

Караматдин СУЛТАНОВ

АҚДӘРҮЯ

TELEGRAM
KANALIMIZ
@KITDARXAN

Кәраматдин СУЛТАНОВ

АКДӘРЬЯ

(Роман)

ТЕЛЕГРАМ КАНАЛИМІЗ
@КІТАРХАН

НӨКІС
«БИЛИМ»
2018

УОК 821.512.121 (081) К. Султанов. Ақдәрья (роман). Нокис, «Билим»
КБК 5 Қар баспасы, 2018. 280 бет.
С-94

УОК 821.512.121 (081)
КБК 5 Қар
С-94

Қолыңыздағы «Ақдәрья» романында автор немец-фашист басқыншыларына қарсы Екінші дүнья жүзilik урыс жылларындағы Мойнақ районы балықшыларының тылдағы қахарманлық күресін сүүретлейди. Роман жаўынгердің анасы Назлы кемпирдің хәсирети менен басланып, куўанышы менен питеди. Сондай-ак, сатқын Қадирдің өмир тәғдири көрсетиледи. Романның тили көркем, ўақыясы қызык.

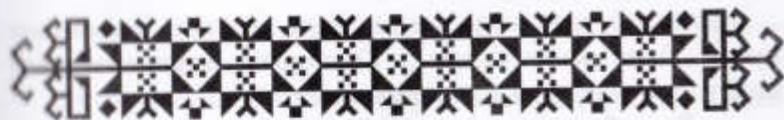
Баспаға таярлаған:

Султанов Саламатдин Кәрабатдин улы

Бердақ аты Қарақалпақ
Мәмлекет университеті
1-санлы Мәлимлеме ресурс
орайы - 570096

ISBN 978-9943-4447-7-5

© К. Султанов, 2018.
© «Билим» баспасы, 2018.

АРНАҰ

*Әй, Ақдәрья хызметің көп маған
Кәрўаныңман, жүгиң болса арт маған.
Бәржсай етпегенше сениң кеўліңди
Перзентіңмен кеўли қарар таппаған.*

*Сары сазан, гүмис сүүенлеріңди,
Кем көрмеймен алтын, жипек пахтадан.
Тартыў еттим, аяўлы апам, Ақдәрьям
Дәстанымды жүрегімде сақлаған!...*

Автор

АНАМНЫҢ ХӘСИРЕТИ

Урыс!... Әпшерің әбеший!.. Не деген аты шуўлы жы-
йынсаң! Сағыйраның жүрегине хәсирет саласаң!... Ал,
келиншек шағындағы аналардың мийіздей қара шашлары-
ның мезгилсиз буўрыл тартқанына ким гүналы? — Сен!

Бийгүна нәрестенің атасын, атаның ботасын мийримли
кушағынан жулып алып, ыссы баўырын шолан еткен,
— сен! Қаралы төбең көринсе алтын ай тутылып, күлип
турған күнди хәсирет басады. Жерди кырк пәрше, елди
тоз-тоз етип, жаралап, тынық суўды былғайсаң!.. Адамзат-
тың өлшеўли көз жасы менен кырмызы қанын сибер теніз
қылған — сен залым, сениң қашан нәпсін тояр екен!... Ал,
керек болса жаңғызымды!... Наймыт!... Қарық бола ғой!...
Хәссений!...

Жаңғызының қанлы майданға атланар алды алты
канатлы үйге бир өзи сыймай пошалап, ингендей қайысып,
ботадай бозлап отырған Назлы кемпир жүрегіндеги дәр-
тине усыннан басқа шыпа таба алмады ма, ким билсин,
қыза келе айтынып жылады.

Қаршадай шағында жетім етип, атасын Қанмақсым жутты. Енди жалғызымды... Кемпирдің жүрегі шоршынып, кәпелімде, тула бойы шымыр етти.

— Хәси болсам, кайттым! Жаманлық жаўдың басына! Кес болмасын жалғызымның жолына көз жасым! Ал, қудайым!..

Кемпир лаўдан көйлегинің жеңі менен көзинің жасын сыпырып, еки қолының алақанына телмирип қарап көгерген еринлерин жыбырлатып, ишинен сыбырланып отыр еди, даладан күлисип Сапар менен келини Жәмийла кирип келди. Еки жас та бир-биринің дийдарына ынтық! Жәмийла есикте тикке турған Сапардың көйлегинің жағасын дүзеп, кең геўдесин сыйпап қойды. Сапардың көзи жаўтаңлап сағийралық мийрим менен анасына мыйығын тартты.

— Апа, жылапсаң ғой! Ақдәрьяның жағасына барған соң тағы жылайсаң. Бизлер елден шығып кеткен соң ғой, сирә!..

Кемпир оң қолының бастан тете бармағы менен көзинің кирипкерлерин сүртіп, гүрсинип орнынан сүйретилип турды:

— Қашан кетесең?

— Хәзир!

— Мен пайымды жылап алдым. Енди сениң келген куўанышлы күнінде болмаса, көзимнің жасын төкпеймен!

— Қоя тур! Сабыр ет! — Кемпир сыртқа шығып келди. Оң қолының уўысына қысқан бир нәрсе бар. — Аш қалтанды!

— О не, апа!... — деп баласы бетине қарады.

— Аша бер!

— Ал, аштық!

Баласының шалбарының қалтасы ашылғанын көріп, кемпир уўысын ашты.

— Мине, мынаў Ақдәрьяның «кәрабатлы» топырағы. Илахим, усы топырақ тартып, жаўыңды жеңіп, ақ жүзлі абыройлы болып елге келгейсең! Сөзим тамам. Ақдәрьяның топырағын төкпе!...

Кемпир уўысындағы топырақты қалтасының түбине ықлап тықты.

Сапар менен Жәмийла бир-бирине жилўа наз бенен күлип қарады.

Дәрьяның жағасы жигитлерди шығарып салыўшы аламанға толы. «Партия Коммунасы» катеринің моторының жерди солқылдатқан сести шықты. Катердің палубасында шок-шок жигитлер, жағадағы аламан, бир-бирине ынтығып қарайды. Аталы-балалы, ерли-зайыпшылардың жүреклерин айралық хәм мухаббат толқыны кернейди.

Катер орнына қозғалып, дәрьяның ортасына қарай жылысты.

Нәлет Гитлер! — деген кемпир-ғаррылардың:

— Жеңис пенен келиң! Тәмбисин бериң жаўдың! — деген адамлардың жағада гәзепли сөзлери гүңренсе, катердің палубасының үстінде қылшылдаған жаслардың:

— Бизлерди балыққа сағындырман!

— Бизлер ушын балықты көп уласаңыз, сизлер ушын фашистлерди көп қырамыз! — деген хәзил-дәлкек сөзлери еситилип турды.

Катердің қарасы семгенше самал менен лаўдан көйлеги желбиреп, суп-сур болып турған Назлы кемпир баласының жан қалтасына салған топырағын «уўысыма қайтып қашан түсер екен» деп дағдырып тур еди.

Ақдәрьяның ғырра жағасына Киров атындағы колхоздың кеңсеси салынған. Усы кеңседен бир шығанақ өрде Уральский аўыллары отыр. Оннан ары қарақалпақтың «Қабасан», «Ашамайлы», қазақтың «Қаракесек» руўлары сыбайласып қонған.

1942-жылдың жаз ортасы. Саратанның тамылжыған ыссысы. Колхоз кеңсесинің кубла тәрәпине салынған үлкен складтың алдындағы майданша толы жыйын. Көпшилиги ақ сақаллы ғарры менен ақ шашлы кемпир. Биреўлери аў

көңгелеп, екіншілері қақсап жарылған гөне кемелердің ултанын питеп, үшіншілері арқан шыйратып, — қалынша хәрекет етіп атыр. Дәрьяның жағасында қазылған жер ошақ-қа асылған үлкен қазаннан қара майдың ашшы түтини буұдақлап шығып тұр.

Түсин өртең шалғандай екі ғарры төңкеріулі тұрған кемелерді сарлатып майлап жүр.

Қәпелімде, усы екі ғаррының бир-бирине алара қарасып:

— Олай емес!

— Жоқ, олай емес, былай! — деп керилдескен дауысы шаңқ ете қалды.

— Ға, бул не! — деп сол заматта аш өлең, қара кисі екеуіне төреликке жетіп келді. Адырақ көзлерін бежирейтип, сууық келбет пенен шағынып сөйлеген екі ғаррының айтысына кулақ салды.

— Майды жуқалау жақ деймен... Үнемлеу керек, урыс уақты емес пе, Қәлийлажан! — деди биреуі.

Екіншиси оның сөзине өршеленип:

— Сен маған мәтибийсима! Мен мына Қәлийланың көрсеткеніндей етіп майлайман... Урыс уақтының қыткершилигин билмейди дейсең бе? — деди көзін алартып.

Қәлийла жымыйып күлді:

— Жубан аға, сеникі де дурыс, Мәмбет аға, сеникі де дурыс, бизики де дурыс! Керис кеме болмайды. Екеуиңиз де он бармағы өнерге питкен уста адамларсыз. Фашистлер менен керисимиз аз емес. Қәне, татыұласып, насыбай атысып алың.

Қәлийла қалтасынан шереклик шийшени шығарып, насыбайын тәриплеп кетті. — Азлау! Азлау ат, аға, Тахтакөпирдің сексеуилинің күлин салып, Шымбайдың майын қосып уқалаған, Хожелинің аспа темекиси!...

Ғаррылар шақалақлап күліп жиберді.

Қәлийланың гежирли минези жоқ, тек қуу сөзлилиги бар. Екі кисини гейде шағыстырып, өтирикти шыпдай қылып сөйлегенде, жүзи бир кубылмайды. Буның бәрін ол

қытыққа ислегени болмаса, кеулинде кисиге деген ийнедей жаманлық жоқ. Оның усы қуулығына қанық кисилер Қәлийланы ортаға алып, иси ериккен уақытын күлки менен өткереди.

Бир жыллары Қәлийланың хәкис сөзлилиги менен тиресек минезин минеп қосық та шығарылған.

...Колхоздың дәслепки артельлескен жыллары Ақдәрьяда қабасан Бердан шайыр менен қаза шерик болып көлге шығады. Берданның насыбай ататуғын нәшеси бар екен. Бир күни түсте қаза қараудан харып келген Қәлийланы ол қонсы қостан тостаған сорап әкелиуге жумсаса, «ериншекке не буйырсаң, өзиңе ақыл айтады» дегендей, Қәлийла: «Өзиңиз мола адамсыз. Насыбай гүна болады. Тостаған әкелсем, маған да сауап жоқ», — деп шәриятты қардай бора-тады.

Қаршадай баланың жууабына Бердан дады-мәмиле айталмай самсаз болады. Қоста отырғанлар шайырды пәпеге алып, жеңилгениң бе, — деп ғыжақ береді.

Сол күни ақшам оттың жарығында Бердан бир бет қағазға әлде нәрселерди жазып шықты. Таң ертеңине Қәлийлаға шығарылған қосық ауыздан-ауызға тарады.

Қәлийланың жас күнинде төбесине түскен теңгедей қара қотыр мал бағып жүргенде қарауысызлықтан азғынып, алақандай жерінде тыртық болып питкен еді. Бердан соны минеп жазыпты:

Жастан күтип сақламадың басыңды,
Хәлек болып ким алып жүр шашыңды,
Еле де қойыпты кирпич қасыңды,
Мәселени ким қойыпты, Қәлийла!

Тауларды әзелден жаратты бийик,
Қурт жеген ағаштан болмайды ийик,
Қурттың зәхметинен шашларын жыйып,
Мәселени ким қойыпты, Қәлийла!

Қәлийла бул қосыққа ашыуланған жоқ. Қайта:

Бердан ағаники дурыс. Бул төбедеги тыртық Хәлеке байдан қалған мийрас. Байдың есигинен манаттай тыртық пенен кутылғаныма шүкир! Хүкімет болмағанда төбем түүе, басымнан да айрылатуғын едим... деп өзін-өзі дәлкек етеди.

Жаслай жетимликте питне болып, тирише өскен жигит үйренген бир-еки класс саўатына арқа сүйеп, дәслепки жыллары аўыллық советте завхоз болып ислеп келди де, урыс басланатуғын жылы ол кәсіптен жалықты ма, әйте-ўир колхоз басқармасына келип, балық аўлаўға тилек билдирди.

Оған колхоз председателинің айтқан жуўабы: Сүлицгирдей жигитлерден айрылып, бала-шағаның ортасында қалдық, Қәлийла! Урыс питкенше бұрынғыдай келетуғын аў-қурал қайда. Жаңаны еплеп, гөнесин сеплеп турмасак мүшкилимиз қыйын. Кемпир-ғаррыларға аўызыңның еби бар ғой. Аў-дузақ ремонтлайтуғын бригаданы басқар! Бизди усы хызметтен алаңсыз қыл, иним!

Қәлийла артық сөзге бармастан «Макул!» дей салды.

Айтқанындай, Қәлийла кемпир-ғаррылардың бабын тапты. Көлеңке болсын деп складтың алдына бастырма соқты. Ғаррылардың шайы ушын үлкен самовар қайнаўлы. Ендиги аўыр ис түслик аўқат еди. Үйлерине жиберіўге, алды-арты 3—4 саатта жыйналады.

Қәлийла 5—6 аў көнгелеп алып дәрьяның арғы жүзиндеги көк суўға керип таслап еди, хәр күни марданы куры қайтпады. Бүгин тартылды дегеннің өзінде 10—15 мөңке әкеліп, гәсин куўырса, гәсин асып көпшиликтің қарнын қампайтты.

Ремонтшылар шертектің астында түски аўқатқа отыр еди. Усы аўылдағы дүкән сатыўшысы Қәдир еки ийни төмен салынып жабыңқы қабақ, суўық түс көрсетип, алыстан томсырайып өтті. Еңгезердей ири денели, қустың пәріндей қыяқ мурты бар, шийкил сары жигиттің бул түнергенин хәр ким хәр нәрсеге жорады:

— Қапалы ғой! Иниси урыста жазым болмады ма екен?

— Растрата болып, мойнына ақша түспесе!

Қазанның басында отырған Қәлийла гәпке араласты.

Хәш қайсыңыздың ашқан кумалағыңыз сөйлемеди. Бизди тыңлаң. Еки суўық хабардан да аман. Армияға шақырғанға қара уўайым түсіп қиятыр басына! — деди.

— Хә, барсын! Елди жаўдан қорғамаған перзенттің не ерлиги бар. Ата-анасын аямаған қандай ул, — ол! — Бир қырынан жатырған сары кемпир қәхәр менен орнынан ушып турды.

— Қарны гебежедей, сыйқың курысын! Излегени, — иўырдың үсти, жеңилдің асты. Балық аўласашы, дүкәнда хәял-қызлар да ислемей ме? Бир шабақ усласаң да, балық аўла!... Мелле шапанлы ғарры Қәдирдің сыртынан аларып қарады. — Урыстан қорқады-мыс! Барсын! Жаўды тезирек жеңсин!

Ғарры кем-кем жеделленип сөйледі.

— Усы Мойнақта Совет хүкіметин орнатыў ушын бизлер урыспадық па? Ол күнде жас балалар едик. Сонда усындай байлардың тепкисинде қор болмасын деп урыстық!...

Төмен қарап, ағаш ийнеликке жип орап отырған кемпир басын көтерип, ғаррыны минеп сөйледі.

— Әй Мәтеке, «адам қартайса мақтаншақ келеди» деген Абдир жыраўдай кем-кем көтерилип баратырсаң ғой! — Адамлар кемпир менен ғаррының бир-бирин илип тартып сөйлегенине кулағын салып, тумлы-тустан пәпеге алды.

Бул сөз Қәлийлаға күтә пеш түсе қалды. Еки адам хәзиллесе арасына қыстырыла жүретуғын ол «Мәкеңди сөздің бәнтин басатуғын жеңгем табылды» — деп гәпти балалатып жиберди.

— Бәнтин басқан емес, — деди ғарры. — Мине, мына ийнимдеги үлкен кесенің аўзындай тыртық, атаман Фильчевтің баспашыларының атқан оғының орны. Кулақлар менен аўыз жаласып большевиклерге қарсы урысқан жаўызлар Мойнақтың қаласын паналап, бираз күн сергелдең

кылды. Сөйтип, пәк қанымызды төгіп орнатқан хұкіметти енди Гитлер ме, ийтлер ме, канқорларға соратады деген не сумлык! Өттең, белден күш, дизеден қуғат қайтты-а... Хәссений, жигирма бес ұағым усы күнде келсе!...

— Хей, жиен бала, — деди жаңа Мәтеке ғаррыны басқылаған кемпир Қәлийлаға қарап — гитлер дегеннің байлар мәмлекети ме? Баяғы да байларды қуртқанымыз жоқ па едик?

— Әне, кише сағатсызсаң. Баяғыда бизде оқый ғой десе, «бузаұым сыйырымды емип кетеди» — деп қашыұ менен жүрдің!

— Сен бир «гимназияны» питкердің бе, айтатуғын сөзине қара, хәкисленбей шыныңды айтса! — деди кемпир.

— Олар — байлар. Биздей батырақларға қарсы. Гедейлер дүнья жүзин ийелейди деп қорқады. Сонлықтан гедейлер хұкіметин қулатып, есигинде сени тезек тергизип, маған от жақтыражақ. Өзлери бизлердің мийнетимизди сорып, жуған қарын бай болажақ. Усыған көнерсең бе?

— Хм! — деген кемпир терең ойланып, оның Қәлеке байдың есигинде көрген азап-ақыретлери көз алдында елеследі.

— Кулақлардың бир өрески исин өз көзим менен көрдим, — деди Үсен деген тапалтас ғарры аұды көнгелеп отырып. — Ол күнде Зайырда кураллы Уралскийлер жол тосып, Мойнаққа қарай жан мақлуқ өткермей атыр еди. Дәрьяның музы жаңа қатқан ұақыт. Ийнинде жарты қапшық толы жүги бар, жасы 50 лер шамасындағы бир киси менен жаңа өспирим жигит екеұи муздың ортасындағы соқпақ жол менен тал түсте Зайырдың тусына келе берди. Тап сол ұақта 5—6 Уральский жолаұшыларға сүренлеп алдын кескеследі де тутып алды.

— Қәне, большевиклерден не хабар алып киятырсыз, жасырмай айта берин, сизлер жансыз ба? — деди.

— Жоқ, шырағым, — деди ол киси — мынаұ мениң балам. Мәдели бойындағы ағайинлериме киятырман. Большевиклерди мен көргеним жоқ.

— Айт, хайұан шыныңды! — деп биреұи мылтықтың күндағы менен урып жиберди. Ғарры кулашын жайып, музға жалып ете қалды.

Атасы азап көрсе, перзенттің жаны төзе ме, баласы шаққан жигит екен, жаңағы Уральскийге жолбарыстай атлықты. Бир өзи екеұин сулатты. Бирақ, жарақсыз адам не қылсын! Баспашылар көплеп келип жигитти естен тандырып, музға қулатты. Сөйтип, атасы екеұин бир-бирине қосақлап байлап, үкиге тығып жиберди. Әне, кулақлардың қылұасы.

Тыңлаұшылардың жүреги түршигип кетти...

АЙНЫҒАН УЛ

Қәдир бир атадан дөреген еки жигит еди. Иниси Жамал 1941-жылы гүзге жақын Совет Армиясы қатарына шақырылды, фронтқа кетти. Ол 1943-жыл февраль айына шекем өзинің аманлығын, жаұдың түр-түсин, фронтта көрсеткен ерлигин айтып, жиий-жиий хат жазып турды. Бир күни тағы бир хат алды. Жамал бир-еки жигиттің қаза тапқанын, өзинің хәзир аман екенин жазыпты. Өлимди еситип, Қәдирдің төбесине муз қуйылғандай болды. Жүреги түршигип, көзи қанасынан атлығып кете жазлады. Фронтқа барғанның хәммеси өлетуғындай көринди. Өлим есине түссе, тула бойы саұдырап, жүйкеси курыйды. Жүрегин баұрына қысып, отырған орнынан өрре турып кеткенин билмей қалады. Өмирди ойлап узақ күн тоқсан толғанады да жүреді.

Ол күнде елатқа еки түрли хат келетуғын еди. Бир хат жақсылық хат. Ол купыя хат емес. Хәмме елаттың қулағын салып, көзин тигип отырған хаты. Атланысқа кеткен мәртлердің аманлық хаты. Ағайин я таныстан болсын, әйтеұир хат келсе, сол әтираптағы кемпир-ғарры, балашаға жыйналысып, қайта-қайта оқытып шығады. «Жаұды пәлен қалада қуұдық, төлен қалада сулатып қырдық» — десе, бәринің кеұли жадырап қалады. Бала атасының,

ата баласының, келиншеги күйеуінің тирилиги менен ерлигине мәзи-майрам!

Бирак тағы бір хат бар. Ол хатты мына хаттай сарғайып күтип, сағынып оқымайды. Буны халық «Қара қағаз» дейди. «Қара қағаз» келсе бір мәрттің оқтан ушып, қаза болғаны. Халық жүрегі қабарып, қулпырып тұрған кеуілдер солады. Ел бул хатты күтпеудің тәрептары.

Бір күні почтальон Қадирге бір хат әкеліп берди. Иниси Жамалдан екен. Конвертти ашып, ишинен оқый баслады. Хаттың орта белине келгенде оның өңі ағарып, жүрегі қысылғандай болды: «... Туұысқан ағам Қадир!» — деп жазыпты Жамал — топылысқа кетіп баратырмыз. Бул сауаштан тири шығыуымыз я қаза болыуымыз белгисіз. Бирак өлгиміз келмейди, жауды жеңгиміз келеди. Өлсек те дастығымызды алып өлермиз. Жақындағы бір сауашта те әжелден зорға аман қалдым. Днепр дәрьясынан түнде өтиуге мәжбүр болдық. Душпан дәрьяның арғы жағасында беркинисіп жатыр. Қәйтсе де атланысты бизлер баслап, душпан жатырған қорғанды басып алыу керек еди...

...Түн тастай қараңғы. Бизлер жаңа өте бергенде, жау оқ жаудырды. Кемеле топланып отырыу кәуипли болғандықтан мен жүзип шығыуды кеңес еттим. Жаз айы еди. Оқ қардай борап тур. Дәрьяға бойымызды тасладық, дәрьяның кең аңғарында жауынгерлердің қылтыйған геллелери көрінди.

Арал теңизинің жигити болғаным сонда риза болдым. Әмиүдәрьяның аржақ-бержағына жаста талай жүзип шығып, сууда «көк жон» балықтай жүзетуғынымды билетуғын едің ғой. Жүзиу билмейтуғын бир-еки жауынгер жолдасларымды да сүйреп арғы жағаға шығардым.

Таң атты. Хүжимге өттік. Усы сауашта жаудың оғы оң қулағымды аламайы менен жулып кетти. Немецлер, хәтте гөзлегенде оқ қақ маңлайдан тийетуғын еди. Бирак мен қулағымның қунын қайтардым. Нешелеринің қулақ шекесин оққа жандырдым. Бизлерде саат, минут сайын өлим кәуипи төбемизде дөнип турады. Сизлерди жаудан

қорғау үшін өлип кетсем, не әрман етемен. Көрісе алмасак хош, аға!...

Қадирдің қолынан хат жерге түсіп кетти. Ийтелги көрген қояндай мойнын гиржийтип, жерге қарап телмирип, қозы түнерип, еки ернин жымырып қысып тур еди:

Усы ўақытта Қәлийла келип «Қадир, бул не? Дениң саў ма? Түсиң оңып кетипти ғой, аманлық па, Жамалдан хат бар ма?» — деди бетине тигилип қарап.

— Бар ғой? — деп Қадир жердеги хатты алып берди де, еки жағына қолын тиреп, самсаз болып отырды.

Қәлийла хатты оқып шығып, ишек-силеси қатып күлди.

— Мине, жигит! Нағыз Аралдың толқынында туўылған жигит. Мәртлер өлимнен қорқпайды! — Қәлийла усы сөзди айтқанда Қадир жақтырмағандай бетине аларып қарады.

— Неге қарайсаң. Туўылған соң түбинде бир өлесен. Тири қалсаң елге келесен, өлсен, душпаның менен айкасып, кегинди алып кетесен. Фронтқа барсаң сен де бир мәртлик көрсет, жора, — деп ғарқылдап күлди. Бул сөз Қадирдің шаншыуына сокқы тийгендей болды.

— Мен сеннен фронтты сорап отырғаным жоқ! Не сандалап отырғаның. «Ириген ауыздан шириген сөз шығады». Батыр болсаң өзиң бара бер!

— Мени жибер! — деп военкоматтан еки мәртебе сорадым, жибермейди ғой, жора.

— Жибергенде қарық етерсен: Бир оқтан өлесен!...

— Өлсек өлеміз да! Қәлийла қайда екен? — деп сорапса, баяғыда фронтқа кетип ұатанын жаудан қорғап өлди деп кейингилер айтысады ғой!...

— Мениң өлгим келмейди!

— Қәлийла Қадирди әжиўалап аузын қыйсайтты да, мырс етип күлди.

— Сениң менен биз өлимнен қорқып, душпаннан жалтарған менен ертең жау Ақдәрьяға келсе, бәри бир екеуимизди де өлтиреди ғой. Болмаса, сени дүкәншы деп аман қалдырар ма екен!?!...

«Бәри бир өлтиреді»... деген сөз Қәдирдің жүрегіннің аўзындағы жараны оннан сайын қоздырды. Бираз ўақыт ләм-мим болды.

Усы ўақытта есиктен бир бала кирип келип, «Узақбаев шақырып атыр» деди.

— Кимди? — деди Қәдир баланың бетине ашыўлы қарап.

— Сени!

Қәдир дүкәнды бекитти де аяңлап жүрип кетти.

Үсен Узақбаев Ақдәрәя аўыл советиниң председатели еди.

Жасы 46—47 лерди қуўсырған, аш өлең, арық қара киси.

Қәдир аўыл советниң кеңсесине келсе, Узақбаев пенен колхоз председатели Сабыров тағы 2—3 адам отыр екен.

Қәдир кеңсениң дәлизинде ишке кириўге жүреги даўамай, бираз иркилип турды. Узақбаевтың салмаклы даўысы еситилди.

— Сәке! Енди кемпир, ғарры, бала-шаға менен илесиўге туўра келип тур. Жас баласы жоқ хаялларды балық аўлаўға пайдаланып, кеткен жигитлердің орнын толтыр-масак болмайтуғын болды. Бир шабақ усласа да армияға жәрдем ғой!

Айтарың бар ма, Үсеке! — ол аўыр ойға батты да демин ишине тартып, кеңседе илиўли турған картаға қарады. Ийтлер тезирек елден шығып кетсе болар еди. Аў-қураллар да гөнерди. Қайықлар да тозып киятыр. Қарамай да кемис. Жаў жағадан алып атырғанда тынышлық ўақыттағыдай ағаш, май, тор бер деп қалай минлет етерсең. Бүгин он-он бес кемпир, ғаррыны шақыртып, гүрриңдестим. Мың айтсаң да «елдің етеги кең» деген усы да, қыйналған ўақытта қыяма! Гөне аў-дузақларды көнгелеўге, қайықларды ремонтлаўға жәрдемлесетуғын болды. Елде жигитлеримиз болғанда кемпир, ғаррылардың мазасын алып қайтеміз.

— Қара қағаз да бүлдирип тур, — деди Узақбаев оған мунайып қарап. — Еситтирмесең тағы уят. Еситтирсең ызалы жанның жүрегін жаралайсаң.

Усы ўақытта есиктиң сыртында тыңлап турған Қәдир:

— «Қара қағаз» деген ўақта селк ете қалды, көз алдында олим елеследі.

Кеңседеги адамлар далаға шығып, Узақбаевтың бир өзи қалған ўақытта аяғын ғаз-ғаз басып Қәдир ишке кирди.

— Ассалаўма әлейкум!

— Ұалийкум ассалам!

— Кел, отыр Қәдир. Жамалдан хат келип тур ма?

— Бүгин бир хат алдым.

— Ҳе, аман ба екен?

— Аман.

— Тағы да бир топар өзіндей жигитлерди фронтқа жиберейин деп отырмыз. Өзиң билесең, жаўдың бети қайты. Жаў кашса да қарсыласып өледі ғой. Елден тезирек шығарыў ушын күш көплик етпейди. Жеңисти жақынлатып, елди қыйыншылықтан шығарыў азаматлардың миннети ғой.

Қәдир самсаз болып, төмен қарап отыр.

— Сөйтип иним, армияға шақыртыў қағаз келди, — деп председатель хабарландырыў қағазын қолына алды да, кеңседен қабағы түнерип шығып кетти.

* * *

Әскерликке шақырылған жигитлерди тийеген пароход Нөкистиң жағасынан ыққа қарай кеште шыққан еди. Қуптан болыўдан аспанды қара булт қаплап, арқадан қатты самал ести. Дәрәяның иши алаң-бурқан дүбелей.

«Есберген» шығанақтан айналған жерде издеги баржы ағыс пенен кеселеп дәрәяның жағасына соқты. Баржының диспетчері жағаға көшки таслады да, пароходтың қайтып айналып келип, бөксер алыўын күтті. Әмиўдәрәяның ағысы менен ыққа қарай ылағып баратырған пароход изиндеги баржаны қолайлы жағысқа таслап, қайтып айналып келиў ушын еки-үш саат ўақыт өтті.

Баржы жағада турған соң солдат жигитлер секирип далаға шықты да, кими аўқат жеп, кими папирос шегип отырды.

Қадир жабайы үйректей көптен бөлинип шетірекке шықты. Қалың урықлықтың арасында жүресінен отырып, сарсылып ойға батты...

— Қәйтсем екен!?

Оның көптен бөлинип қалғысы келмеді. Бір қыялы: «жигитлер менен кет!» — деди тири болсаң халық алдында абыройлы болып қайтасаң. Ал, егер тири қалмасам-ше? «Оның көз алдында қардай бораған оқ, өлім елеследі. Екі көзін жумып қыялы менен «фронтка» барды, бір снаряд гүлдеп түсіп, оның екі аяғының жуған балтырын сындырып кетті. Майып болды. Бул да хеш гәп-ау. Совет хукіметі сау болса пенсия береді. Хәтте, хаялы екеуі бір дүкәнды оң қолдай басқарады.

...Ал, егер екі қол, екі аяқтан айырылса ше. Қадир келісіп майып болады. Бірақ ким ушын майып болады — халық ушын. Анадан тууылғанда майып па еді, — жоқ. Кимди қорғап — елди жаудан қорғап... Ел майып перзентін далаға таслай ма? — Тасламайды. — Өлгенше әлпешлеп сақлайды. Бул да хеш гәп! Дүньяның қызығын көріп жатасаң! Ал, егер, өліп қалсаң! — Қадирдің денесі түршигіп көзіннің алды тастай қараңғы болды. «Өліп» деген сөзге тили гүрмелген ұақта, ол ерксіз екі көзін тастай жумды. Бір гезде жылайжақ еді, көзіннен жас шықпайды. Басы мең-зен болды. «Адам неге өледі екен!.. «Гитлер — сволоч!» — деп тисленіп, жудырығы менен жерди урып жиберди. Урықлардың басын жулып-жулып алды... Мени неге өлтиресең!...

Буннан соң еси кирерли-шығарлы адамдай шалқор-тасына бойын таслап өліксе болып жатты... Самал менен шайқалған камыслардың сылдырлысы, дәрьядағы өркеш толқынлардың гүрилдиси, дауылдың ысқырған сесті Қадирди ушлау ушын басып киятырған жаудың әбеший дүсирлисіндей еситилди. Ол бәрін умытты. Өлім әйдарқасы жутуу ушын жылысып киятырғандай аўнап, қалың урықлардың арасына тығыла берди.

Бір махәли дәрьяға кулағын салды. Пароходтың пәригиниң сууды гүреген сесті еситилип турды. Пароходының басқарған гудогы: «Қадир, сен әнтек иследиң ғой, халық көруанынан бөлінген сен де жабайысаң!» деп зарланғандай. Жамалдың хатын оқып атырғанда Қәлийланың «жау Ақдәрьяға келсе бәри-бир өлтиреді» деген сөзи есине түсти. «Кимди өлтиреді?!... Көзіннің қарашығындай иниси Жамалды, хаялы Наржанды, екі нәресте баласын өлтиреді. Сонда бул — ким? Көз алдында дар ағашы елеследі... Жаралы Жамалды өлтириуге алып келди. Жамал: «Туумай кеткир аға!» деп аларып қарап көзіннен ғарғыс отын шашып тур. Немец солдатлары үйме-үй кирип, ауылды қазан етип, бала-шағаны шуұлатып жүр. Бул сонда елге, бала-шағасына қарауға бети жоқ. Өлімге тек нәубет күтип тур. Баласы да дар астында шырлайды. Қадир жабайы қашқын!... Азғын әке!.. Айныған тууысқан... Опасыз қостар!!

Қадир орнынан өрре турды.

— Жамал! Тууысқаным! Наржаным! Эх, перзентим!

Қадир есер аўмадай қутырып, дәрьяның жағасына қарай делбедей жууырды. Пароход алыста қарауытып, толы көруанды тартып, елди қорғауға, Қадирдің елин, бала-шағасын, Жамалын жаудан қорғауға баратыр. Ал, Жамалдың ағасы-ше, балалардың атасы Қадир-ше! Жамалды, перзентлерін, өмирлик мухаббатын — хаялын жауға сатты. Әлпешлеп өсирген ел-елатынан безип кетті. Бәри бир енди дүньяда Қадир жоқ. Қадирдің тек қыслауда ада-сып қалған ийттей ғана сүлдери бар. Өлисине тик турып, тирисіне иззет еткен ағайын-қарындасқа, кетерде кең мийримин төгіп, «тилеклеспиз» деп көзлери жаудырап қалған шийрин перзентлерине, сауашта қан-сорпа болып жүрген инисине, үйдің гирдикарының барлық салмағын еки ийinine көтерген хаялына қарайтуғын енди, оның ажары жоқ. Айдай жүзине айрылмастай қалың ширкеу шымылдығы түсти. Бул да өлім ғой!

Қадир сүзек кеселден жаңа турғандай дарманы қурып, аяғын сүрниге басып, пароход кетип баратырған жаққа

карай жағысты жағалап жуўырды. Дәрьяның жағасындағы бүк қамыслар аяғын тусап, найзадай шөгір тула бойына жармасып, «Саған жол жоқ, кет азғын» дегендей оратылып бетін тырнайды. Қадир сүрнигіп, жығылып турып, абынып өңменін алға созып жуўырып баратыр...

— Хәй, жолдаслар! Кешириң мени, алып кетиң жоралар, ағалар! — деп еки-үш мәртебе сүренлеп қышқырды.

Бирақ пароходтың баржысы толы жаўынгерлердің мәзи-майрам болып күлисип баратырған ғаўырлысы, қосық айтқан даўыслары ғана емески еситиледи. Бул даўыс оны келемеш еткендей оннан сайын ызасын коздырды. Дәрьяның кенарын толтырып, көшкен аўылдай болып баратырған пароходтың маштында толқынланып ойнаған қызыл байрақ: «Қадир өз басыңды қадирсиз қылдың!» — деп басын шайқағандай, жүрегине биз сукты. Ағысты сызып баратырған пароход оған көшкен толы елаттай көринди. Қадир өзін журтта адасып қалған жетим күшиктей сезді.

Ол көшке жетемен деп ғырра жағыс пенен бир сааттай жуўырды. Өкпеси исип, аўзына тығылды. Бул куўған сайын, бәледен жыйырылып қашқан кәрүандай пароход кемкем араны ашып, тек узақтан буўдақ түтинлериниң көкте сағымы ғана көринди.

Қадир кара терге шомылып, халдан кеткен соң, қалың копа — жекенниң үстине бойын таслады...

ГИТЛЕР ГҮНАЛЫ

Жәмийла — Сапар армияға кеткенде ашылған гүлдей кулпырған келиншек шағы еди. Сапардан үш айлық хәмиле пайда болды. Хаяллардың иши үлкейгенде ғана жүклилигин аңғаратуғын еркеклердің бириндей Сапар да Жәмийланың жүкли болғанынан бийхабар еди.

Узақ сапарға атланар алдындағы мухаббат күниниң тамашасы өз алдына ғой! Еки жас бир-бириниң дийдарына тоймай узақ гүрриң етип отырды.

— Бизиң кемпир мәрт-аў, Жәмийла, — деди Сапар күлимсиреп.

— Бизиң енем урыс басланған күни-ақ пайын жылап, соннан соң белин беккем буўды. — Жәмийла Сапардың мойнына қолын салып, көкирегине басын сүйеди. Неге адамның жылағысы келе береді. Жүрегимди тас етким келсе де, нәренжан кеўлим босап былбырайды да турады!...

Жәмийла узақ кирпичлерин үсти-үстине қакты. Мунай-ған қара көзлери жасқа жуўылып кетти.

— Жәмийла, өйтип, бала болма! Жаўды жылап жеңе алмайсаң. Сендей мыңлаған рус, украин қызлары қолына жарақ алып жаўға қарсы урысып жүр.

«Мыңлаған» деген сөз Жәмийланың асаў жүрегін камшылағандай, шоршып басын көтерип, косинкасының ушы менен көзиниң жасын курғатты.

— Мен де... деди де ол сөзиниң артын айтыўға Сапардан уялды. Бирақ жигит ярының сөз рәмәўизинен айтажақ пикирин сезді.

— Сен фронтқа бармайсаң! Бизлерге азық жеткерип турсаң, урыска сениң де үлес қосқаның. Соның ушын бир оқты артығырақ атармыз!...

— Сапар! — Жәмийла уялып төмен қарады. Мен жүклимен ғой!...

— Қашаннан бери!

— Үш-төрт ай болды.

Сапар бетине тигилип қарап, мыйығын тартты да кушақлап ернинен сүйип алды.

— Бул күтә куўат болды ғой, маған! Аман жаның қалса жаксы баға гөр!

Ертегине Сапарды Жәмийла узатып салды да үйде қарап отырғысы келмей, колхоздың жылым бригадасына қосылды...

Бирақ үш төрт ай ислеп жүклиликтен үйде отырып қалды.

Сапардан еки-үш айға шекем «әскерлик өнерди үйренип атырмыз» — деген хат үзилмей келип турды. Арадан бир жыл өткен соң Сапардан: «Урыска баратырмыз, жеңиске тилеклес бол. Әскербайдың сүүретин алдым. Аўзы, мурны

маған, көзі саған ұсапты ғой. Денсаулығына жақсы кара. Мен үшін бір сүйіп қой. Хош, Жәмийлам» деген хат алды. Буннан соң хат үзилип, тым-тыртым хабар болмады. Почтальон келген сайын сорай-сорай аұзы да тозды. Жолына қарай-қарай көзі де сарғайды, почтаға қатнай-қатнай табаны да қабарды.

— Бул неси... Жәмийла сарсылып, етин жеп иштен қысылып күн-күннен жүдеді. Ақ жүзине сепкил түсті. Көзнен уйқы қашты, иштейн аұқатқа тарылды. Назлы кемпир келиннің бул уұайымын сезсе де, жүрек жарасына шыпа таба алмады. Ол да өзін қанша берик усласа да, соңғы күндери оң жақта атаңдай шөгип, зарланып көзнен жас таслайтуғын болды.

— Келинжан, — деди бир күни енеси — сары уұайымға сарсылып өлерсең. Мен өлсем хеш гәп, төримнен гөрим жууық, сен өлсең Әскержан көзи телмирип жетим қалар. Хаял-қызлар менен кеуил көтерип, жети-сегиз күн жылым салып қайта ғой. Әскержан да емшектен шықты. Ендиги жағында сыйырдың-ақ сүти менен өзим сақларман. Талабыңнан қалма. Бир жылдан берли атына балық жазылған жоқ ғой. «Мешкей деген жаман ат». Урысқа баласы кеткен мениң бир өзим бе, күйеуи кеткен сениң бир өзін бе? Көп жигитлерден хәзир хат кешигип тур дейди ғой. Баслық бала да бизлердің мунайып отырғанымызды көрип, қатты-қайырым гәп айта алмай, аркасына аяздай батып жүр. Тәуекел «қуданың исине» қайыл болдық. Тири болып, аман келсе, қыяға кеткен сунқардың қолымызға қайта қонғаны. Курбансыз атланыс бола ма... Тәуекел, көндик.

«Курбансыз» — деген уақытта Жәмийланың төбесинен музлы суу қуйғандай куйқасы жуулап, кемпирди бәледей көрип, аларып бир қарады да, шыдай алмай жылап жиберди....

Кемпир соңғы сөзинің келинине аұыр тийгенин сездиме, өз өзинен ол да қысылып, албырап төмен қарады. Дүньяға шыққалы төрт ул, үш қыз көрип, жетеуинің алтауын кара жерге көмип, тек Сапарды ғана сум әжелден аман

алып қалып еди. Жасы қырықтан асканда ери де қаза тапты. Усы қурбанлардың салмағын бир ийин менен көтерген кемпир өзін сабырлы тутып, шүкирлиги басым еди. Жас келиннің бес-алты ай хат кешиккенине балықтай туулап, тапырандай сарғайып жүргенин сезип, белине мәдет болар ма деп айтқан сөзи еди.

— Олай болмады, қайта алысайын деп турған отлы шокты үплеп лаулатып жиберди. «Әй, жаслық ширкинай, гаррым өмир бойы маған да керек еди» деди ишинен. Тағы муңлы жасты аяп, кеулин алды.

— Жылама, шырағым! Сапаржаным келеди екен. Кеше түс көрдим. Төбемди қаплап турған кара булт батыска қарай серпилип, жадырап күн шықты. Сол уақта көк кептерлер аспанды қаплады. Мени айналып ушады, бирақ қасыма жуғарада келмеді. Енди кетти-ау дегенде бир кептер артына айналды да, төбеме қонды. Оянсам түсим екен. Көшкен кара булт — душпан, күн ашылса — паракатшылық, кептерлер — кеткен жигитлер, төбеме қонған кептер Сапаржаным ғой! — деп жорыдым. Қорқпа, шырағым, маз-майрам болып жүре бер, балам! Сапаржаннан хат келсе, биреуден сүйинши соратып хабар жибермен.

Бул сөз Жәмийланың үстиндеги аұыр постынын сыпырып таслағандай болды. Тула бойы сергексип, жүреги қууаныштан шәукилдеп соқты:

— Айтса, ене, мен неге түс көрмеймен. Көремен-ау, ондай қууанышлы түс көрмеймен.

— Көресең еле, балам. «Түске де исенбе, түссіз де болма» деген ата-бабалар! Жаман түсти жорымай тез есиңнен шығарыу керек.

Қәне, онда мен кетейин, ене! Колхозға еплеп жәрдемлесип турайын!

— Сөйт, шырағым.

Жәмийла жылым салғанда кийетуғын кийимлерин кийинип, «сау отыр, ене» деп есиктен шығып кетти.

* * *

Мийзам айының тамылжыған ыссы күни. Назлы кемпир кара үйиниң артқы шийин түрип таслап, жапсарда уршык ийирип отыр. Көлден жаңа келген Жәмийла узын кара шашын таркатып, сабынлап жуўып, шайып, мүйиз тарақ пенен тарап, енеси менен гүрриңлесип отыр.

— Сөйтп, ене, баслык қайнаға мени неге көлден шақыртты екен. Балаңнан хат-хабар болды ма екен?

— Басқа бир жөн бар шығар, балам. Өзге жұмысқа жибере ме, ким билсин. Шай-пайынды ишип болып, кеңсесине барып кайт.

Усы сөзди айтты да Назлы кемпир далаға шығып еди, көп гидирмей хаплығып есиктен кирип келди. Бул ўақытта Жәмийла шашын жуўып атыр еди.

— Шашынды бир өрим етип өрип, орамалынды тарта ғой, баслык баланың өзлери усы жаққа киятыр, — деп кемпир төрге шығып үйдиң ишин жыйнастыра баслады.

— Кимлер?!... Бизиң үйге киятыр ма?

— Аўыл совет, Мәтеке курдас — үшеўи, деп кемпир төрги ашық керегеден тағы сығалап карады да — бизиң үйге бурылды, — деди.

Не ушын екенин ким билсин. Жәмийланың тула бойында бир қылшылды пайда болды. Жүреги өз-өзинен хәўлирди. Бир бурым түе еки бурым етип шашын хәп заматта өрип таслайтуғын шәбик қоллары қалтырап, жүреги дүрсилдеди. Сипсени алып ошақты сыпырайын деп оқталып еди, аяқ-колы уйығандай сезилди.

«Астапыралла, аманлық болғай да!» — деди ишинен.

Кемпирге карап еди, ол да қойған затын қайтып таба алмай ғабырысып жүр екен.

Усы ўақта дәслеп Мәтеке, оннан соң Узақбаев Председатель үшеўи кирип келди. Кемпир менен келинниң үрейи ушып сескенгенин сизди ме, Мәтеке отырар отырмастан күле шырай келбет көрсетип, ғарры-кемпир арасындағы хәзилди баслады.

— «Қартайса да тулпардың даңқы жатпайды» деген, — Назлы еле куўнақсаң ғой! Аяқты басыўың жарап қалды...

— Сапаржан аман келгенше ғаррылыққа жол бермей турайық та. Қалай балаңнан хабар бар ма? — деди кемпир.

— Жақында бир хат алдым. Әйтеўир, тирилигине шүкирмиз. Бес-алты ай хат келмегенге карағанда баладан айрылдык па деп қорқып жүрдим. Бәри тири келе бергенде урыс бола ма! — ғарры алыстан дузақ курып сөйледі.

— Бизиң баладан хабар жоқ. Қәйдем!... — Кемпир төмен карап муңайып ойланып қалды.

Кемпирдиң бул сөзине хеш қайсысы тил қатпады. Үшеўи де төмен карап тунжырасып бираз ўақыт бир-бирине тиллеспей отырды. Узақбаев әллен ўақыттан кейин Мәтекеге көзиниң астынан қасы-қабағы менен бир нәрсе деп ымлағандай болды.

— Назлы! — деди Мәтеке даўысы қалтыраңқырап шығып — өмир бар жерде, өлим бар. Туўылған соң өлмек парыз. Өлимди жаңа көрип киятырғанымыз жоқ ғой. Белиңди беккем буў! Сапардан «Қара қағаз» келди...

— Өйбей!... деген кемпирдиң ашшы бәд даўысы шықты да сылық етип қулады... Жәмийланың шала өрилген кара шашы қайтадан жайылды...

* * *

Жәмийланың төркин журты «Талжап» бойында еди. Бир атадан бир ул, бир қыз дөреп, улдан жалғыз деп Қабылды, қыздан жалғыз деп Жәмийланың ата-анасы бетине жел болып тиймей ерке өсирди. Қабыл былтыр армия қатарына шақырылып кетти. Бирақ оннан жеңил жаралы болдым деген хат келип тур.

Анасы Сарыгүл кәйўаны адам болса да, әкеси Төребай биймазалаў киси. Ол жас күнинде Жәмийлаға жаймашуўық минезде мәпелеген әке болса да, қызы ержете келе кепкен теридей баўыры тартылып, бурынғы хәкки, гүрт минези күннен күнге бурқасынлап қатал әке болды. Оның себеби: бириншиден — сайыз ойлап, кеўлине келген иске

көзсиз урынатуғын өжет минезликтен болса, екіншиден, кисиниң тилине ергиш, өз акылы менен сабырлы шешиўге шорқак киси. Кеселеп бир бағытқа аўса, кемеси қайырга тийгенше жөн алған бетинен кайтпас. Бул минезиниң пайдасынан зыяны көп еди. Оның үстине Жәмийла ержеткен шағында Төрөбай қомпаңлап: «Қуда боламан. Жәмийлажанды кутлы жерине қондыраман» деп нәшебент Өтеп деген киси менен бир кеште көкнарға тойып отырып пәтия оқысты.

Бул қылўасын өз пәмине орынлы санаған Төрөбай үйине келип, көкнардың қызғыны менен елитип отырғанда куда түсип келгенин айтып салды. Бірақ өзинен басқа хеш кимнен «бәрекелла болыпты» деген бир аўыз сөз еситпеди. Улы менен кызы атаның жағасынан алып, қарсы сөйлеўге ийбе етсе де, жастан қаны қарысып, ети ерискен қосағы Сарыгүлден тийисли «пайғазысын» алды!

— Алжыған! Дүньяға шыққандағы жалғыз қызың еди, «теңи келсе тегин бер» деген, рийзалығын алмай басып-женшип жылатып көкнаршыға келин қылып берсең исиңниң қырыңға кеткени! Жәмийла күйеўсиреп жүрсе өзи де теңин таўып алады. Тапқан қудасына болайын! Қалың мал алады-мыс!... Кемпир келемеш сөзлер менен ғаррысына дәпинип аўзын қыйсайтты.

Төрөбайдың бұған зығырданы қайнап кетти. Ҳасасын алып кемпирге қарап жуўырды. Бірақ әлле неден тартындай батынып таяқ ура алмады. Кемпирдиң де тоятына қанып турғанын сезген ғарры аяғын тапылдатып, мушын түйип, тислерин сақылдатып, көзлерин алартып, тек сөгине берди. Бундай урыс-қағыс гезинде Сарыгүлдиң сабырлығы да, ғайбарлығы да бар. Гейде ески дәстүр бойынша «ерин пирим» деп санайтуғын ол «еринен таяқ жеген қатынға дозақ оты харам» дегенге исенип, Ҳасаға жаўырынын тутса, гейде ғаррының тақыр жерден шаң шығарып, урған таяғы жанына батқан соң жоталы, жаўырынлы кемпир «кәпир-ак болайын» деп пәжмүрде ғаррының мойнынан мойыппаш

алып айқасады. Ҳалы жетпейтуғынын билген Төрөбай «шалма қатын шалма, шалсаң жығасаң» деп тырмысады. Дәудей ири жоталы кемпир Ҳасаны есикке шыңғытып Төрөбайды жерге көтерип урып, қәне қоясаң ба? — дейди. Қояман! — дейди ол. Кемпир қанша ашыўға минсе де, ерин сыйлап, беденине қол тийгизбеди.

Бетинен алғанына қатты ызасы қайнап отырған кемпирди сөккени болмаса, таяқ урыўға тағы «баяғыдай масқара қылама» — деп ғарры тартынды.

— Нәлет, саған нәлет! Отлама, пәтия оқылды. Ис тамам. Биңиң ата-баба, үрим-путағымызда атаның буйрығын, хүкмин бийқар еткен нашар жоқ.

— Ҳаў, алжыған-аў! Бул қай заман екенин билесең бе? Мени арбаның алтақтасына байлап әкелдин. Көндим! Ығбалым шығар! Ол күнде мени жарылқайтуғын заман жоқ еди. Ҳәзирги жасларға енди соны ислеп көр!... — Кемпир терис қарап тоңқылдады. — Пәтия оқылды-мыс. Пәтиянды барып қайтып әкел!

— Ғарры узақ күн туўласа да, кемпири, улы я қызы болып оның сөзин пәтиўаға алмады. Усылай бир-бирине томсырайып жүргенде Жәмийла Сапар менен кеўил жарастырып бир күнде қашып кетти. Арадан жыл өтпей урыс басланды. Қыздың уўайымын шегип жүргенде, баласы да фронтқа кетти. Бірақ «қызы бардың назы бар»лықтан ба я сөзимди сыйламады, жүзин көрмеймен» деп баўырын тас қылып таслады ма, әйтеўир Төрөбай Ақдәрья бойынан бир неше рет өтсе де «қызымды көрейин» деп Назлының үйине қайрылмады.

Сапардан келген «қара қағазды» еситтирген күни-ақ Төрөбайдың үйине атлы хабар келди... Төрөбай дәслеп бираз томсырайып отырды да, урыста жүрген өзиниң баласы есине түсип, жүрегине аянышлы сезим кирди. Ешегин ертлеп, Ақдәрьяға жүрип кетти.

Төрөбай жолда хәр қыялға дөнеди... Қызы қашып кеткен соң пәтия оқысқан моллалары, «көкнаршы» қудасы, Төрөбайды үйине шақыртып ақыретлеп таслады. «Лебизин

жұтқан мұсылман кәпір болады» деп молдалар оның үрейін ушырды. Қысылып албыраған Төребай:

— Тири болса, сол қызымды есигіңе әкеліп бермен, түбінде сениң келинің, — деп тағы ойланбай ұәде етіп еді, баласының сылбыр минезі менен көргенсізлігінен талай жерге куда түсіп, бедели қайтқан қудасы ақ пейіл Төребайдың зәрресін ушырып сөйледі.

— Енді алдасаң, теріс пәтия бермен. Көкнаршының ғарғысын ал, оңайын десең! — деп еді. Төребай ант ишіп, ұәде етті. — Усы ұәдесі есіне түсіп, «мұсылманлық парыздан қутылатуғын болдым» деп «қара қағазды» еситкенде дәслеп шоршынса да, алдынан жылап шыққан қызының кеулі ушын бир-еки дауыс шығарып, үйге кирип Назлыға кеуіл айтты. Аздан кейін сыр шашпай қайтып кетті.

...Гүзек айында Сапардың жылы толған садақасына Төребай келип, асты тарқатып болған соң, кемпир менен онаша қалып гәп баслады.

— Кудағай, айта алмай жүрген купья гүрриңім бар еді — деди сақалын сыйпап. — Өлмектің изинен өлмек жоқ. Сапаржанның жайы жәннетте болсын. Жәмийлажан жас қалды. Жас баланың бахтын байлап отырмай, биймәлел ақ пәтияңды берсең. Қалай болар екен. Өкпелеп жүрме, кудағай. Қалыспан де!...

Жәмийла бул ұақытта үйде жоқ еді. Кемпир Төребайдың бетине жеркенишли көз бенен бир қарады да, сууық демін алып, ишинен гүрсинип зарлы нама тартты.

— Өкпелеп, өкпелемей не қылайын, Перзент сеники, меники емес. Бирақ «кеткен жаннан үмит бар» деген Сапаржанымды өлдіге аузым бармайды. Не деген менен куда, бул гәпинди ерте еситтирдің. Гүдер үзсем өзим де жас нашардың бахытына кесір болмай, руксат берермен деп жүр едим. Илажым қанша...

Төребай кемпирдің жууасып сөйлегеніне қуұанып кетті. Ол: «Кемпир бәд дауысқа салып жылап жиберсе, қоңсы-қобалар жыйналып маған кейісе, минези шеп

қытымнан ауыр сөз тағы еситсем, бул үйге қайтып адым итлауым қыйын болады ғой» деген де қыялда еді. Бирақ кемпир мәртлік етті. «Өзи хасыл жан» — деди ишинен.

Төребай жорта мыйығын тартып, күліп сөйледі. Бирақ кемпир оның қуұанышына иштен жеркенді.

— Сөйтип кудағай, есиң пүтин киісі екенсең, әбзели өлімнен басқаның ертеси жақсы. Ери жоқ келинді сақлап сенде абырой алалмассаң, мениң де бетиме ширкеу болар. Үйге алып кете берейін. Буйырған биреу табылар. Жәмийла қай жақта жүрсе де, сениң идиралды келинің. Мен де қатнасты үзбеймен.

Кемпир: «хм!» — деди де, сарсылып қойды. Төребай үйден шығып кетті.

* * *

Өтептің Дәрибай деген баласы бар еді. Бала жеті-есгіз жасар гезінде, «Қазақ аяғындағы» қайын журтына қыс азық көкнарын ғамластырып қайтыу ушын баласын алып қыдырып кетті. Қайтарда көкнарға тойып алып, балық-шабағын артып ешектің үстіне баласын мингизіп, сиегін қууып айдап киятырғанда «Шәпнениң батпағына» жығылып баласының оң тобығы шығып кетті. Доктордан атлы қашатуғын Өтеп бираз күн тәуіпке бақтырып, порханға қактырып жүргенде ет байлап кетіп, баласы майып болды.

Оның үстіне «кудай қарғағанды пайғамбар хасасы менен түртеди» — дегендей бетине күйдирги жара шығып, жүзи күйген шанаштай бүрилип, еки көзи тартылып қалды. Сонлықтан бул бойда әскерликтен қалған жас жигитлерден бир өзи.

Баласының арбадай айыбының үстіне ийкемсіз сылбыр, әлпайымы жоқ, нашар жигит екенін сезген Өтеп Сапардан «қара қағаз» келген соң, көп узамай: «Өзим тири ұақта үйлендиріп кетейін» деп Төребайдың үйіне қатнауды жийилетті. Араға «Тоқымбет»тің бас көтеріңки

жас үлкенлерин салды. Көпшилик ағайын азғырып, ақыры Сарыгүлдин де «мақул!» — деген үәдесин алды.

Сарыгүл Жәмийланы алып қайтыу үшін Ақдәрьяға кетти.

Төрөбай кеткен соң Назлы кемпир еки бүкленип жатып қалды. Қайғысына ортақласып отырған келининен, кеуил алданышы болып турған ақлығы Әскербайдан айырылыу Сапар кеткендеги айралықтан, алты баласы менен костары өлгендеги күйиктен зили басым жүк болды. Ол күнде де кууатлы шағы еди. Ал, хәзир қабырғасы қайысып, қартайған шағында бул жүкти көтериуе ол дәрмансыз.

Жәмийла есиктен кирип келсе, кемпирдин узақ жылаудан сарғайған солғын жүзин көрди. «Баласын сағынған шығар» деп Жәмийла муңайып, баласын емизди. Кемпир келинине тигилип карап:

— Шырағым Жәмийла, енди сеннен де айрыламан ба?— деп баладай сыңсып, еңкилдеп жылады. Кемпирдин сөзи Жәмийланың да бауырын еритип жиберди. Еки көзинен нөсердей куйылып жас төгилди. Әллен уақытта басын жоқары көтерип алды. Тула бойына жигер енди.

— Жылама, ене! — деди ол. — Мен бул елаттан кетпеймен. Сапардың тууылған елатын көзиме тотиядай басып, бауырымды шашым ағарғанша күтемен. Сапарды тууған сени өлгенше әлпешлеп бағаман! Мен...— Жәмийла буннан соңғы сөзди өкпеси исип айта алмады. Көзинен жасын төгип турып ишинен айтты: «Ярым жүрген көшелерди, алтын шашым менен сыпыраман!»

— Көп жаса, балам! — деди кемпир — сениң менен Әскержанды көрип жүрип, өлсем, рийзаман!...

Сол уақытта қолына таяғын услап Сарыгүл кирип келди. Қызы менен кудағайының келбетине түксирейип бир карады да, аман-түуелик сорасты. Келин-енениң бир-бирине муңын шағып ууайым дәрьясына батып отырғанын

Сарыгүл де иштен аяды. Ертеңине сыр бермей астыртын кудағайына Жәмийланы алып кетиуе келгенин айтып, «өзин бил» деген жууабын алған соң, қызына карап:

— Ығбалың усында болса илаж не! — деди де ынжылды.

Жәмийла тил қатпай, сазырайып отыра берди. Шешеси тағы сөйледі.

— Сениң аядай кеулиң жай болсын, жыламасын — деп сүйгенине берип жибердим. Дүньялы деп хеш кимнің кара тийинине қызыкқаным жоқ. Енди! Ата-анаңның да тилин алыуың керек, қулыным!... Оған Жәмийла қатыуланып:

— Маған Сапардың журты жат емес, өзимнің тәжим берип еңкейип түскен елатым, келиншек бетимди ашқан есигим. Мен бул елаттан хеш қайда бармайман. Маған гамхорлығыңызға рахмет, қайта бер, апа! — деди.

Сарыгүл қызының бетине аларып карап, долы ашыу менен енди дәпинип сөйледі.

— Сени жаңғыз — деп толы «Тоқымбет» елатын аякка басып, атаңның «куда атын» айтысып оқыған ақ пәтиясын бузып, бир тийинсиз Сапардың қанжығасына байлап жибергенімди умыттың ба, қатын! Енди Сапар өлген соң, саяк-сандыракка үстиңди жол қылып «пәленшениң жесир қызы пәлен болып отыр» — деген журттың насағын тағы аркалатқың келе ме!!!...

Анасының соңғы сөзи жүрегине аяздай батып, Жәмийла исинип кетти.

— Егер байсырасам, «қабасан—ашамайль»дан да адам табылар!... Сапардан еле үмитим бар — Жәмийла усыны айтты да солқылдап жылады.

Кемпир оннан сайын долланды.

— Керек емес, «қабасан»нан кыз қарызым жоқ. Тууған, асыраған мен болсам, «қабасан»ның не хақысы бар. Ертең «Тоқымбетлер» келип сүйреп кемеге салып кетеди.

Назлы кемпир кудағайы менен келиннің тартысына төрелик гәп айтыуға тили мүки болып, самсаз отыра берди.

— Әскер семьясына бұлк салыўға не ҳақысы бар! — деди де Жәмийла орнынан турып майданға шығып кетти. Буннан соң Сарыгүл Назлы менен салкын хошласып, аўылына қайтты.

* * *

...«Тоқымбетлер» бир кеме болып, Жәмийланы алып кетеди-мис! деген галаўыт тарады.

Бул суўық хабарды еситип «әлле қандай заман болады!» деп жүреги хәўлирген кемпир үйде Жәмийла жоқ ўақытта бир саўасын таўып, ақылласыў ушын Мәтеке менен Қәлийланы шақыртып алды.

Есиктен хәўлығып кирип келип, екеўи оң жапсарда отырған соң кемпир ашшы гүрсинип, айтажақ сөзин баслады.

— Сизлерди тарығып қысылған соң, жаўшыға белсенип қарсы турыўға мәдарым болмаған соң шақыртып отырман. Қолдан қаршығам кеткен соң жарғанат та жаў болып тур. Бүгин қудалар келип, келинди алып кететуғын усайды. Усыны еситкели гүйзелип турман... Ағайин кенесинди айт, жәрдеминди көрсет. Мен айтып болдым...

Мәтеке төмен қарап, бираз ойланды да, мыйығын тартты.

— Баяғыда қыяттың бир жигити көлге барғанда нәретесин сүйреп баратырған шортанға ўәжге тур! — деп тура умтылған екен. — Бизлер де елатпыз. Тиллесер. Қызын сүйреп алып кете бермес. Ўәжлесер...

Мәтеке усыны айтты да «сен не дейсең?» дегендей Қәлийлаға қарады.

— Сиз кәтқудасыз, ўәжлесе берин. Бизики дәлден туўры хабар. Жесир бермеймиз. Беллесемен десе жағаға қайыс тигип шыға беремиз, — деди.

Назлы Қәлийланың сөзинен жигер алып, буўыны бекис-ти ме, солғын келбетине қайтадан ажар енди.

Усы мезгилде қара үйдиң сыртында ғаўырласқан даўыс еситилди.

Мәтеке сыртқа қулағын салып:

Солардың өзи болмағай-да, — деди. Усы сөзди айтып, аўзын жыйғанша болған жоқ, есиктен хәплығып Жәмийла кирип келди де кемпирге қарап:

— Бизиң ағамлар. Төсек салайын, — деп жыйнаўлы көнтке асылды.

Үйге бириниң изинен бири сәлем берип үш ғарры кирип келди. Ишинде Төребай бар.

Келгенлер дәслеп Назлы менен, оннан соң Мәтеке, Қәлийла менен аман-туўелик сорасып болған соң бир қатар кийимлерин шешип, орамаллары менен маңлайларының терин сүртти.

Бираздан соң ортада отырған шийкил сары, үңирек көз, батық мурын ғарры өзлерин таныстыра баслады, Мәтекеге қарап:

— Бизлер «тоқымбетпиз». Мениң исмим Теңел, — деп сақалын узын арық саўсақлары менен тарап, тамағын қырып, бир-еки жөтеллеп алды.

Мәтеке қонақтың бетине бежирейип қарап турды да:

— Хе, Теңел суўфы деген сиз боласыз ба? Жас сора-сайық, — деди.

— Бир кем алпыс.

— Онда гүйедей қурдас екенбиз.

— Аўа.

Сол ўақытта оң қапталында сакка жүгинип отырған ийеги қәлиптей жуқарған, еки урты үңирейген, көзиниң нуры қашқан киси Теңелдиң шалғайын тартып гәпин бөле берди. Теңел ол кисиниң бетине жалт қарап қас-қабағы менен сөйлесип болды да, енди Жәмийлаға бурылып:

— Қызым, мына атаңның нәшеси бар еди. Көкнар езген-дей ыдыс! — деди.

Жәмийла үлкен лаўабы кесени алдына қойды. Бирақ нәшебент киси тағы Теңелди түртти, ол тағы жалт қарап:

— Хәй маңлайы қара! — деди күлип — усының менен қайта-қайта езип ише берсең-о! Адамның жети насырын

бүктің ғой. Шырағым, үлкен табак әкеліп бер! — деди Жәмийлаға.

Жәмийланың үрейі ушып, ғаррыға жеркенишли қарады. «Бизің ағамның куда болып жүрген Өтеп көкнаршы дегені усы шығар — деди ишинен. — Мени өлсин деп тап қылған екен!»

— Бул киси аұылымыздың абыройлы ақсақалы Өтеп молла деген. — Теңел суұпы қудалардан кеширим сорап, өзиниң дилұарлығын сездиргиси келди. — Айып етпейсиз, қудалар. Жақпасы болған соң шамалы «ашшы» ишеди...

— «Шамалысы усы болса» — деди Назлы ермек етип.

— Ға, зыяны жоқ, — деди Мәтеке муртынан күліп. — Сизің аұылды «баспағына шекем көкнар ишеди», бизің аұылды «баласына шекем арақ ишеди» деп бір тақыұа адам сықак етип кетипти ғой.

Отырғанлардың хәммеси бул сөзге кеңкилдеп күлди.

— Сөйтп, куда, хызмет жайын сорасып отырайық, — деди. Мәтеке Теңелге гәптиң ушын таслап.

— Теңел бармақларының ушы менен муртын еки жаққа айырып тарады да, гәп баслады.

— Усы үйдеги келиниңиз мына Төребайдың жалғыз кызы еди ғой. Дүньяға шығып пақыр бир ул, бир кыз көрип еди. Баласы армияда жүр. Бәхәрги өртеңдей бул урыстың жалыны шарпымаған аұыл бар ма! Бизің елден де бираз жигитлер кетти. Бир қатарынан «қара қағаз» алдық. Жақында мына Назлы кудағайдың баласы бизің күйеу баладан да «қара қағаз» келди деп еситтик. «Патшаның атланысында каза болса шейит» дейди ғой китапта. Бийшараның төсеги торқа болсын! — деп Теңел аз ғана тыныспа жасап көзиниң кыйығы менен отырғанларға бир қарады да, гүрриниң аяқлап кетти. — Сөйтп, бизлердиң хызмет жайымызды сорасаң, «өлмектиң изинен өлмек жоқ» деген, болмас ис болып қалды. Нашар баланың жат журтта жесир отырыуы арқамызға аяздай батады. Бийнеке келинди сақлау Назлыға да жақсы емес. Соның менен узын гәптиң келтеси,

биймәлел руксат болса, Жәмийланы елге алып кетейік, деп келдик. Ағасы келгенше Төребайға сүйеу болып отырсын!

Теңел суұпы мен айтып болдым дегендей оң жақтағы көпшикке сүйенип, төмен қарап ишинен «усы дилұарлығым ушын қызыңнан алажақ қалың малыңның уштен бирине шерик қылмасаң, Жәмийланы тоқсан есикке таныс қыларман» деп бетин жыбырлатып муртынан күлгендей болды.

Назлы бир дизеге қонып, шынтағы менен тиреп, есик бетке телмиріп қарап отыр. Өтеп ғарры гәп, сөз бенен иси болмай көкнардың қызығында. Төребай «исим оңғарылды» деп тырысқан тула бойы жазылысқандай болды. Мәтеке ғарры суұық демин алып, Теңел суұпыға тигилип бир қарады.

— Суұпы жора, айтқаныңыз орынлы, перзент Төребайдики, оған даұымыз жоқ. Тири кеткен жигитлер тири келер! деген дәмемиз мол. Ал, олай болмаған сүўретинде урыс питкенше күтиўимиз керек. «Қара қағаз» келди дегенге жерден жети қоян тапқандай жуўырысып келгениңиз кудалыққа миясар емес ғой...

Төребайдың түси өзгеріп, Мәтекеге аларып қарады!

— Урыстың қашан питетуғынын тақиқ билетуғын ба едиң? Мен қызымды «пәлен жылы» урыс питеди деп «қабасан»ның есигинде сарғайтып отырмайман. Маған берген қалың малың күйіп баратырса даұласып төрт аяғынан санап ал! Болмаса, ол не сөзиң... — деп Төребай аяғына қоз басылғандай өрден-ыққа секирди.

Теңел суұпы оның шапанының пешин басып «тынып турған суұды ылайладың» дегендей аларып қарады. Төребайдың гүрт, тоңмойын минезин сезген ол жолда киятырып:

— Аұзыңа бек бол! Жесир алып қайтыу аңсат емес. Еки бурымын арбаның арасына байлап, қызды сыңсылатып жыллатып алып қайтатуғын бурынғы заман жоқ. Хүкіметтиң законы бар. Еле қызыңды не дейтуғынын ким билсин! — дегенде, ол:

— Жақында хаялымды жиберип алдым. Қайтатуғын аұығы жоқ. Әбден бермесе, — деди де аржағын айтпай, ойланып қалды.

— Сонда сенлик сөз жоқ. Мен сөйлегенде сен тым-тырыс бол да, қызыңа карап жорта жылай бер! Жалғыз баладан айырылдым, сени көріп отырайын, күйеуге шыкпай-ақ кой. Ошағымның басында отырсаң болар. Еки перзенттен бирдей айырылсам, онда кемпирди де таслап басымды алып кетемен. Дүзде қаңғырып өлемен деп айтқайсаң!... деди.

Тенел суўпының бул ақылына Төребай «якшы» — деп ўдесин берген еди. Жаңа Мәтекенің сөзине шыдамай оның кызбалық еткенине ызасы келген суўпы «биреўдің кызы ушын ағайын аўыл менен ашшыласқанша кетип қалсам кәйтеди», деген ашыўға минип турды да, тағы өзинен өзи түйилип қалды. Түйилгени Жәмийланы күйеуге бергенде Өтептен алатуғын парасы еди. Усы дүнья есине түскенде суўпы Төребайды иштен сөккен көз кубылысын өзгертти де, өз-өзинен мырс етип күлип жиберди.

— Қәйтсин бийшара! — деп Төребайға «тек отыр» дегендей көзин қысып сөйледі. — Перзент дағы жаман ғой. Жалғыз баласы урысқа кетип: ақ отаўы қаңырап қалды. Ең болмаса, қызым барса алданыш болар еди! — деп күйинген бийшараның алжылы-булжылы сөйлегенин айып етпеп, қудалар...

— «Мал шақынан, адам тилинен байланады» деген, — деди бул сөзге Мәтеке — дурыс биз бенен сизің ўағымызда қыз алыў ушын алпыс туўар, елли туўар, қырк туўар — талай туўарлар болды. Туўар таппаған жигит арысландай күши, таўыстай келбети болса да жасы қыркқа келгенше шапанын желбегей салып: елме-ел гезип қыдырыў менен сергелдең еди. Сиз бенен бизің бабамыз «атам! — деп еңиреп, — анам!» деп зарласа да сүйгенине жибермей, өз перзентин шырылдатып, арбаға байлап бир мал ушын экесиндей кисиге беретугын еди. Оның менен жат журтқа кеткен перзенттің оңысығы жақсы болды ма: Бираз қызлар ўкиге бойын таслап өлди. Бираз сулыўлар сабақлы кеселге

штылды. Бул дүнья кисини қандай жолға салмады. Хәзир күнимет орнағалы ол күнлер умыт болды, бурынғыдай зорлық-зомбылыққа жол жоқ ғой...

— Бизики зорлық емес, — Тенел суўпы Мәтекенің сиясат айтқанына ренжигенлик түр билдирди. — Жесиримизди аўылымызға алып кетсек... Обал-саўабына қарасаң, кимнің не иси бар...

Төребай шыдай алмай тағы сөзге араласты.

— Бас аўыртқан сөздің кереги жоқ. Қызымды үйіме алып кетемен!...

— Биз руксат етпесек, қалай етесең! — деди Мәтеке Төребайдың гүрт минезине Мәтекенің де ашыўы толқындай атлығып шықты.

Төребай бурқасынлап кетти:

— Мениң қызымда сениң не хақың бар?

— Бизиң келин менен, әскердің хаялы менен сизлердің не хақыңыз бар? Бармаса, қалай тартып әкетесең?

— Қызымның күйеуі өлди. Енди Ақдәрьяның кемпирлерин бағып отырмайды. Баласы жоқ үйге хаял болмайды...

— Егер кетемен десе, онда сизлерге руксат, хәзир-ақ алып кетің.

Жесир айтысы қызып, истиң түйини шийеленисип баратырғанын сезген Тенел суўпы әри-бери мүлгип жерге қарап отырды да бир ўақытта:

Қуры табакқа пәтия бола ма, — деп Төребайға пәт берди. Төребай оннан сайын даўысын бәлент шығарды. Өтеш те «енди аянар жериң жоқ» дегендей оған жалт-жалт қарады. — Қоянды бир сойсаң да еки соймак жоқ, — деди. Төребай қудаларға өкпели пишимде уртын томпайтып, қабағы түнерип — «Қабасан»ларға бир мәртебе тегин бергеним де жетти. Усы аўыл ушын асыраған қызым жоқ.

Енди үйдің керегесине сүйенип отырған Қәлийла басын көтерди:

— Армия семьясын қалың малға сатып, бир тойынайық деп келген екенсиз ғой! Бул не жынаят екенин билесиз бе ямаса билдирейік пе!... Жәмийланы келин қылатуғын қайсысың!

Гозалы көкнарды табанлап ишип, уйқылы ояў мүлгип отырған Өтеп нәшебент селк ете калды. Шоршып басын көтерип, урыдай хәр кимге бир жалт-жалт карады. Қаша-жақ қыялын көрсетип курашын басына кийди, шапанын қаўсырып белін буға баслады. Сапыйын қалтасын қойнына тықты. Көзиниң қыйығы менен есиктеги хасасын қыдырды. Теңел суўпы сыр бергиси келмей кобылжып орнынан козғалып қойды.

Бизики тек... күйеў бала өлген соң... Мына Төребай қызымды алып қайтаман деген соң... Бизики айып болса...

Ол буннан соң жүреги хаўлығып, аўзына сөз түспеди. Бірақ оның албырағанын билип, Төребай өршеленип сөйледи.

— Өлгени ырас па, ырас. Мениң қызым екени рас па, рас. Мейли, мени жуўапқа тартың. Балам кеткен жаққа, мен де кетейин!

— Төребай ызаға буўлығып, орнынан ашыўлы ушып турып, керегениң басындағы шекпенине асылды. Қалған қудалар да түргелип геўишлерин кийип, сыртқа шығыўға мейил берди.

Назлының:

— Ең болмаса қазанға қараң! — деген мирәтин тыңламай қудалар майданға шықты.

Төребай жән-жағына қарап:

— Жәмийла, Жәмийла! — деп бир-еки даўыслады. Жәмийла үйдеги айтысқан гәптин хәммесин еситип, қоңсы үйдиң жабығынан сығалап тур еди. Жәмийла атасының сүренине тил қатпады.

Төребай көкирегин кернеген ызаға шыдам бере алмай, қорланған киси тақылетте кеңкилдеп жылап, дәрьяның жағасына қарай жүрди.

Атасының көз жасы өңирине төгиліп баратырғанын көрип, Жәмийланың да кеўили елжиреп кетти. Атасына рехими келди ме, үйден суўырылып шықты да, ол да дәрьяның жағасына қарай жүрди.

Назлының үйиниң есиги түриўли еди. Кемпир Жәмийланың атасының изинен ерип баратырғанын көрип, келинин «кетти»ге жорыды ма:

— Ах! Курыдым! — деп зарланып қоя берди.

Енесиниң даўысын еситип, Жәмийла артына қарап, қалшыйып қатты да калды. Алдына адым атлайын десе, артында енеси зарлап тур. Артына қайтайын десе, алдында атасы бозлап баратыр. Еки жолдың дәрбентинде муңлы Жәмийла дағдарыста тур еди!...

Жәмийла үй бетке қарап бирнеме деп гүбирленип сөйледи де дәрьяның жағасына қарай жуўырып кетти.

Жәмийланың қиятырғанын көрип, Теңел Төребайға:

— Талап оңғарылды. Қызың қиятыр. Жыла, қаралы, жылай бер! — деп пәзие басты. Оннан кейин Төребай басын шулғып жылады.

— Ата, қойсаң-а! Жат елде уят ғой... жылама!... — деп Жәмийла қасына келип, тәселле берген сайын, Төребай гә омысылап, гә солқылдап, гә гүбирленип жылай берди.

— Мен кудаға гүнакар болдым... «Куда»ның атын айтып, куда болып едим, лебизим еки шықты. Куда алдында шерменде болдым! Жалғаншы болдым. Ылағып өлемен... қызым!... Баўырым, аямадың мени... рийза емеспен тәрбияма... Егер усынан жүрмесен...

Атасының хәр зарланған сөзи Жәмийланың жүрегин искенжедей қысты. Басы мең-зең болып, көзиниң алды түнерип, тула бойын ыза кернеди.

— Урыс басылғанша сабыр ет, ата! Жақында урыс басылады ғой! Соңсоң...

Жәмийла усы сөзди айтты да, тула бойы қалшылдап, окпеси буўлығып, жылап жиберди де:

— Хо-ош! — деп гырра үйине қайтты...

ШИРКЕЎЛИ БЕТ

Түн ортасы. Аспандағы шабыра бултлардың арасында алтын ай сығалап қарайды. Таң алды арқадан қоңыр самал ести. Дәрьяның бетинде ойнаған ерке бойындағы урық

аралас жекен самал менен тербетилип, алдына кулашын жайып умтылады. Ийримли дәрья айдархадай ыскырып, айбат шегеди. Көл шуўылдап, тынымсыз ызыңлайды.

Тәбияттың шуўылдысын жактырмай кулағын тығып, көзин сүзип малтаңлап адым басып бир киси дәрьяны жағалап киятыр.

Көкке қараса ай бултты тасалап, буннан бетин жасыр-гандай болады. Дәрьяға нәзер салса, қәхәрли толқын «туң-гыйық тереңге батырып жиберемен», — дегендей әүпилдеп жарға соғып айбат етеди. Көлди тыңласа, азапланып шуўлап ыскырып ермек еткендей, ашыўлы ыңырағандай болады. Самал менен толқынланып қарсы умтылған жекен камыс басып киятырған жаўдай елеслейди. Тәбияттан да өзи-не дос таппай жекке қалған жаралы шошқадай дүньяға жеркенишли қарайды. «Шаўқымды еситпейин», деп кула-ғын тығады. «Қорқынышты көрмейин» деп көзин жумады. «Күшим жеткенше жүре берейин» деп малтаңлап алға өң-менин таслайды. Бул Қадир еди.

Уйқыдан, аштан силейип сандалған Қадир таң қараңғы-сында «Қызылжар»дың тусынан өтті. Түнде алыстан үрген ийтлердің даўысын еситкенде аўыл ядына түсип, аўкат жегиси келип, аўзының силекейи ақты.

«Қара суў, қара көрим жерге жеткереди» деген — деди ишинен — суўға қанып алсам қәйтеди? Ол тик жардан төмен түсип қолы менен ылай суўды аўзын толтырып жу-тып еди, аш қарынға суў жақпады. Жағада турған порыкка телмирип қарады. Қарады да порыкты аўзына салып, қайзап жутты. «Бүйтип қалай аўкат етемен» — деп налыды.

Ол тағы жолға түсти. Делбе кисидей абынып тенти-реклеп жүрип киятырған Қадир даўыс жетер жерде әўки-йип турған, үлкенлиги қашардай шубар түсли бир нәрсени көрди.

Оның жүреги суў етти. Шыбық услаған қолы қалты-рады. Деми тарылып, денеси қалш-қалш етти.

...Мал ма екен! Жекке-жарым жүрген қандай мал? Жолбарыс болмағай да!... Қамыстың арасында турып, пы-

шықтай аңлып алады дейтуғын еди ғаррылар. Азыўлы жаңғызак па екен!... Жаңғызак, қабан изине қайрылмайды, алаа не турса да жарып өтеди дегенди еситип еди.

«Сүренлеп қыйқыў салсам қәйтеди» — деди ишинен. Ал, башерт жолбарыс я қабан болып маған қарсы жуўырса қәйтемен. Қашсам қутылатуғын дәрман қайда!.. Егер дәрья-ға бойымды тасласам!... Сонда жаўдың оғынан қашып жү-рип, бәри бир өлимге дуўшар болғаным ба?!»..

Токтаған жерде еле қалшып тур. «Әй Қәлийла-ай, сен если жигит екенсең ғой. Бәри бир өлесең!» деген сөзин ақыл екен ғой — деди де тағы өмирге ынтығып, маўжырап турған тәбият көринисине, бурқып ағып турған дәрьяға қарады. Бир оқ пенен усы дәрьяның ортасындағы томардай Қадир ағып келе береді-аў!... Кеўли нәренжан болды. Көзи жасқа жуўылып, жүреги қамырдай босады. Усы ўакта тағы алдындағы әжайып нәрсеге қарады. Өзин өлим менен өмир қыспағында турған жыланға усатты. Бәри бир сен топылмасаң, ол сени арбап қапталына жақынластырып өлтиреди деген бойына батыл күш енди.

— Қәйт! — деген даўыс аўзынан еркисиз шығып кетсе де, өз даўысынан өзи шоршып кейин шегинди. Алдындағы нәрсе басын көтерип, қуйрығын булғағандай болды. Даўыс шыққан жаққа қарай жылысты.

Қадир кейин қарай зытқып қашты. Және артына қарап кулақ салды. Усы ўақытта безилдеп улығандай даўыс еси-тилди.

— Тап өзи! Жолбарыстың өзи! — деди ишинен — «Анаў улыған қарақулағы... Жолбарыстан сақлан деп қарақулақ хабар береді, оны адамға дос дейтуғын еди ғаррылар. Енди әжелің жолбарыстан болды. Қадир!... Ең болмаса, жаўдан дастығымды алып өлмей, хайўанға жем болдым-аў!...

Қадир сол зытқыўдан дәрьяны жағалап бир шығанақ бойы қашты. Артына қараўға да жүреги даўамады. Бирақ қанша зып берип қашқан менен алып таслаған душпан бол-маған соң, бираз жер жүрип, өкпеси өшкен соң тәуекелге салып артына бурылып қарады. Қеш ким көринбеди. «Ал-

дымнан кесип шығыу үшін қапталдан камысты төтелеп киятырған шығар», — деп кулағын салып тыңлап тұрды. Жым-жырт.

Таң атыуға мейил берди. Қайтадан анықлап барып көргиси келди де, тағы алдында тосып тұрғандай жүрегі дауамады. Қоян жүреклигине ызасы келди. Теңиз жағасында тууылып, балықшы болып түнде көл гезбегенине өкінди! Диңкеси курып, ашлықтан көзі карауытты. Жарык түскенше жағада отырыуға халықтан қорқып, алдына адым басыуға бағанағы жолбарыстан қорқты. «Қорққанға қос көринеди» болып жүрмесин деген ой пайда болып, әлле қандай бір күш оны алға ийтермеледи. Таң рәуана атып алыстағы нәрселер көзге анық шалынатуғын ұақытта Қадир баяғы жерине қайта келди. Салпы кулақ кара ешек отлап жүр еди! Ешектен зәрсеси қалмай түни менен көлди патенге келтирип жүрген әзиз жүрегін Қадир сууырып таслағысы келип ызалы ашыуы келди. «Буннан артық қорлық бола ма!» деп күйинип алдына асығып адым атты.

Қадир камыслықтан өте берип мийдей тақырлыққа шықты. Көлдің кунарлы шөбин отлап жүрген падалы малдар көринди. Ферманың бес-алты үйлериниң тусына келди.

Аштан жүрегі үзиліп, мийи мең-зең болған ол, айыбын умытып, илажсыздан шеттеги бир кара үйге еркисиз қайырылды. Шаруа үйлер бул ұақытта уйқыда еди. Бийсәубет киятырған кисини жатыркағандай дәусебен ийтлер шабаланып үрип алдынан шықты.

Адамлар оянып кетпестен бурын шөкелеген үйге жетиуге қанша күш салса да, ийтлер оннан бетер өршелесип, аяғын қарсы бастырмады. Енди ийтлерден аман қутылып кетиу мүшкил еди. Турпаты танадай ири көпеклердің ортасында Қадир өзін доңыздай сезді. Кем-кемнен ийтлер өршеленіп, өшпенлиги улғайып Қадирдің денесине ауыз салыуға жақыналасты. Дәпинип келгенине аяғын тепсинип, қапталдағысына қолын сермеп кара жерде сырғанақ тепкен кисидей теңселеди. Бул хәрекеттен қутылуы үшін «жит», «кет», «пошел!» деген ашшы дауысы қайта-қайта шықты.

Сол махалде шетки үйден шыққан бир ғаррының ийтлердің атын айтып шақырған дауысы еситилди. Тислерин ақпийтып, ашыулы көзлерин тигип, қасқырды қамағандай ырылдап тұрған көпеклер қуйрығын былғаңлатып, ийесинен уялды ма, ауылға қарап кетиу менен болды.

Қадир ийттен қутылған соң үсти басының шаңын қакты да, кара үйдің қапталында зеңрейип тұрған ақ сақаллы аш өлең ғаррыға қарай жүрди.

Ғарры да «түнлетип жүрген бул ким?» дегендей алақанын маңлайына тутьп, жолаушыға сығалап карады.

— Ассалаума алейкум! — деп Қадир ғаррыға еки қолын усынды.

— Ұәлийкум ассалам! — деп ғарры бетине тигилди.

— Қай баласаң, жол болсын?

— «Қазанкеткен»нен кешлетип шығып едим. Жолда адасып Зайырға жете алмай киятырман. Үй таллық бойында еди.

Ғарры жолаушының түр-түсине бежирейип тур еди, Қадир үйге кирежақ болып, есик бетти бейимлей баслады.

— Ғарры, бир кесе жыллы сууың жоқ па?

— Отырып шай неге ишпейсен?

— Асығыс шаруам бар еди?...

— Қадир ишке кирип бир кесе сууды симирип ишежақ болып еди, аш өзекке кара суу жақпады.

— Ата, бир тислем наның жоқ па? — деди Қадир муңайып ошақ бетке қарап.

— Нан кемис шығар, бирақ ашшылау қатык бар, ишемен десең?

— Ишейин, ата!

Қатықты жолаушы симирип ишип, жаңа жазылысқан ұақытта ғарры түр-түсине қарап отырды.

— Сен Ақдәрьядағы дүкәншы бала емессең бе? — деди.

— Қадир шоршынып, табақты жерге қойды да:

— Жок, ата, — деди.

— Мүмкин — қателескен шығармыз, — деди ғарры сақалын сыйпап — «адам адамға уксайды» деген. Түр-түсиң сол балаға мегзес екен.

Ғарры бираз ойланып отырып:

— Бизде бул күнде мий бар ма, балам. Еки улым армияға кетти. Өзим фермада истеймен. Үлкеннен жақында «женил жаралы болдым, аўылға қайтаман» деп хат келди. Кишиси еле урыста. Өзин армияға бармадың ба?

— Жак...

— Хе, наўқасың бар ма еди. Болмаса, армия жасындағы жигитсең ғой!...

— Аўа, деди де Қадир қысылып, кетиўге мейил берди.

— Бизин аўылда бир ғарры тәўип бар, жапсағынды көрсетсең, ертип апарайын! — деди ғарры орнынан түргелип Қадирге карап. Ол буган бирнеме деп мыңғырлады да үйден тез шығып кетти.

«Қайда барсам да басқан жерим ойылма болды ғой!» — деп Қадир қатты адым басып көлге кирип, қалың қамыстың арасына сиңип кетти.

Кудалар кетсен соң қоңсы-қобада сыпсың көбейди: «Төребай қызын Назлының қолынан алып кетпей, тынышымайды... Қалың малына бир бузаўлы сыйыр алып, Өтеп көкнаршы менен пәтия оқысыпты... Дәрьяның жағасында жылаған әкесине бир-еки айдан барайын! — деп Жәмийла ўаде берип қалыпты».

Жәмийланы «кутлы жайына қондырып» болған соң журт енди баласы Әскербайды әңгиме етеди: Баласын кәйтер екен? Енесиниң қолына таслап кетер ме екен? Бийшара кемпир жаңғызының көзи деп сақлап отыр еди» десе биреўлер, екиншилери өзінше түс жорып: «Таслап кәйтсин! Төребайда жаңғыз баласын фронтқа жиберип, қолы қуры алақан қалған жоқ да. Қыздан туўды не, улдан туўды не! Әлпешлеп сақлайды» — дейди.

Усылайынша елгезердей үйме-үй гезген қаңғымай әңгиме Назлының да қулағын сарсылтты.

Баласының жаўда қазаланған күйиги менен келининиң саў басы саўдаға түскен дәрти қосылып, өрт болып шарпып

көлип өзегин өртеген соң кемпир еки-үш күн дағдырып отырды да, баласын арқалап тал түсте Ержанның үйине барды.

Ержан Назлының туўысқан ағасы. Кемпири менен екеўи колхоз орталығында ғарры хожалық болып отырған бийперзент киси еди.

Назлы есиктен гүңиренип кирип, көзи толы жас пенен муңын шақты.

— Сен де перзентсиз өттің! Мен бир тырнақ көрип едим, жаў жутты. Жаңғыздан қалған мына қаршығадан да айырылайын деп турман! Жаралы жолбарыспан... Қайсы көлге лашымды таслайын? Емин тап, қәне! — деп кемпир сылқ етип жапсарға өңменін таслады.

Өмир сарайының ақырғы босағасында отырған Ержанның да перзент дағы жүрегін уўлады ма, көзинен еркисіз кеткен жасын шапанының шалғайы менен сүртип, терең гүрсинди!

Бирақ ғарры туўысқанның шерли кеўилин жубатқысы келип, аз ғана сарсылып отырды да елжиреген баўырын қатайтып алды.

— «Болмас иске полат бол, полаттан да берик бол!» деген емес пе. Урыс қайғысы сениң бир өзиниң басында ма? Бул урыс талайдың толысын төгіп отыр. Биреўди бахтынан айырды. Биреўдиң салтанатын бузды. Узақ өмирди қыршын етті. Көпти азайтты. Азды туқымқурт етті. Ақыбети болсын де бул урыстың! Жаў Ақдәрьяға келсе, мына нәрестениң де күни мүшкіл болар. Назлыжан өйтип налыма! — деп ғарры төмен карап, қолын маңлайына тиреп мүлгип отырды да және қаддин тикледі. — Ал ойласайық, сениң мүдден не? — деп өзине салмақ таслап, тағы иркілді.

Кемпир бул ўақытта қурысқан бойын әдеўир жаздырған еди. Алдындағы ақлығының айдарын сыйпап, ойланып отырды да, ғаррыға карап:

— Әскержаннан қалай айырыламан!... деп және еңиреп жылап жиберди.

Ғарры иштен түтенди. Шынтағын көпшигине тиреп, ойға багты. Бір махалде кәддин дүзеп:

— Атастыра қойыуға кенже балаң жоқ. Мениң де қолым қуры! — деди ғарры мунайып.

Бұл сөзге жууап таба алмай, сасқан кемпир:

— Әскержанды таслап кетпес пе екен? — деп ғаррыға шағынды.

— Баласын таслап кетпейди, — деди ғарры кеуилин сууытқысы келип. — Бұл күндеги жаслар балаға бауырман. Бала бойына жүк болатуғын баяғы заман емес. Жигирма балаң болса да хукимет бағады.

Соңғы гәпти еситип, кемпир шыйрақсып сөйледі:

— Онда әбзели Жәмийланы усы ауылдан шығармаудың илажын етейик.

Ағасының тубалап отырғанын сезген кемпир:

— Мен бир сасқан үйрекен, — деди сыбырланып өзим жаққан отқа өзим жанайын! Әскержан жат журтка кетпесин. Жәмийланы Стахан балаға атастыра қойсақ кәйтеди... Ол да жат емес ғой. Сапаржанның досты еди. Сапардан соңғы мен екінши балаң болайын, — деп жүретуғын еди. Енди кәйдем кеуили бөлекленип кетпесе... Жәмийла Әскербайды сағынса үйге келип, сүйип турар еди. Мениңше, сөздің түйини усы!

Ержан қарындасына қарап мыйығын тартты, онысы бириншиден, тапқырлығы менен төрелигине сүйинсе, екіншиден, мәртлигине тәсийин қалып, үшіншиден, бағанағыдан бери еки ийиннен басқан ауырлықты түсирип, бойы жеңиллескенине кууанды. Бірақ ойланып отырып, бұл жұмыстың еле де ауыр екенин түсимпаз ғарры аңғарды да, және ийини түсти. Ол екеуи бирин-бири жарата ма, жоқ па? Ким билсин. Қыздың кеуили қыяда. Жигиттің кеуили зыяда... Ақылландыратуғын өз қызы емес. Зорлауға да өз баласы емес...

Усы тәрәпин тәрәзиге тартып, салмақлап отырған ғарры:

— Ол айтқаның бөтен емес-ау! — деп иркилип турды да, сөзин және дауам етті. — Бірақ, екеуиниң кеуили

жараса ғойса не жақсы. Ана жақта ақыры, Төрәбай отыр... Қызымды зорлап сатайын, деп атыр» деп тағы аспанға балта ылақтырмаса... Қәйдем!

Бұл гәпке кемпир ызалы ашыу менен қәхәрленип сөйледі.

— Ол балам болмаса (Сапарды айтты) бұл балам бар. Стахан бала ушын Жәмийланың қалың малын төлеймен. Бир сыйырды кем-ақ сауаман. Алсын керек болса, «Тоқымбетлер». Стахан баланы шақырып алып айт! Тартыңба! Мени анам десе, Жәмийланы елден жибермесин! Әскержанымды жетим етпесин. Назлыны зарлатпасын! Усы гәпти түйирин түсирмей айт! Жаның ашыйтуғын, тууысқан болсаң айт!

Ғарры гәптиң кесилгенин сезди де:

— Мақул, шырағым мақул. Әйтеуір, түбинде сен жылама... Сениң кеуилиң жай болса, бизики де рауаж! — деди...

Назлы баласын арқалап үйден шықты.

АЙРАЛЫҚ ДАҒЫ

Қара үйдің жапсарында Жәмийла төмен қарап мунайып отыр. Токсан ойдың торабында адам сарсаң болып, иштен иижылады.

...Бірас-ақ Сапардан айрылғаным ба? Тиримен деген еки ели қағазың келгенде Жәмийланың сүйеги сипсе болғанша жолыңда еки көзи сарғаймас па еди... Әттең, өлим... Сум өлим түнерип келип, қолымдағы қаршығамды тартып алып кеттің. Қуры өлим емес-ау. Өлмей бенде қала ма, әттең, гүлдей жасарған, қустай талпынған шағыма күйиги кетпес от шашқан мухаббат айралығын қәйтерсең!...

Жәмийла сандықты ашып, «Қара қағаз»ды алып оқып шықты. Мениң жүрегиме жара салған усы қағаз!...

Жәмийланың көзине шаппаттай қағаз Сапардың жүрегін гөзлеп атқан жаудың жеркенишли оғындай көринди.

— «Мен де сени ғыжлаған шоққа басып өртейин!» — деп ишинен гижинип ошаққа ылақтырғысы келди де,

жандырып жиберіуге батылы бармады. Оның кеўлине бул «қара қағаз» Сапардың ескерткіш мазарындағы қара жалау болып елеследі. Қолын тартып алды.

— Жок, өртемеймен! Мәңгі ескерткіш етемен! Сапарды шын сүйген жүрегіме түскен айралық жарасының сәўлесі болсын бул қағаз! Мен бул қағазды үлкейген соң баласы Әскербайға көрсетемен! Әкесін өлтирген жаўларға баласының жүрегінде өшпенли дақ қалсын!...

Оның ызалы кеўлин баласын арқалап үйге кирген Назлының ыңылдаған дауысы бөліп жиберди. Кемпир төрге шығып келиннің көзіндегі жасты көріп гүрсинди де сандықты ашып, Сапардың армияда түскен сүүретін алды.

Сапардың киши лейтенант гезінде түскен сүүрети еди. Басында қызыл ернекли офицер фуражкасы, аяғында жылтылдаған хром етик. Үстінде гимнастерка, белінде енли былғары қайыс, көкірегінде «Қызыл байрақ» ордени ақ куба сулыұшық келбетине куйылып, жарасып тур. Бірақ, душпанға болған кек жалынының ушқыны ма, әйтеўир бұрынғы жаўтаңдаған мийримли көзи суўыклау көринеди. Жигитлик күши толысып, көкірегі кеңейип, мойны жуўаныйын деген.

Жәмийла сүүретке караўға, «кеўлим елжиреп кетер» деп орнынан қозғалмады. Назлы кемпир Әскербайға сүүретти усынды. Жаўынгердің баласы бул ўақта жуўырып жүретуғын, онлаған сөздің басын қурап шүлдирлеп сөйлейтуғын болып еди.

Бала сүүретке тигилип.

— Аға, а-ғам! — деп қолына алды да, шырайына қарап турып, аўызына басып, Назлыға ыржыйып қарады.

Ата менен бала айралығына ашынған кемпирдің көзіннен мөлдір аналық жас парлап ақты...

— Ұа Назлы, үйдемисең? — деген дауысқа елеңлеп кемпир көзіннің жасын жеңи менен сүртіп, қапталға төсек салды. Есиктен Ержан менен Кәрим ғарры кирип келди.

— Куўатлы отырсаң ба? — деп ғаррылар кемпир менен аманлық сорасып болған соң Жәмийлаға қарап: келин, саў жүрсең бе? — деди.

— Шүкир! — деди де Жәмийла сыртқа шығып кетти. Кемпир гәп баслады.

— Жаў жағадан алса, Төребай қудамыз қызымды алып көтемен деп үйге буз-булақ салып атыр. Қәйдем билейин. Келишиме исенсем де, шуғыл сөзден қолындағы қызың да тилге ереди екен. Сапардан айрылғаным менен турмай, Әскержан да көзимнен таса бола ма деп қорқаман. Ойласық қалай болады. Стахан баланы көрдіңіз бе? — деди кемпир Ержанға қарап.

— Усында шақырттық, — деди Ержан.

— Келсе болар еди-аў... — деди қапталындағы ғарры.

— Назлы шақырып атыр, — десе келеди.

— Ержан сол сөзди айтты да есик бетке қарап:

— Тап анаў киятырған сол емес пе? Мениң көзим гиреў тартыңқырап жүр. Сен бир қарап жибер, — деди қасындағы қисиге.

Ол қарап:

— Соның өзи ғой! — деди.

— Балық аўлап келсе, сәлем беріуге келип кететуғын еди ғой. Сол болса, сол шығар, — деп Назлы да есик жаққа тигилип қарады. Жекен марданға орап бир нәрсени қолтығына қысқан қара пәрең, орта бойлы, толық бет, қыр мұрын жигит есиктен сәлем беріп кирип келди де марданды сылық еткізип босағаға таслап, кемпирдің қолынан алды. Оннан соң қапталда отырған ғаррыларға қарап, салқын пишим менен қолларынан алып, аман-түўел сорасты:

— Кише, таза сорпа ишсин деп, бир сазан әкелдим. Жәмийла қайда, гөнеріп кетпестен бұрын қыршып бузып тасласын! — деп ғамхорсыды да жигит әлле неден кәуіп-сингендей тынышсызлана баслады. — Кише, нан аўыз тийейин... Жұмысым бар еди, — деди бир мәхәлде.

Жигиттің бул сөзине кемпир нәрийзалық билдирди.

— О неси, чай ишип барарсаң. Үйиңде ким бар сениң чай-сууыңды таярлап беретугын, — деп еди.

Жигит ынжылып:

— Жумысым бар еди... — деп жағдайын айтып, тыпыршылай берген соң кемпир үзил-кесил етип:

— Отыр, «Стахан бала», сениң менен ойласатуғын гәпимиз бар, — деп алдын орады.

«Стахан баласы» бәне таба алмай тубалап қалды.

Енди бир азырақ «Стахан бала»ның өмир жайын сөз етейин. Кемпирдің ауыз-жағынан түспей аху-дәрті болып отырған «Стахан бала»ның аты Жумабай еди.

Жумабай жети жасында анасынан, он бес жасында атасынан жетим қалды. Аталас ағаларының қолында болып, ауылдағы жети жыллық мектепти пәткерген соң ети тирише бала дәрхал балықшылыққа араласты. Хә демей талабы орала баслады. Жылымы майлап, нәретеси балыққа толды. Ески дәстүр бойынша атын айтыуға ийбенген женгелери «Стахан бала» (стахановшы) деп атап кетти.

Жумабай Сапар менен түйдей курдас, кептердей татыу еди. Оның үстине бир руулас.

Екеуи де жети жыллық мектептің партасында газдай қатарласып өсип, оны тамамлағаннан соң кәсип шерик болып балық аулады.

Хәр бир ауылда бир дүркин болып өскен жигиттің де, қыздың да өзине тәбия тартып, бауыр басатуғын курдасы болады. Олар тууыспаса да, тууысқаннан сыйласығы күш-лирек келеди. Жумабай менен Сапардың да өзлерине тәбия тартатуғын досты Төреш деген бала еди.

Төреш ақ пейил, ер кеуил, садалығы басым, кеулинде ийнедей сумлығы жоқ, ебетейсизлеу, сықакка қайымырақ, бірақ хадал жигит еди.

Усы хадаллығына кумартып, еденлигине қызықты ма, әйтеуір Сапар менен Жумабай Төреш десе бауыр етин кесип, аузындағысын бөлісип жейди. Ақ көкиреклиги менен ынжықлығын ишлеринен аяп, Төреш дағдарыста қалған жағдайда екеуи де кәуендерсип қалады.

Журтшылық оларды «үшқайқы» деп атайтуғын еди. Олардың татыулығын әңгиме еткен биреулер:

— Бул үшеуи бир хожалық болып, үйленип отырса да онысар еди, — деген сөзди сыртынан емес, ал көзлеринше де еситтирип айтып жүрди.

Бул сөзлерге олар:

— Хә, алыса алмай атырған дүнья, келисе алмай атырған дау жоқ, — деп жууап берер еди.

Сүттей татыулыққа «уйытқы» болған тағы бир жағдай бар. 4-класста оқып жүрген жыллары бир күни көлге қармақ салып ауылға қайтып киятыр еди. Дем алмақшы болып, бир путаның саясына үшеуи отыра кетти.

— Қәне, жоралар дос боламыз ба? — деди Сапар ана екеуине карап.

— Хә, жауласып, жүрмиз бе? — деди Жумабай оның сөзине таңланып.

Төреш ана екеуинің сөзине аң-таң болып турды.

— Жоқ-а! Доспыз ғой. Айнымас серт жасассақ дегеним ғой! — деди Сапар мыйығын тартып.

— Қандай серт?

— Сапар койнынан бир пәтир нанды шығарды да:

— Мына нанды үшке бөліп жеймиз. Ким айныса нан урсын! — деди.

— Буны саған ким үйретти.

— Апам! — деп Сапар ойланып турды да — баяғы да дос болған жигитлер усындай нан сындырысады екен, — деди.

— Якшы, — деди Жумабай куужыңлап. — Аш болып та тур едик. Жеп алайық.

Үшеуи нанды бөлісип жеди.

Буны еситкен журт.

— Нан сындырысқан дослар! — деп балаларды сүйсіндіріп әңгиме етеди.

Үшеуи де ержетти. Бірақ үш түрли минездеги түрли ийкемдеги жигит болды. Онысы үйленер шағында жикленіп шыға келди.

Жумабай жеке баслы болғанлыктан ба, аўылдағы Рәушан деген мөмин қызға Сапардан еки жыл бурын үйленди. Сапар кешигиңкиреп барып, Жәмийланы алып келди. Енди нәўбет Төрештики еди. Ол ана екеўиниң қызығына алданып жүре берди.

— Хаў, үйленсең-о! — десе Төреш:

— Қаяктан... Кимге? — деп уялып төмен карайды.

— Усы тақ калып қоймаса болар еди, — дейди Сапар күлип Жумабайға карап, — биреўди табайық.

— Яқшы, — деп Жумабай аўылдағы қызлардың атын биримлеп санайды. Бирақ олардың биразы басы байлаўлы болып шыкса, биразлары Төрешти кәлемейди. Енди биреўлерин Төреш мисе тутпайды.

Сөйтип жүргенде бир күни Сапар менен Жумабай аў көңгелеп отырғанының үстине алтын таўып алғандай албырап-дәлбиреп Төреш жетип келди.

Ал, мынада бир гәп бар бала! — деди Сапар Жумабайға карап:

— Қанжығасын қызартқан шығар! — деди Жумабай.

Төреш отырар отырмастан үш бүклеўли қағазды Сапардың алдына таслады. Сапар жұмысын туўарып жанма-жан ашып оқыды да, муртынан күлип, бираз ойланып отырып Жумабайға берди. Жумабай Сапардың самсаз болып қалғанына таңыртқанып карап турды да, ол да ишинен оқый баслады. Бирақ ол хаттың ақырғы жолына көзин жуўыртып, жақтырмаған пишин көрсетип, Сапардың алдына таслады. Екеўиниң бул қылўасын көрип, Төрештиң ашыўы козғалғандай түнерип сала берди.

Сапар менен Жумабай бир-бирине тигилип карап, ар-сар болып турды.

Төрештиң колындағы қағаз аўылдағы Сәлийма деген қыздың оған қайтарған жуўабы еди.

Олардың дағдарып отырғаны Сәлиймаға Төрешти қыймаўы еди. Онын себеби Сәлийманың еки айыбы бар еди.

— Бириншиси, Сәлийма менен Жумабайдың жигитшилик қыйсаңы болды. Сәлийма ой баўырын үзип Жумабайға

анық еди. Жумабай бир-еки жыл оның менен қатнаста болып, кәпелимде оннан кеўилин суўытты да, Рәушанға үйленди. Төрештиң жеңил тәбиятын сезген олар бул сырды оннан жасырып келди.

Екинши мини — Сәлийма сәтең, долы минезли қыз. Оның үстине қолына ийне алып, сабақты жип өткерип көрмеген, бир баў камыс қырықпаған, бир тал отын шаппаған, жаны партозда өскен қыз. Себеби, үш жигиттиң ортасындағы жалғыз қыз деп әке-шешеси жаслайынан бетине жел тийгизбей, әлпешлеп өсирди. Ержете келе шеннен тысқары сәтеңлигин сезген әке-шешеси тезге салайық деп урысып кейисе де олы қыз ырық бермей қойды.

«Жигит көзи менен қыз алма» деген дәстүрге салып, Сапар да, басқалар да Жумабайды Сәлиймадан арашалап алыўының мәниси де усы еди.

Сәлийма келбетли қыз еди. Оның усы көркине қызыққан Төреш былтырдан бери Сәлийманың үйине қыдырып барғыш болды. Оның себеби Төрештиң кемпири куда түсип барып Сәлийманың кемпиниң рийзашылығын алып келди де, сол күни баласына кулак қағыс етти.

— Руксат етти! — дегенди еситиўден Төреш бир бет қағазды толтырып жазып, Сәлиймаға жоллады. Арадан еки күн өтпей-ақ «мақул» деген хат келди.

Бурынлары сөз салыўға қол жетпес төбе көрип жүрген Сәлийманың мақул сөзин еситип, ақ пейил жигит шүйинши сораў ушын келген еди.

Жумабайдың Сәлийма менен азлы-көпли көз таныс болған аты бар. Сонлықтан да, ол төрелик бериўге тартынып Сапарға «сен айт» дегендей жалтақлап отыр.

Сапар самсаз. Төреш олардың иштен түйилип қалғанын қызғанышқа да, қорқынышқа да жорып, екеўиниң ажарына жалт-жалт карайды.

Сапар Төрештиң келбетине ойлы көз жанарын қадап:

— Ұақытша кеўил көтерип жүрежақсаң ба, я үйленесен бе? — деди.

— Әлбетте, үйленемен. — Төреш усы сөзді айтып, ойла-
нып турды да, — егер ол айнып кетпесе, — деди.

— Күтә кеўлинди берипсең ғой...

— Хе, жаман қыз ба?

Сапардың кек еткен сөзине ол ызаланыушылық кейин
көрсетти.

— Сен бултыйып қалдың ғой, жора! — деди Сапар
қабарған достының кеўилин алып — бизлер саған Сәлий-
маға үйлениўге рұқсат етпеймиз, достым! Ол сениң кәди-
ринди билмейди.

— Неге?

Әташганың былғанып, отың өре жанбайды. Хайяр қыз
ғой! ... Еки арыстың бирин көтерип жүре алмаса, қостар
болып па. Еңбексиз өскен нашар ғой! Ғырыс минезли, ғай-
барлау емес пе сол? Соңынан пушайман жемесең! Өзиң
бил...

Төреш бул кенеске наразы, бир қырынлап кетти:

— Сизлердің хаялларыңыз-ақ ақсақал болсын! Қатынға
күнним қарап отыр ма, аўқат асса болды.

— Сол аўқат асыўды да жартыўлы билмейтуғын шығар,

— деди күни менен гәпке араласпай отырған Жумабай.

— Мени енди үйленбей жүре берсин деген ермегиниз
ғой, — деп Төреш оған алара қарады. — Сениң хаялың паш-
шайы пәтир жаба берсин!

Жумабай шакалақлап күлди:

— Онда қалаға көш. Таяр гүмпей нан бар.

Сөйтип, өзиңе жаға ма? Сен сүйипсең, ол да сени сүйе
ме? Болмаса, екеўиңизди дәнекерлеген кемпир-ғаррылардың
калың малы ма? Сапар бул сораўларға Төрештиң тубала-
ғанын сезе қойды.

— Айта бер жасырмай, бәрин де еситтим, — деп куў-
лыққа салды. Қақғанын айт!

Төреш сырын лақ еткізди.

— Кемпир-ғаррылар айттырғаны ырас. Себеби, мен оны
кәлеймен.

— Ол не?

— Ол да сүйеди ғой!

— Қәйдем, опасызлық етип жүрмесин, еле де бүйирине
өйласып көр. Сеннен де келбети тегисирек жигитке
ауып кетпесин, — деп Сапар сүйеп салды сөз айтып еди.
Жумабай кесе белден:

— Кемпир-ғаррыңды алдына салып қыз айттырғандай
мардымсыз жигит болғаның ба? — деп тағы қытығына
түйді.

Төреш енди шарппа ашыўланды да, тил қатпай үйден
шығып кетти.

Таң ертең Сапар менен Жумабай көлге кетти. Арадан
бир хәпте өткенде Төрештиң тойына шақыртып, қосқа
хабаршы келди.

Төреш үйленгеннен соң да Сапар менен Жумабайға иш-
тен суўық пишим көрсетип, бир-бирине түсинисе алмай
жүргенде урыс басланды деген ғауасат шықты. Сапар
менен Төреш армияға шақыртылып, Жумабай аўылда қалып
қойды.

Желиккен ийтлердің кесиринен тыныш елге гүйзелен
түсті. Елдің гирдиқары нәўше қыз балалар менен хаяллар-
дың мойнында қалды. Мийнетке мой бермей жүрген талай
тентеклер хызметке белсенип шықты. Бул атланысқа
адам — деген бала, ботам — деген ата, ярым — деген қыз-
келиншек жаўынгерлерге жәрдемге шықсын деп жар сал-
ған халықтың сүрени уйытқы болды. Ақ сақаллы атадан
айдарлы балаға шекем, ақ шашлы анадан тулымшақлы
қызға шекем — хәммениң адамгершилиги сынға түсті. Ай-
тыўлы келиншеклердің жақсы-жаманы азаматлар саўашқа
атланған күнлерде үйдің гирдиқарын басқарыу ийкемине,
мийнетте жулдыслығына қарап бақаланды.

Усы уллы көштен бөлинип, тек Сәлийма ғана журтта
қалып қойды. Төреш фронтқа кеткеннен баслап, «жапсақ-
лыман» дегенди шығарды.

Төрештиң кемпир-ғаррысы шаруа адамлар еди. Солар-
дың тырнақлап жыйнаған сыйыры, оның изине ерген үш-

төрт баспағы, жети-сегіз кой-жанлығы Сәлиймаға ырыс болды.

Жазда ерте туұылған бир баспағын сатып, от-шөбин биреўге таярлатып алды да, гүзде тағы майда малларды ақшаға айырбаслап, қыс азығын жыйнап, «жапсақлыман» деп дәрүйштей, гөне қақыраның ишинен шықпайтуғын еди.

Буның үстине хайяр хаялды мешеў өткен тағы бир дэрт, ол да болса, Төрештиң саўашка кеткенине жылы болмай «өлди!» деген «қара қағаз» келди. Усы суўық хабар еситилиўден жапалықта этирапындағы тиришилик базарынан жеркенип, өзин жаңғызлықта услады. «Төреш өлди» деген соң саўаш хабарынан да кулағы бийзар. Бирак хаялдың кеўлинде еки аладаға бар: Бириншиси — өлер Төреш өлди! Ендиги тәғдири жапа-жалғызлықта өте бере ме, болмаса, Төрештиң орнын билдирместей жубай табыла ма? Табылса, ол ким? Екиншиси — немец фашистлери жеңсе, мийнет ислемей жүз қызартып отырған бир-еки малын душпан қолынан тартып алып, хожалығын гүйзелдирип таслай ма... кәйтер екен?

Усы еки уўайым жатса-турса хаялдың мийине қурт болып жармасады.

Усылай сары қайғыда сарсылып жүрген Сәлииманың бирден алағадасы басыла қалды.

Бәхәрги салым Жумабайдың хаялы Рәўшан кәпелимде аўырып қайтыс болды. Қыз күнинде Жумабайға деген ықласы қайтадан козып Рәўшан казаланыўдан Сәлийма дәслепки күнлери келгишлеп, үй ишлерин, қазан-табағын жайғастырып, журт көзинше ғамхорсыған болып жүрди де, кейин ала жигитке баўыр басыўға қарады.

Жумабай менен Төрештиң үйи консы еди. Талаптан келсе жигитти аяғансып, шай-суўын қайнатып берип, кирип жуўып, сол үйге енисе берди.

— Биз ерден, сен хаялдан айрылған жетимсен. Қайғымыз ортақ. Еки үйдиң ошағынан да түтин шығып турсын! Нәўбетлесип, қазан асайық! — деп жолкөрсийди.

Жумабай хаялы қайтыс болғалы көлден гейде айға жетегаба ўақытта аўылға қайтатуғын еди. Оған себеп бириншиден — бурынғыдай үйде хаялы болмаған соң, аўылға қайтыўға аңсары аўмаса, екиншиден — аўылға барса, жигит қашыў тартса да, Сәлийма алды-артына қамаў салып, сыйқырлап баратыр.

Жигит қашыў тартпайын десе ери жоқ хаял менен хаялы жоқ жигиттиң бир-бирине ғамхорсыўын ел жубайынытырып, екеўиниң арасын қыспақлап баратыр.

Елдиң өсегине табан тиреп жүре бериўге Жумабайдың фронт жаққа нәзери аўдарылса, жигери босап, жуўасып, тартына береді. Тартынғаны — жаў менен жағаласып, қанжығасын қанға бояп жүрген дослары есине түседі. Олар көз алдында турса берекети қашып, қыйпақлап өзін гүналы сезеди...

Сәлийма менен арасында өсек жайылғалы Жумабайдың гүнасы Төрешке басымлаў. Түсинде де, оңында да қарсы алдында Төреш елеслейди де жүреді... Өх, ақ пейил достым!

Жигит қыял теңизиниң арпалысқан толқынында батып шүмеди. ... «Минне, көшеде қызыл жалаўлар желбиреп тур. Урыс оты басылған. Қалада, аўылда салтанат! Жеңис пенен келген жаўынгерлерди қарсы алыў ушын Ақдәрьяның жағасы толы аламан... Жеңис маршын жаңғыртқан солдатларды толтырып, «Париж коммунасы» катери жағыска шықты. Өңири орденке жарқырап муздай кийинген қайқы төс кеўилли жигитлер катердиң палубасынан секирип толы жыйынға кулашын таслайды. Жумабайды көрип, сағынған досын сүйиўге Төреш жуўырып киятыр. Бирак Жумабай әлле неден сескенгендей кейин шегинеди. Бұған иренжиген Төреш:

— Саған не болды, достым! Мен баяғы Төрешиңмен ғой! Ырас-ақ танымадың ба? Урыс есиңди алыпты ғой! — деп назырқап турады да — Кел бери, сүйсейик жора! деп кушағын ашып, төсин кереди.

Бирак Жумабай бул ықласын да тыңламай, сырт берип кетип қалады...

Достына қапа болған Төреш сарсаңлықта Жумабайдың қарасы семгенше дәрьяның жағасында қалшыйып тұр... Енди ол Сәлиймасын излеп, көптің арасына көз таслайды. Бірақ Сәлиймасы да көрінбейді... Жаўынгер жигиттің солдат қайысы кәлиптей тартқан қарнын ыза-қайғы кернеп, жүрегі қабызына сыймайды. Ел сағынып келген жигиттің кеўили елжиреп, зәхәрли сөзлеринен гүнасыз жас төгеди.

Ақ пейил жигитің көкірегі қарыс айырылып, неге жас төкпесин «өлген жерден» тирилип келип сағынышлы кушағын ашқанда досты жалтарып қырылап бурылып кетти. Не үшін? Ол сондай опасыз дос па еді! Дослық серти үшін баяғыда пуганың түбинде отырып, нан сындырысқаны қайда! Ол да аздай қанлы гүресте солдаттың белине куўат берген арзыўлы Сәлийманы урыс басылғанша қаратпай мухаббатын тартып алған қандай опасыз дос! Қанлы сауаш ишинде қан қақырып, жаў менен қан сорпа болып айқасып жүрген ердің жүрегинің жалынына музлы суў сернип, айдай жүзине ширкеў салған ким? Ол — Жумабай. Ол дослық пердесин бетине жапқан, жаўыз! Оның бул қылўасы Төрешке сауаштағы жаўдың ызасынан кем емес!... Олай болса, Төрештің сом билегинен тастай түйилген ашыўлы, ақырғы жудырығы Ақдәрьядағы «душпанының» төбесинде ойнаўы лазым.

Көлден балық аўлап үйине жаңа келген Жумабай тоқсан толғанып отыр.

— Сәлийманы не деп алады... Төрештің көзине қалай шөп салмақшы... Не үшін ол жаўынгердің жаўызы. Неге опасыз дос... мухаббат урысы?

Жигиттің геўдесин қара булт қаплады... Жаны ышқынды. Денеси түршигип кетти. Орнынан ушып турды да азнадай ири сазанды марданға орап, қолтығына қысып, Назлының үйине келип, жигиттің тунжырап отырғаны сол еді...

Ғаррылар ғаўзанласып, тамсанып гәп баслайжақ болды. Ержан өңменин көтерди:

— Жумабай иним, сөзге түсинетуғын бала едің ғой. Дурыс, жаның ашыйтуғын, намысың, арың таза жигитсең.

Советтің хәр аўылы онлаған қурбан берип, жаўды жеңсе оның оқасы жоқ. Баяғыда сен жассаң, яўмытлар елди шапқанда қол қаўсырып көлге қашып, өрис толы малымыздан, ардақлап өсирген келин, қызымыздан айрылғанда да көндик ғой!... Оннан бери келсек усы гедейлер хукиметин орнатыў үшін өз аўылының байлары менен уральскийлерге қарсы урыста қанша адам қурбан болған жоқ. Сизлердің усы күнлердегі абадан заманыңыз үшін бизлер де қан төктик. Шығынсыз урыс, мәделсиз төбелес болмайды. Фашист деген ийттің балаларына урысайық деп өсиркедик пе. Мине, көрип отырсаң, ембеклеген баладан еңкейген ғаррыға шекем қанша сарсанкесек болды. Бәри урыстың ақыбети. Елат гүйзелип, суў шайпалады, дүнья астан-кестен аударылады, қыршың жанлар қурбан болады, — деген кимнің түсине енген? Әйтеўир, түбинде жаўды жеңип, абаданлық қайта орнаса болғаны...

— Аўа, соны айт! — деп Кәрим ғаррының сөзин хошлады.

— Әўмийин! — Ержан алдына келген чайникти қайтарып отырып гәпин даўам етті. — Өлмектің изинен өлмек жоқ. Сапар сениң менен бизлер үшін қурбан болған екен. Енди елде қалған бизлер оның хожалығын бүлдирмеўимиз лазым ғой. Ол елде қалған азаматларға исенип арқасын тамға сүйегендей болып кетти... Енди мына кемпирдің, ана келининің, Сапардан қалған жалғыз тырнақтың қор болмас илажын етиў керек емес пе? Баласы менен ақлығынан теңнен айрылған кемпирдің күни қалай кешеди, күйеўи менен жаңғыз тырнағынан айырылып, келин қайда кетеди... Усы жағын өзиң ойлап көр! Урыс питкенше отыра бериўге қудалар күн сайын шабыўыл жасап атыр. «Аға өлсе, жеңге мийрас, ини өлсе келин мийрас» деген. Бул ис тек сениң басында емес. Жақсыны жатқа жибермейик. Сапардың өзи-көзи мына жалғыз туяғын жетим дегизбейик деп саған уйғардык.

Жумабай шабатуғын жолбарыстай, гәзеп пенен Ержанға зәхәрли көзин қадады.

— Макул дей ғой, шырағым! — деп Кәрим Ержанның сөзін хошлады — пәтиямызды берейік...

Жумабай жүзі бозарып, денеси қалш-қалш етті.

Искен тулынтай жигиттің жарылып кетейін деп тұрған көкірегін сезген кейұаны кемпир төреликті өзі алды:

— Әскержанды басқа елге қаңғыртпа, шырағым! — деди кемпир. — Жасы үлкенлердің сөзін сындыра гөрме! Енди маған Сапар жоқ ғой. Сапардың орнын билдирмес, сени Сапар болар — деп усы кеңеске уйытқы салған мен едим. Қалай өлтirseң де мени жайғастыратуғын енди сен! Халқым, Елатым!

Жумабай суұық демін алып:

— Бул күйіктен фронтқа кеткен абзал ғой — деп ләм-мим болды да, аз ғанадан кейін-бәрін де еситтім. Жәмийла сени таслап кете ғоймас. Урыс питкенше қарайды. Егер карамаса... Ондай опасыздың маған да кереги жоқ! Урыстың шайпалыспасы басылғанша, ол гүдер үзсе де, мен Сапарды тири деген дәмем бар. Қойың ондай сөзді! — деди де Жумабай өрре түргелип, есиктен шығып кетти.

Үйден бурқасынлап шыққан Жумабайды көріп, Жәмийла аң-таң болып:

— Неге кабарып киятырсаң, — деп еди, Жумабай тикленіп!

— Сени атасының үйіне кетейін деп атыр деген хабар таралыпты. Маған атастыражак! Сол сықыллы Сапарды ырас-ақ урыс питкенше күтпегениң бе! — Жумабай өкпесі исиніп сөйлей алмай, теріс қарап, көзінен жас төкті. Жәмийла мунайып, жерге карады.

— Шашым сипседей тозғанша күтемен!

— Күтсең ертең теңізге шық! — деди де Жумабай үйіне карап бурылды.

УРЫС ЗАРДАБЫ

Колхоз басқармасының жыйналысы түнги саат оннан он бирге шекем бир саат ғана дауам етті. Бул жыйнакка ауыл активлери менен бригадирлер ғана шақырылған еди.

— Жыйнакты узаққа созып отырыўға ўақыт жоқ, жолдаслар! — деди райком сектераты Тилеўмуратов. — Көшеги бес күнликте сизлер менен жарысыўшы Марат атындағы колхоз бириншиликти алды. «Қызыл жулдыз» хам Калинин атындағы колхозлар да алда болды. Бир катар жолдаслар менен сөйлесип карасам күш аз — дейди, дурыс, көп жигитлер фронтқа кетти, бирақ, тек сизің ауылдан кетип, ол колхозлардың генейи пүтин бе? Екинши биреўлер «көлде балық тартылды» дейди, нобай тұрған балыкты ким усламайды. Балық бизди излемейди, биз балыкты излеўимиз керек. Армияда жаўынгерлер бораған октың арасында жаўды разведка жасаса, не ушын бизлер тынышлық жерде көл, дәрья, теңизди разведка жасамаймыз. Омиўдәрья менен Арал теңизи әсирлер бойы алтын балығы менен аты шығып киятыр. Еле де неше жыл оның қойнынан балық арылмайды. Усы күнлери бир балық бир солдат ушын бир күнлик азық. «Теңиз разведчиги» — деген атымызға ылайық ис қылайық, жолдаслар! Қәр бир балық душпанға атылған оқ болсын!

Тилеўмуратов кызыл шырайлы узын бойлы, 35—37 шамасындағы жигит еди. Жасынан көлде көзи ағарған балықшының баласы. Иске тынымсыз, шаққан жигит.

Уйқысы бүркиттің уйқысындай, қаршығадай көзи алысты шалатуғын бул қырағы адамның урыс басланғалы қай ўақытта жатып, қай ўақытта дем алатуғынына балықшылардың көпшилиги хайран. Оның бир гезде халық арасында урыстың барысы хаққында лекция оқып тұрғанын көрсең, бир ўакта көлде балықшылардың ортасында жүргенин көресең. Тек усы колхозға үйир шығар десең, Маратшылар менен Келининшилерде усыны айтады.

Секретарь сөзін питкерип, председателден ау-дузак таярлаўдың барысын сорады.

— Складтағы гөне-көкси торларды ғарры-кемпирлер көңгелеп атыр. Буған Мәтеке аға басшы.

— Бул исимиз макул. Қайық кемениң ремонту-ше?

— Билесіз ғой, тахта кемис. Ғөне кемелердің жарығын тоз бенен питеп, минип жүрмиз. Бірақ жанадан кеминде 15 қайық соқтырыу керек. Себеби, көп хаял-қызлар балық аулауға күнде өтinish етеди. Оларға қайық жетиспейди.

Секретарь бул мәселеге ойланып қалды... Ауылда иске жарамлы хаял-қызлар көп! Олар қайықсыз көлге шыға алмайды. Бірақ усы уллы күштен кәйтсе де пайдаланыу керек. Қайық соқтырыуға тахта қайда. Ғажжа-ғаж сауаш болып атырғанда «тахтамыз жоқ» деп шырлай бериуге кимнің хұжданы жетеди. Бәрин елден еплеу керек.

Ол аз ғана тунжырап отырды да:

— Урыстың алдында соқтырған 4—5 ушан кеме бар емес пе еди? — деди Сабыровқа қарап, — соны неге пайдаланып атырсыз?

— Район орайынан колхозға керекли материаллар тасыу үшін...

— Райком бюросында жақында қара май, ау, нәрте азық-ауқат затларын да колхозға тасыу үшін транспорт бригадаларын дүздик. Бул хызметти қала халқы өз миннетине алды. Сонлықтан жаңағы үлкен кемелерди буздырып, нәрте қайық соқтырың да хаял-қызлар бригадасын шөл кемлестирің! Қолы епли уста ғаррылар бар ғой!...

— Бар.

— Екинши мәселе, — деди секретарь — бурынғы тор орнына енди жип келеди. Тор тоқытуғын фабрика рабочийлары хәзир жауынгерлерге курал-жарақ соғып атыр. Бул мәселени де қыласыз?

Секретарьдың бул сорауына шетте отырған Қалийла ушып турып тез жууап берди.

Күндиз балық аулап, түнде тоқыймыз да...

— Ол да дурыс! — деп секретарь урыстың қандай ауырманлығына да белсенип так турған ауыл азаматларына сүйсинип, мыйығын тартты. — Бірақ, менде бир усыныс бар. Ау тоқыу жұмысына оқыушыларды үйретсек. Жас өспиримлердің бул жұмысқа зейни зийрек. Олар 5—6 күн-

нәрте, ау тоқыуды үйренип алады. Егеделердің баска хызмети де аз емес ғой.

— Бул күтә дурыс, — деди көпшилик ғауырласып.

Ғәпти бир жерге түйип жыйнақты жауып, басқарма аталары секретарьды шығарып салыу үшін дәрьяның жағасына қарай кетти.

Кетер алдында Тилеумуратов колхоз партия шөлкеминің секретары Ниязов пенен Сабыров, Узакбаев үшеуін оңашаға шақырып алып:

— Фронтка сыйлық топлау мәселесин де ойлап көрерсің. Бірақ бир жақлама кеуил бөлип, тийкарғы кәсип ақсап қалмасын, — деди де хошласып катерге минди.

Дүкилдеген мотор дауысы маужырап түңги тәбиятты сипкиндирип «Прибой» катери дәрьяның ийримли ағысын толқынлатып өрлеп «Қызылжарға» жүрип кетти.

* * *

Сабыров түн ортасы ауа үйине келип, азанда таң қараңғысында турғанда излеп жүрмейин деп кийимлерин бас ушына қойды да төсекке бойын таслады. Кеңседен түңги саат екиде қайтқан ол харығанлықтан ба бирден қалғып кетти. Бірақ бираздан соң әлле неден сетем алғандай шоршып оянып, көзин ашса, жұмыс кийимин кийип атырған хаялы Ажардың адым басқан жүриси екен.

Узын бойлы, ақ куба шырайлы хаял күйеуине қарап, ала көзлерин куйқылжытып мыйығын тартты.

— Шай кустай усы күнлери уйқың дым ашылып баратыр-ау! Сездирмей шығып кетейин десем де болмады, оянып қойдың.

Тилемис аяк-қолын созып бир керидди де ушып орнынан турды:

— Таң атты ма?

— Атыуға мейил берди.

Ажар ериннің кирлеген көйлек-дизкийимине қарап иштен аяп кетти.

— Кийимизди аўмастырып кийиўди де койдын-аў! — деди де таза ишки кийимлерин экелип берди. Сабыров жаңа кийимлерин кийип, бет-колын жуўды да, бир кесе сүтті асығыс ишип, жүриўге мейил берди.

— Жаў тез арада жеңилер ме екен, ағасы, — деди сол ўақытта Ажар ерине тигилип:

Сабыров хаялына мийримли көзин тигип:

— Бизлер жақсы жәрлемлесек, әскерлер де аянбай урысады. Тиреги күшлиниң жудырығы да салмақлы. Усыны билиў керек... деп сыртқа шығып кетти.

Ажар урыс басланған жылы фермада қарапайым саўыншы болып ислеитугын еди. Өзи менен фермада қарыўлы бес ғана хаял бар. Қалғанлары ғарры-қартаң, жарымжан адамлар. Бәри жабылып жүзден аслам саўын сыйыр саўады. От-шөп орыў, қора соғыў жумысы да усылардың мойнында еди. Қәпелимде, ферма баслығы да армияға шақырылып кетти. Басқарма ағзалары Сабыровтың тартынғанын тыңламай, Ажарды шақырып алды да ферма баслығы хызметине тайынлады.

Сол күннен бери Сабыров хаялын үйде сийрек гезлестиретуғын болды. Таң ала геўгимнен турып Ажар кемпирлерин оятып, азанғы шық пенен ақ пишенди сәскеге шекем орып қайтады да, уллы сәскеде сыйырларын саўады, түске қоралардың ишин тазалап, тағы пишенге кетеди. Куптанда көлге қайтып, тағы сыйыр саўады. Саўылған сүтті түни менен сеператордан өткерип, үйине келсе, еле Сабыров келмеген соң уйқылап қалады. Азанда тағы сәхәр ўақта орнынан турады. Ериниң жазылысып уйқыда жатырғанын көреді, «түнде келип мениң мазамды алмайын» деп жатып қалған ғой, дем алсын, селтең бермейин деп аяғын ғаз-ғаз басып далаға шығып кетеди.

Сабыров оянса таң қараңғысы ўақыт. Ажар үйде жоқ. Қашан жумысқа кетип қалған, «оятып мазасын алмайын, — деп мени аяп жүр-аў бийшара!» деди де ол да үйден шығып, бир хәптеден соң түн жартысында келип еди. Ажар үйде уйқылап атырған екен. Лампаның жарығында

ийнеликке жип орап кемпириниң ғана ояў отырғанын көрди.

— Апа, Ажар қашан келди? — деди ол кемпирге.

— Келиниң жаңа келип жатқаны.

Кемпир баласына қабағын үйип, көзлерин алартып сууық қарады:

— Ери хаялынан, хаялы еринен, баласы ата-анасынан бөген заман болды ғой. Жаўды сениң бир өзиң жеңесең бе? Ең болмаса айында бир күн бала-шағаң менен руўзыгершилик сөйлесип отырсаң-о!...

Баласын айтқан ўақытта Сабыров кроватта пыснап уйқылап жатырған Маратқа қарап күлимсиреп қасына келди де, маңлайынан бир сыйпап қойды. Хәқыйкатында баласы да ата-анасын көрмегенине бир-еки ай болып қалып еди. Дәслепки күнлери сағынып сарғайса да, урыстың зардабынан баланың да жүрегі қатып, тек азанда кемпир шешесинен:

— Кемпир апа, бүгин ағам, кишем келди ме? — деп өкпели шырай менен сораитугын болды.

— Келди, шырағым. Сени оятыўға уйқысы бөлинеди — деп ерте турып жумысына кетип қалды, — десе, баласы уртын томпайтып:

— Мени дым оятпайсаң. Тап усы бүгин бе, таң атқанша күтип уйқыламай жатарман... көресең, — деп тамағын ишип болған соң сумкасын колына алып, мектепке қарай кеткен еди.

... Урыс басланғалы баланың тәрбияшысы 70 жастағы кемпир болып қалды. Хәммениң қолы қыймылдап атырған соң кемпир де қарап отырыўдың есабын таппай, складтан 10—15 кило жип алып «ийнелик» салып отырғанына жылынан асты.

Ол жыллары аў, нәрете тоқыў ушын балықшылар узынлығы қарыстай тахтадан басын сүйир етип, үш тилли шаньшқыға усатып бөз тоқытуғын «мәки» ислеитугын еди. Бөз тоқыўшылар буны «мәки» десе, балықшылар оны «ийнелик» дейди. Жиңишке пряжь жип болса ярым килосы,

«көнге» жип болса, 200—300 грамын ийнеликке бірден орауға болады. Бул жұмысты «ийнелик салыу» дейди. Ийнеликти тез толтырыу хәм көп жип орау ушын оған да шеберлик, шаққанлық керек. Жаңа үйреншиклер жипти бос орап, бир ийнеликти әллен уақытта жипке толтырса: бир-пара шеберлер жипти тығыз орап, биринен соң, екіншин хәп заматта толтырып, қолы қолына жукпайды. Ондайларды «пәленшениң салған ийнелигин кара» деп аў тоқыўшылар қолдан қолға тийгизбей жақтап жүреди, ал селпи оралған пәс ийнеликти көрсе, «пәленшениң ийнелиги шығар усы» деп ермек етип күлисип алады. Сонлықтан аў тоқыўшылар қандай бәсекиге түссе, «ийнелик» салыўшылар да бир-биринен мәртебесин бәлент көрсетиў ушын жарысып ықлас пенен ислеиди.

Сол күни таң ала геўгимде Сабыров дағдылы әдетине салып, орнынан ушып турып, кийинип атыр еди, уйқысын шайдай ашып, Ажар да орнынан өрре турды. Екеўи айрылысар алды хожалық пуқарашылығын сөйлесип отыр еди, бир гезде Ажар:

— Жолдас баслық, ферманы усы күнлери биротала естен шығардыңыз ғой, — деди хәзиллеп — мал өз-өзинен өсе ме? Қыраўлы қыс княтыр. Жыллы қора керек. Мол пишен керек.

Сабыров хаялына аларып қарады.

— Дәрьяның еки бойы ыргалған қамыс, орып қора дүзетип алып! Көлдің иши сүйриктәй ақ пишен, орып жыйнап алып!...

— Оны мен де билемен. Соған қол қайда? Күш қайда?

— Күш фронтта... Сен де баслық, мен де баслық. Мен балық аўласам, сен мал асырайсаң...

Ажар ериниң келбетине тигилип қарап еди, гәптиң шыны сол «дегендей жүзи түнерип тур екен». Жаралы арысланның аяғын басқандай «орынсыз» қойған талабына қысында ма, иштен аяныш сезим билдирди.

Олардың өз ара тарысынан сетем алып баласы Марат кроватьтан секирип түсип, әкеси менен шешесиниң мойнынан алма гезек қушақлап, ұзақ ийискелеп маўқын басты.

Ажардың баласын көбирек аймалап сүйип елжирегенин сөнген Сабыров қатал келбет пенен хаялына қарады.

— Хәммениң де баласы өзине әширепи. Көздің ағы-қарасындай балаларды жаўдың отында қалдырмаў ушын «қырғы демимизге шекем гүресиў сениң менен бизиң ата-нақ парызымыз. Булар да ержеткен соң өз перзентлерин билердей қорғасын!... Сонлықтан хеш уақыт мийнетке мойнадым деме, шабазым!

— Иренжиме, ағасы! — деди Ажар бағанағы миллет өткенине кеширим сорап. — Сынап атырман-аў!...

— Аўа, екеўимиз де сындамыз. Хәзир урыс уақты. Екеўимиз еки хожалықтың командиримиз. Колхозды аяғынан ақсатсам — мен, ферманы ыдыратсаң — сен жуўап бересен!

Ажардың шырайы боп-боз болып кетти. Өзи де сынаққа түскенин сезді. Оның қарсы алдында асыўы көп думанлы таў булдырап турғандай елеследі. Ол қәйтсе де сансыз өткелден өтип, асқар шыңларды асып сол таўдың төбесине жетпегенше сынақтан өте алмасын билди. Оның бойында күш-қуўат тасқынлады. Жеделин топлап шыңға өрлеу ушын беккем белин буўды...

Әкеси менен шешесиниң түксирейип турғанына Марат таңланып, туйық минез бенен шырайларына қарап турды да әкесине еркелеп:

— Дүйсенбайдың ағасы барғой-а, сол ағасы қашып кеткен дейди. Балалар оны қашқынның баласы деп маскара етеди. Сол ырас па, аға? Қашса неге усламайсыз? — деди.

Сабыров баласының сөзине не дерин билмей, сасып қалды.

— Дүйсенбай дегениң ана Қәдир қашқынның баласы ма?

— Аўа?

— Сол бир азғынды услаймыз, — деп талаптан қаламыз ба, балам, оннан балық услағанымыз жақсы. Әскерлерге азық-аўқат керек ғой!...

Сен оны сирә көрмедің бе, аға, — деди Марат бойына шапшып. — Дым келмеген соң, сени де қашып кетти ме деп қорқып жүр едим.

- Кимнен кашаман?
 — Немецтен.
 — О-хо, исенген батырымызға кара, сен де кашайын деп пе едің?
 — Ким мен бе? Мен кашпайман. Мен тек жасырынаман.
 — Сонда қорқканың ғой?
 — От тебә... мен бе, мен қорқпайман.
 — Сонда неге жасырынасаң.
 — Олег Кошевойды, Зоя Космедемьянскаяны сен билесең бе, аға? Тап солардай жасырынып жүрип партизан боламыз.
 — Сен оларды кимнен еситтің?
 — Пионер вожатыйдан.
 — Молоден! — деп Сабыров баласының жауырынын қакты. Оннан соң бетинен сүиди.
 — Мен кашпайман, балам! — деди бетине тигилип. Немецтен хеш ұак кашпайман. Жауды жеңемен! Бар, кроватында уйқыла! Сабыров пенен Ажар далаға шықса, тауықтың соңғы шақырымы екен. Ерли-зайып екеуи азанғы тынық хауаны семире жутып рэхәтленгендей аяқларын жеңил басып бири фермаға, бири колхоз кеңсесине қарай кетти.

БАСҚЫН БАЛЫҚ

- «Домалак»тан балық шығыпты! — деп ауыл шуу ете калды.
 Қыс быйыл ерте келип, муздың қаймақласып қатқанына 5—6 күн болып еди. Бирақ муз қатар алдындағы қакаман боранның ырайы қайтып, күн тағы жылытып кетти.
 Әмиүдәрьяның Арал теңизине куяр аяғындағы бул көлге жазы менен дәрьяның таскын ылай сууы куйып таза қайыр тепкен шалаңлы кумапй сууда балық еркин өсип, көп ууылдырык шашты. Бирақ гүз мәүсими басланып, дәрьяның сууы тортылған соң көлге куйып турған өзектин сағасы кесилип еди, балық көлде атаулап калды. Таза ағын

суудан айрылған көл кем-кем қансып кетти. Балықтың еркин дем алатуғын өриси тарылды.

Бираз муз қатар алдындағы сығасып аққан сең менен дәрьяның сууы тағы тасып, ески аңғардай бурқасынлап ылай суу ақты. Сасыған көлде туншыққан балық, сағағына таза суу кирген соң тайдай шапшып, суудың бетине атлыгып шыға келди де, «абырой барда жайлауды табайық» дегендей, өзекти өрлеп теңизге қарай тартты.

Жәмийла усы көлдің сырына әбден қанық еди. Жазғы таскын суу ағып турған гезде азнадай талай сары сазандарын услаған ырыслы көлинің гүзде де айналшықлап кетпеди. «Қай ұак, бир ұак бизди бир кенелдиресең-ау, айдыңым?!» деп үмитин үзбеди.

Муз қатар алдында тағы көлдің сағасына келсе бурынғы аңғардың жолы менен дәрьяның сууы көлге кулаған екен. Ол отызлаған нәретени көл менен дәрьяның түйискен жерине орналастырды да, «ал биз айналып келгенше торыңның көзи сайын балық болсын!» деп ескегин көсип тартып кетип қалды.

Абыржы басланды. Абыржы, — деп балықшылар муздың қатар алдындағы ұакытты айтады. Бул абыржы гейде бес-алты күн болып, гейде айға созылып та кетеди. Жыл қолайсыз келип үш-төрт күн сууытса, көл, дәрьяның ериеге катып, терең айдынлардың бети қаймақласады да турады. Қабыршақ музды бузып көлге барыуға ағаш кеме шыдамайды. Қол шананы жетекке алып көлге шығыуға муз көтермейди.

Сыранлы бәхәрде гә ерип, суу болмай, я бершимеклесип қатпай үсти күннің куяшы менен тершип түби қалбирленген көзгенек муз көлди бауырлап узак күн жатып алады. Балықшыны куйдиретуғын усы абыржы. Сонлықтан күннің сууытқанын тилеп, түнде жулдыз санайды.

Жәмийла да бүгин «Домалактан» келген соң кешкурун бир-еки мәртебе сыртқа шығып, көкке көзин тигип турды. Аспан шабыра булт екен. Сеңдей соғылысқан бултлардың

арасында хәр жерде жылтырап жұлдызлар көринеди. «Аспан ашылғай да!» деп көк жийегине жаўдыраған көзлерин қадап турып еди. Назлы келинине:

— Хә, неге карап турсаң? — деди.

Жәмийла жалт карап, енесине еркелеп наз етти де:

— Күн суўытқай деп турман, — деди.

— Хә, күн суўытса, әскерлерге қыйын болмай ма? —

деди енеси, келиннің тилегин жактырмай.

Жәмийла кеңкилдеп күлди:

— Ол жақтың хаўасы басқаша ғой, ене.

— Хе, солай ма, — деди де Назлы кетип қалды. Жәмийла үйине кирди.

Шынт уйқыда жатырған Жәмийла әлле неден шоршып, оянып көзин ашса, бас ушында енеси отыр екен.

— Неўе, ене?! — деди Жәмийла.

— Хеш гәп, бастырынып атыр екенсен, соннан соң ояттым, — деди де кемпир түйилип қалды. Жәмийла Сапарды көрип бақырып жибергени түси екенін сол ўақта билди.

— Мен дәрьяны көрип келейин, ене! — деп Жәмийла кийине берди.

— Биймезгил қорқасаң ғой! — деп еди енеси:

— Бөри жер дейсең бе! — деп жанма-жан далаға шықты. Көкке қарады. Аспан ашылған екен. Дәрьяның жағасына келди. Сен сығасып ағып тур. «Бүгін кәйтсе де өкше өтеди екен» деп өрге карап турды да: Ақдәрьяның усы сендериндей қаплап, бизиң әскерлер жаўды тезирек жеңгейдә?» деп Сапарды ойлап үйине қайтты.

Түс ўақтында Жәмийла енесине қалай аў салғанларын айтып мазатланып отыр еди. «Домалақ»қа салған нәретелери қалай болды екен деп ақыл хуўшы сол көлде.

— Көлдің музы бекисе, ене! — дейди күлип-дузақ майласа, жары гәрежетин фронтқа жиберейик!..

— Мейли, шырағым! Сапаржан тири болса, солар ала ма?

— Әскерлердің гәрежети ғой!..

Усы ўақытта сырттан:

— Жәмийла, үйдемисең? — деген Жумабайдың хаўазы еситилди.

— Кел! — деп Жәмийла орнынан ушып турып төрге төсек салды. Аман-түўел сораһып болған соң:

— Гүзден бери серлеп жүрген бир көлим бар еди — деди Жумабай — соған муз қатар алдында барсам, муз атына салған көп аў-нәрете көрдим. Кимдики десем сенники дейди. Дәрбент жолды сен алыпсаң. Мен шетирегине салдым. Муз бекисти. Мен кетип баратырман. Бараман десен жүр! — деди.

Жәмийла ийбе етип, енесине қарады:

— Несине қарайсаң маған — деди Назлы — түбинде излеп жүргениң балық ғой! Бар, «Стахан» баладан қалма, қудай берсе, пайда көплик ете ме? Басқадан гөре сени бейим тар-тып келген шығар...

«Бейим тартып» деген сөзди айтқан ўақытта Жумабай да, Жәмийла да жүзлери қызарып, төмен қарады. Түсимпаз кемпир келини менен баласының қысылғанын сезип:

— Туўысқан болған соң... — деп дәслепки сөзиниң кейинин жуўып-шайып, кемпир жол тапты:

Усыны айтқан ўақта Жәмийла:

— Яқшы онда, кийинейин. Шай ишпейсең бе? — деди.

— Жок, ишпеймен нан аўыз тийейин, — деп Жумабай дастурханнан бир тислем нанды аўзына салды да майданға шығып кетти.

... Айнадай жарқырап, шийшедей тынып қатқан бети асфальттай тегис музда бир шана дәрьяның ортасында зырлап қиятыр. Шананың бас жағында Жәмийла арттағы жигитке терис карап орамалының ушы менен аўзын басып отыр. Ал, артта Жумабай қара терге түсип, асай басып қиятыр. Жоталы жигиттің қарыўлы еки билегиниң сериппедей атылған күши менен асайдың тағалы аттың туяғындай музға гириш-гириш тийген даўысы еситиледи. Шана көк муздың үстинде машинадай алға атлығады.

Жағада турған бирең-сараң аўыл адамлары екеўине таңланып қарасады. Таңланғаны «қосылды ма екен» — деген пәм кетип қарасады. «Жылына» қарамай асыққаны ма деп қарасады. Адамлар өзлерине үрпейесип қарасқанын сезип Жәмийла бетин жасырып, қымсынса, Жумабай аўылдың тусынан тезирек өтейик деп асайды музға қаттырақ урады.

Үкиден суў алмаға келген Сәлийманы көрип Жәмийла жүреги суў етти. Шоршынғаны жақында Сәлийма менен сөз алысып қалып еди. «Мынаў бұлдиретуғын болды-аў» — деди ишинен.

Жәмийланың әкеси менен шешесиниң алып кетемен деп талай сапар келгенинен Сәлийманың хабары бар. Жәмийланы кетеди ғой деген пәмге де барды. Бірақ олай болмады. Жәмийла кетпей қалыпты деген хабар шықты. «Не ойы бар екен» деп жүргенде, бір күни Сәлийма Жәмийланы Жумабайға атастырыпты деген ызың-ызың гәп еситти.

Бұл гүрриниң шынлығын тақыйық билиў ушын Сәлийма орамалын қыя салып, Жәмийланың үйине барды.

Жәмийла жаңа ғана көлден келип, Сапарды сағынып сүүретине тигилип, мунайып отыр еди.

Сәлийма кирип келип аман-түўел сораспастан бурын үйдин дәскелерине жалт-жалт қарап шырайы мың кубылды?!

— Саў отырсаң ба, Жәмийла? — «Шүкир» деўге де қаратпай таңлайын тамсанып, гәпти балалатып жиберди. — Өзин еркектей нашар екенсаң-аў. Кисин бар да бундай дәске жоқ еди. Мынаң қара бәлениң... Кровать алыпты. Қат-қат көрпе қаплапты. Мына кийизди қайдан алдың? Бәле, бәле үйди келистирипти, усы дәскең менен «Тоқымбетлерге» бара ғойсаң, бай келиншек атанасаң ғой!

Сәлийманың хәр сөзине Жәмийланың жини атланды. Ашыўлы қаны бетине ойнап шықты. Оның жақтырмай отырғанын сезсе де Сәлийма оннан сайын жүрегиниң жарасын тырнай берди.

— Төсек орныңды дүзепсең!...

Жәмийла қанша сабырлық етсе де, тақаты шыдамады.

— Хеш кимнен урлап алғаным жоқ ғой. Хадал мийнетим менен жыйнадым.

— Хәкисленбе се! — Сәлийма баўырын ишине тартып шақаклап күлди. — Сени урлап алды дедик пе? Усындай тик минезлиғиң бар-аў. Жақсының жақсылығын айтсаң неге айып болсын! — Сәлийма тағы жыландай жылмаңлап арбады.

— Усы күнлери дым сарғайып кеткенсең бе?

— Еси бар адамның урыс күнлери сарғаймай жүргени бар ма?

— А-а, айтарың бар ма? — Сәлийма Жәмийланың еки көзине тигилип жақынырақ отырды — жоқ-аў. Мениң айтайын дегеним бар ғой, балажан бүйтип сарғайып отырғанша деймен-аў, ояқ-буякка қыдырып, төркин журтыңа барып кеўлинди көтерип қайтсаң-о—дегеним ғой. «Денсаўлық — терең байлық» дейди ғой.

— Мениң кеўлимди көтеретуғын төркиним бар ма, — деп Жәмийла суўық демин алды.

— Қойшы, мына мақаўдың гәпине қара, усыны жорта айтып отырсаң-аў, болмаса елатын жек көретуғын адам бола ма? Қыз болып салланып өскен жеримиз көзимизге ушығадай басылады.

Сәлийма жорта мунайған киси болып:

— Шешең байгусты айтсаң-о... — деди.

— Хе, оған не болыпты?

— Жоғ-ә. Жаңғыз қызым деп ах урып отырған шығар. Быйыл келгенде көп сарсылып жылады: «Дүньяға шыққанда көрген жаңғызым Жәмийланы көрип жүрип өлейин, аўылға барып биреўге басынды қоса ғой десем-қызым айтқанды қылмайды» дейди.

Жәмийла оның сөз рәмәўизин байқағысы келип:

— Сен не дедиң? — деди.

— Мен не дейин. Мен айттым, күйеўиниң садақасын бергенше сыр бермейин деп отырған шығар. Ата-анадан безетуғын нашар бола ма! «Ат айланып қазығын табады»

деген, түбинде қолыңа барады ғой, — дедім. Соннан соң Жәмийланы ұсы келбети менен ким қалемесін, биреуіңе берсең дедім.

— Хә, жақсы болыпты. Байсырасаң өзің тийе бер, курдас! Мениң жырымды жырттыспай-ақ қой. Жәмийланың хәкісленгеніне шамланып, екі бети көгеріп Сәлийма да шабатуғын бүркіттей қоланды.

— Байсырап, сениң ашығыңа ортақласайын деп келдим бе? — Ернин салт еткізип. — Әдира қал. Маған десе тул өт, дүньядан! — деп есикти сарт еткізип үйден шығып кетти.

— Артыңа топырақ! — деп Жәмийла да бақырып қалды. — Саллақы, келгеннің келсабын, кеткеннің кетпегенің әңгіме еткенше, колхоздың жұмысын ислеп, армияда жүрген жаңғыз иницинің тезирек елге қайтыуын тиле!

...Шананың үстінде дәрьяның ортасы менен кетип баратырған Жәмийла жағада зеңирейіп қарап тұрған Сәлийманы көрген ұақытта ұсы урысқаны есине түсті.

— Мынаның ауызын керіп, үйме-үй кирип өсек таратыуына пеш түсті-ау, — деди ишинен.

Жағада тұрған Сәлийма астыңғы ернин созып, ермек етти де, жағадағы адамларға қарап бір нәрсе деп дауысының барынша шақалақлап күлді. Оның сөзін шанадағылар еситкен жоқ. Сәлийма шелегин жерге қойып, тикке тұрып, шананың қарасы батқанша тигилип қарады да турды...

...Уллы түс мезгилинде Жумабай нәретениң басына жетти. Жәмийла менен екеуі де шанадан түсіп, шай ишиуіңе қосқа барды.

— Шайды қайната бер, мен нәретелерди көріп келейин, — деп Жумабай Жәмийлага тигилип қарады. Қарады да мыйығын тартып:

— Балық болмай писимиз қурымаса болар еди-ау, сени де кәтере менен ертіп шыға қойып едим, — деди.

— Көлдің балығы қапылар дейсең бе, — деп Жәмийла да күлімсиреген шырай билдирди.

...Қамыстың лаулаған жалыны менен мыс дүмше нақырлап қайнады. Жумабай келмеді. «Мийнетшил адам» — деп сүйсінди ишинен. «Күни менен асай басып келди, шөллеп таңлайы кепкен шығар» деп аяды ишинен. Түргелип қарап еди, көрінбеген соң «изинен барсам ба екен», — деди.

Ұсы ұақытта адымын керіп басып, қамысты жапырып, жадырап күліп қиятырған Жумабай көрінди.

— Жолымыз болды, Жәмийла! — деди қаплығып — Таұсылмас дүньяның үстинен шықтық... Қоя бер... Тезирек мына шайды бир-еки жутайық та, барайық...

Жәмийланың жүрегі шәукилдеп нәретесинің басына келсе Жумабай бағанағы ұақытта музды ойып, бир нәретени қараған екен. Жәмийла нәретени тартып, сыртқа шығармақшы болып еди, халы жетпеди.

— Оның несін тартасаң! — деп Жумабай қасына келди — көрмей тұрсаң ба, иши толы балықты! Оннан гөре мында кел!

Жумабай Жәмийла менен екеуі көк муздың бетинен сығалап барлық нәретелерди көріп шықты.

— Бәри де балыққа толы. Сәл бир-еки күн кешиккенимизде балық туншығып өліп мийнетимиз күйеди екен, курдас.

— Енди стахановка келиншек боласаң... деди күліп Жумабай.

Жәмийла оның хәзилине дәлкек пенен жууап қайтарды.

— Талай жыл «Стахан бала» атансаң да бизің жайлауды паналапсаң ғой! Биреудің қорық жеринде не исиң бар. Балығын сарқып алып нәретелеринді арқалатып кууып жиберсем, неше пуллық кисі боласаң... Сен хабар бермесен де өзим-ақ келейин деп атыр едим. Бирақ кеусен сораудийқанның, сыралғы сорауды балықшының ата-бабасынан қиятырған кәри ғой. Бир сапарға қойдым... деп сыңқылдап күлди.

— Ол айтқаның әдил төрелик. Мен дузақты муз астына таслап кетиуіңе кеулим келисим бермей дағдарып жүр едим.

Бир күни сениң нәретелеринди көрдим. Күн де суўытты. Енди қара суўдан суўырып алып кететуғын шығар деп сер салып жүрдим. Бирақ қайтып хабар алмадың. Сениң мәртлигиң маған демеў берди. Ырасында да, атайы балықшы болыпсаң, Жәмийла! Дузақ муз бенен қосылып қатып, зая болады деп ойламадың ба? — деди Жумабай сүйменди музға гириш еткизип бир урды да.

Шананы сүйретип киятырған Жәмийла:

— Суў төбине шекем қатпайды ғой. Тереңге орнатсаң не зыяны бар. Өткен жылы 3—4 нәреге, аўды муз астына қалдырып, тәжирийбе етип көрип едим. Ойдағымдай болды.

— Онда усы тәжирийбени келеси гүзде ғалаба пайдаланып көриў керек екен.

— Ол жағын басқармаға айтып көрермиз. Ал, енди мениң пәнимше дузақтағы балық қазандағы олжа, оны көп-леп-көмеклеп алармыз. Ал, енди сениңше бул балық қайдан келди деп ойлайсаң? Мына көлден келип атыр. Теңизге шығыў ушын өрип киятырған балық бул.

Жумабай таңланып, ойлы көзи менен көк музға қарап ар-сары болды.

Жәмийла жуўырып барып шанаға келди де:

— Мен музды ойып көрейин, сен нәретениң балығын ала бер, — деп шанадағы темир сүйменди, шолпыны алып шетиректеги тақыр муздың үстине қойды. Бурымын еки-үш орап, басына түйди. Беллин буўып алды да, жеңил кийинип, ушы биздей өткир полат сүйменди қулашлап музға урды. Хәп заматта үлкен қазанның аўзындай үки ойып, шолпыны суўға салып еди, айтқанындай балықтың баслары шолпыға дирилдеп тийди. Ол шолпыны бир-еки сүзип, алтындай сары қабыршақ сазанларды муздың үстине таслады. Қуўанып, бақырып жибергиси келди. Мазатланып өз-өзинен күлди.

Сөйтти де ири бир сазанның сағағынан бармағын өткерип, узақта жүрген Жумабайға қарап былғай берди. Ол балықтың қызығына түсип, буны көрмеді. Ақыры, болмаған соң:

— Хә-ә-ә курдас, хә-ә-әй! — деп сүренлеп жиберди.

Жумабай қасына келип:

— Тәсийин! Бул балықты муздың үстине шығарыў өкәўимиздиң қолымыздан келмейди ғой. Пай, қәйтерсең аманнан бери бираз балық теңизге кетип қалды-аў. Ал, енди тез биреўимиз колхозға хабар етиўимиз керек! — деди.

— Мен кетейин онда! — деди Жәмийла.

— Сен кеткенде пияда қанша ўақытта барасаң?

— Пиядасы неси!... Асай басып, шана менен кетемен.

— Асай басыўды билесең бе?

— Өзиңнен баска адам балықшы емес пе? — деп күлди Жәмийла. — Сапар баяғыда үйретип еди ғой.

Сапарды айтқан ўақытта Жумабай иштен аўыр гүрсинди.

— Онда тез кет, әбзели жолда ушырасқан биреў болса, айтып жибер де, өзиң берман қайт! Жылымды көп әкелсин де! Балық көп де! Түни менен жетсин де!

— Яқшы, — деп Жәмийла шанаға минди де асай қолына алып, мыйығын тартып Жумабайға қарады.

Жумабай күлимсиреп:

— Қәне, ур асайды! Жолда жылыўға түсип кетпе! Уялмай айдай бер! — деди.

Жәмийла асайды музға гиришилдетип урып, тусынан туўлап өтті.

Изинен қарап турған Жумабай: Мийнетке ғырыс, еркектей хаял... деди ишинен.

* * *

Колхоздың кең складының иши ылғый жас өспирим балалар менен кемпир-ғаррыларға толы. Биреўлери аў тоқып атырса, екиншилер аў көңгелеп, үшіншилери — келлепеген жипти еки аяғының басына керип ийнелик салып атыр.

Бир топар ғаррылар арбалы әкелген жыңғылды ийип, нәреге соғып жүр. Олардың ишинде Мәтеке де бар.

Сауаштағы жигитлер менен елдеги бала-шағалардың ууайымы жанын күйдирип, өзегін өртеди ме, я жаңғыз баланың қайғысы ма, Мәтекениң былтыр ғана буурыл тартқан сақал шашы, быйыл куұдай аппақ.

Қыр бригадасы дегени болмаса Мәтекениң де мүшкили аңсағ емес. Балықшыларға аў, нәрте, жылым, балакөшка жеткерип бериў, қайық, шана, шолпы, хәтте керек десе асай, ескек таяўға шекем таярлатыў — усы Мәтеке ғаррының мойнында. Қыйын болмас еди, курылыс материалы менен әсбап сайманы жеткиликли болып турса.

Қырк курақты жамап көрпеше ислеген қандай қыйын болса, аў-дузақ соғыўдың машақаты да сондай. Урыстан алдыңғы жыллары ағыл-тегил болып атырған, қалқы, қара майға шекем көзден бир-бир ушатуғын болды. Бир кулаш арқан бир метр жипекке бергисиз. Бир сүйем тахта көшеде жатырса: «Қайыққа жамаў болады», деп адамлар складқа әкелип тапсырады. Балалар топайға куйып, мергенлер пытыра дүзетип жүретуғын қорғасынға шекем көзге әширепи. Еки кулаш темир таппасаң, шана жоқ.

Бурын 70—80 процент тозған аў, нәретелерди балықшылар складқа әкеп тапсырып, жаңасын алып өте кететуғын еди, енди-ше? Бир кулаш тор еки есе қунын таппағанша, биротала ирип кетпегенше «дизимнен өширилмесин» деген талап қойылды.

...Аўыл арасында жатырған шаппаттай қалқы, жарты кулаш тор сүйемдей тахта, қарыстай жип көринсе склад қорына әкеп тапсырылсын!

...Салақлық, бийғамлық, ашық аўызлық, ысырапкорлық — колхоздың душпаны. Ал, жалқаўлық пенен арқайынлық, сары ууайымшылық пенен тайғақлық жаўдың жәрдемшиси...

Балықшы аўылының ер, хаял азаматы урыс күнлеринде өз алдына усындай талап қойды.

Урыс узаққа созылған сайын Мәтеке ғаррыдан уйқы қашты.

Ғарры көрсе — жора, кемпир көрсе — курдас, келиншек болса — келин, оқыўшы көрсе — балам деп хәммесин де складқа ертип келип, хызметке тартатуғын үгитшил.

Үйде сандыққа сүйенип, ошақ басында ошарылып, түнерип сарғайып отырғанша — дейди ол келгенлерге — көншиликтиң ишинде болсаңыз кеўил көтересиз. Ұақыт өтеди. Ууайымды умытасыз. Қолдан келгенше жәрдем бересиз.

Мәтеке дәрьяның арғы жағасына бес-алты аў, нәрте салып қойған еди. Азанда түсте, кеште барып сазан, шабак, млақа әкелип гәсин кууырып, гәсин асып, ыссы аўқат шөл-кемлестирди.

Түс ўақта ғарры-кемпирлерге патефонға пластинка қойып береді. Мәтеке мектепке барып бир карта сорап әкелип дийўалға қақты да, отызлаған ийнени алып, басына қызыл таўардан үш мүйешли флаг иследи.

— Мәтеке бул не, жинниң ойыншығындай ислеп отырғаның, — деген адамға, ол:

— Гәп етпе, сәл азырақ сабыр ет! — деп сыртқа шығып кетти.

Әлле ўақытта сол аўылдағы мектеп директоры Хожаниязов деген жигитти әкелип:

— Ал, балам! — деди ол қолындағы қағазға қарап, — бизиң әскерлер азат еткен, қалаларға мына флаги бар ийнелерди қадай бер!

Келген жигит азат етилген қалалардың төбесине қызыл флагларды тигип шықты. Сталинградтан баслап Москва, Дон бойына шекем картаның бетинде қызыл байрақлар желбиреп жайнап кетти.

Биреўлер азат етилген қалаларды санап шықты. Бир ғарры «шегараны көрсет» деп сорады.

Екинши биреўи:

— Шегараға жетиў ушын неше қала қалды? — деп бетине тигилди.

— Москва саў ма, Москва? — деп ақсақаллы шүңирек көз, арық ғарры тоқып отырған аўын таслап, картаға қарап жуўырды — қәне, көрсет Москваны.

Хожаниязов үлкен бес жұлдыз белгисин мине, — деп көрсетти. Ғарры шері тарқап, кеуіли жай тапкандай кумартып жұлдызға карап:

— Әй жарыклық! Бул дүньяның «бейиши ғой» ол! Көшенде ардаңлап дәкен жүрди-ау бир уақта — деди Москваға барғанына марапатланып көтерілип сөйлеп. Оның мақтанғанын жақтырмаған бир кемпир ермеклен күлди.

— Қайсы Мәскеу! Шақаманды көргениңди айтып жүрме?

— Әй, сандалама! Урыстың алдында стахановшылардың слетына барып, ауылға биринши патефон әкелген ким еди?

Хожаниязов кемпир менен ғаррының кызыл гегирдек болып айтыса кеткенин сезип, артына жалт карады.

— Бициң Сәкеннің Москваға барып қайтқаны ырас!

— Еситтиң бе? — деп Сәрсен ғарры мазатланғандай көзінде күлкі ойнап, көкирегін кең жая түсти.

Агитатор жигит, ғарры-кемпирлер менен ярым саат гүрриң өткерди...

...Склад жайы адамлардың күлкіли ғауырлысы менен жанғырып хақыйқат клубка айналды. Түски дем алыстан кейін адамлар тағы шырпылдап жумысқа айналысты.

Мәтеке көпшиликтің ишинде ерсилі-карсылы жүрип:

— Әсбап-үскене кемис деп ууайым жемен, жолдаслар! — дейди кеулин хошлап. — Аралым сау турса аш қылмайды, көштен қалдырмайды, душпанға мөлмиртпейди. Алтын балық берген Әмиұим менен Аралым ырысқымды кем, беделімди төмен қылмайды. Мәселен, не керек? Қалқы керек пе? — Ақ билек жекеним бар. Отын десен нар камысым бар. Ағаш десен дәрья бойы нуу тоғай. Ата-бабамыз камыстан сал кеме ислеп, қаза тоқып та күн көрген ғой. Қаза менен шанышпай, қармақ пенен шолпы салып та жау менен талай жыл урысыуға халқымның күдирети жетеди.

Көпшилик оның сөзин сүйсинип тыңлап Аралдың даңқын көкке көтерди.

Турым бий деген бабамыз, — дейди Мәтеке, — Хийуаға барғанда хан: «Елатыңның не байлығы бар» — дегенде, ол:

«— Үш ай шабағым бар, үш ай қабағым бар, үш ай қауыным бар, үш ай сауыным бар» депти. Жеңилген хан:

— Тилиң кесилсин сениң Турым! — дегенде, тағы ол: Таксыр, бас кеспек бар да, тил кеспек жок! — депти. Сөйтип, ханды бир гәптиң үстинде еки мәртебе жеңген екен дейди.

— Пай сөзиңе болайын! — деп ғаррылар тумлы-тустан ғауырласқан уақта:

— Мәке, ғаррыларды гүрринге уйытып атырсаң ба? — деп Сабыров күлимсиреп кирип келди.

— Ғарма ағайинлер!

— Бар болын.

— Мәке жумыстың өнимі калай?

— Тамақ тоқ, кеуил шадықоррам, кеше жигирма бес адам еди, бүгин отыз еки адам келди.

— Күтә жақсы. Усы ыкласыңызға жау тез жеңилип, жигитлер елге қайтып, көшемизде той болғай!...

— Әумийин, әумийин! — деп ғарры-кемпирлер шууласа қалды.

Председатель дийуалда илдириули турған картаға көзи түсип, қапталына барды.

— О-хо, Мәке дәстиярлы пропагандист болып кетипсен ғой. Сени партияға алыу керек!...

— Көпшиликтің көңлин табыу аңсат па? — деп Мәтеке председателдің кеуіли қанаатланғанына иштен кууанды.

— Айтқандай, жумыстың жағдайын айтайын. Өзимиздің бар байлығымызды илажлап атырмыз. «Дәукемпир» бойынан жыңғыл алдырып, нәрете соқтырып атырмай. Бир жетпесиниз қалқы еди, оның есабын таптық, жекен алдырып, қалқы дүзеттирдик. Мине, карап көр, фабричный қалқыдан кем емес кой!

— Арқан жағы калай?

— Складта азын-аулақ тоз бар еди ғой. Соны ырас шыйырып арқан естирдим. Мине, темирдей катты. Ау

көңгелеу жағдайы күтә шәбик жүрип атыр, — деди де, ойланып турып тағы сөйледи:

— Бирак, баслык иним! Бүгин бир-еки адам аў сорап келип, дыңгырыулап мийимди тести... Жаңа Қәлийла да келип, жигирмалаған аў бер деп өлердеги сөзин айтты. Мен оған: Аўларыңыз бар. Тозса сеплеп алың шалғайынан сүйретип, куралды парықсыз услайтуғын тынышлық ўақыт емес дедим. Билмедим, өкпелеп кеткен шығар.

— Қәлийла жақында ғана 30 аў алып еди ғой.

— Билмесем, тағы сорап жүр ғой...

Председатель аз ғана ойланып турды да:

— Аўды көк тасқа қайнатса суўға төзимли болып, көп ўақытқа шекем тозбайды екен. Усы әдисти қоллана берің... Жаңа райкомның секретары Тилеўмуратов келип: «Балықшыларға көп тахта, аў-дузақ, май жибердик» деп, Балық санааты министрлиги жиберген радиограмманы көрсетип қуўантты. Ол қызыл әскерлердің семьяларын көриў ушын аўылды аралап жүр. Сизлерге де келип кетеди.

— Радиограмма келгени ырас па екен? — деди Мәтеке таңланып. — Сөйткей-да! Урыстың алдыңғы жылларындағы ағыл-тегил болып атырған куралларды усындай үнемлеп жумсағанда 10 жылға жетиўине даў жок еди. Пай, кәйтерсең!

— Әлбетте, ығып баратырған муз да пәтли ескен самал да қанша аў-куралды жок етип кетти... Ал, Мәке қарыўды сала бер. Планның орынланыўы жаман емес. Кешеги айдың планын 200 проценттен зыятырақ орынлаппыз. Армияға гил ақ шабақ пенен сары сазан аўлап жибердик.

— Сөйтін, шырақларым! — ғарры-кемпирлер председателге ықласын төгіп қарады.

— Мен тағы балықшылар арасына кетгим, — деп Сабыров складтан шығып кеңсеге қарап бурылды.

... Алыстан Сабыровты көрип Қәлийла да изинен ере кабинетке кирди. Сәлемлескеннен соң председатель Қәлийланың солғын тартқан келбетин, қатыңқы қабағын, иренжиген ажарын көрип, таңырқанып отырды да:

— Дениң саў ма, Қәлийла? Түсиң қашып кетипти ғой, деди.

— Деним саў ғой. — Қәлийла суўық демин алды. — Бирак омсырайған қылмыс иследим. Қәлийланың талабы — шатақ. Такыр жерди сыйпалап қалдық... Сарғайған сонын ууайымы...

— Не өзи, түсиндирип айтсең! — деди жекиринип Сабыров.

— Айтыўға тил гүрмелмей тур, — деп Қәлийла басын төмен салып, тунжырап отырды.

Председательдің қабағы жабылып, суўық шырай кирди.

— Айта бер, айт! Не бәле иседин?!...

— Айтсам 20 аўдан айырылдык!...

— Жигирма аўдан айырылдык? — председатель еки көзинен қәхәрли жалын атып, түсин өзгертти хәм өз-өзинен гижинип қалшылдап, бетин көгертти.

Қәлийла төмен қарап, председатель тигилип, екеуи бир майдан самсаз болып отырды.

— 20 аў, да, 20 аў! — деп ашыўлы тығылып сөйлеген председатель даўысын пәтли шығарды — хәр аў бес центнерден балық услағанда 100 центнер балық, 10 центнерден услағанда 200 центнер балық, 200 центнер балықты сен суўдың түбине жибердин, сағалға жем қылдың, колхозға қыянет еттиң... 200 центнер балық, мейли 100 центнер болсын. Не деген сөз. Бул үш мың бас сазан, 10 мың бас шабақтан айрылдым, — деген сөз. Хәзир бир балық берсең фашисттиң жүрегине бир оқ аттым деген сөз. Мен сени ме, колхоздан шығараман. 20 аўдың қунын төлетемен! — Сабыров орнынан ушып турып, және қайтадан орнына отырып, өкпелеген баладай бултыйып, көзиниң қыйығы менен аларып қарап, қалтасына қолын суғып, махорка қалтасын алды да, қоллары қалтырап шылым орады. Усы пайыттан пайдаланып бир сөйлеп қалайын деп, Қәлийла еңсесин тиклеп председателге мұнайымлық пенен былай деди:

— Мени, Сәке, аўдың қуны сарсылдырып отырған жок, жойытылған уяты сарсылдырып отыр. Егер қунын сарасаң

сотласпай-ақ үйімдегі қунан шығарымды хәзир кеңсенің алдына әкеліп байлайман. Кулақлардың заманында қосақластырып ешки сауып көрмеген Қәлийла хұкімет заманында жыйнаған малын колхоздан аямайды.

— Онда сол қунаншығарынды көлге апарып сал, балық түсер ме екен? — деди Сабыров. — Маған аў керек, балық керек. Болмаса, малыңды беріп аў сатып ал.

Қәлийла Сабыровтың ашыўын қайтаратуғын ем таби алмай, тағы гәптен қалды.

Екеўинің түнерисип отырғанының үстине райком секретары Тилеўмуратов кирип келди. Қәлийла орнынан ушып сәлемлесті де жылысыңқырап отырды. Секретарь председателдің қас-қабағындағы ашыўды сезе қойды.

— Бул не, шекинисип отырған жоксыз ба? — деди.

— Шекинискени хеш гәп, урысып отырмыз, — деди Қәлийла. — Балық аўлаўға өзим тилек етип, көлге шыққаныма ярым ай болған жоқ. Тап мениң кейинимнен гезе қурып, аңлып жүргендей, бир наймыт сорлатып кетти. Тақыр музда тайғанап турмыз...

— Хе, неге. Не жынаят иследиң. Хадал жигит емес пе едиң! — деди райкомның секретары бетине тигилип.

— Тынық көлимди биреў ылайлап кетти! — деп райкомның секретарына шағынып қиятыр еди:

Енди Сабыров гәпке араласты:

— Жолдас Тилеўмуратов тынышлық ўақты емес, урыс ўақтында ашық аўыз болыўға бизди үйретти ме? Қайда бизиң қырағылығымыз. 20 аўды урлатып, мурны уўылып, меннен «шүйинши» сораўға келипти. 20 аў қанша балық услайды, өзиңиз билесиз. Мен бул жынаят ушын артельден шығараман... Уставқа Артель мүлкин көздиң қарашығындай сақламаған адам ағза болмады, — деген.

Ушеўи де самсаз болды.

— Ол дурыс ғой! — деди Секретарь, — кәне, бир жөн-жосағын сорайық. — Қашан жойыттың? Кимнен гүман етесен? Келген адамның изи қандай?

— Кеше азанда барсам, 20 аўды суўырып алып кетипти. 10 аў бөлек еди. Оны таба алмаған болыў керек. Көрсем орнында тур.

— Аўға түскен балықларды не қылыпты? — деди Секретарь.

— Барлығын тап өзимдей қылып бир жерге жыйнап, ийт-кус жемесин деп қамыс пенен бастырып, күтә итияжлап кетипти. Сол күни қапылып, қар да жаўмады, из жоқ. Күни менен излеп таппай жаңа келгеним...

Секретарь мыйығын тартып Сабыровка қарады.

— Аўды колхозшылардың биреўи алғанда балығы менен қосып алып кетеди. Ким болса да, аўға мүтәж, балыққа зориў емес адам. Усыны ойлап көриў керек.

Хәмме ойға батқан ўақытта қаплығып Жәмийла кирип келди. Қара терге шомылып, бет-аўзы борлаттай қызарыпты. Терге сыбасып қалған қас-кирпигин, болдырып қарыған көз жасларын көрип отырғанлар оның узақ жолдан сегбири шығып қиятырғанын сезді. Жәмийла отырған бийтаныс кисиге көз астынан сығалап қарады да, орамалының ушы менен маңлайының терин сыпырды.

— Қайнаға, мен асығыспан, хәзир кетемен! — деген хаялдың уяң даўысына хәмме жалт қарады.

— Хә, аманлық па? — деди Сабыров.

— Шүйинши, қайнаға! — «Домалақ»тан көп балық таптық. Сизге хабар бериўге келдим. Шама жетпеди.

— Балық!... — Сабыров албырап орнынан өрре турды. — Ырас па келин, көп пе екен?...

— Көп! — деди Жәмийла. Сабыров Қәлийлаға қарап:

— Мәтекеге жуўыр, үш жылым, жүзлеген аў таярласын. Мен өгизлерди шанаға жегейин! — деди.

Орнынан турып кетип баратырған Қәлийланың изинен даўыслап:

— Аўылдың хәмме бала-шағаларына хабар бер. Бир жан қалмай кеңсеге жыйналсын, еситтиң бе? — деди де, қағазларын жыйнастырды.

— Бул балық, — деди райкомның секретары. — Көзде қорда басып, енди теңізге қулап атырған балық болыу керек.

Ол: «Солай емес пе?» дегендей Жәмийлаға қарады.

— Аға, туұры айттыңыз. Мен өзим бір үкини ойып шолпы менен сүзіп көріп едим. Теңізге ағып атыр, — деди Жәмийла да бийтаныс жигиттің сөзін мақуллап.

— Онда, — деди Тилеұмуратов. — Жылым, ағ, нәретени көп етип апар. Өткінши балықтың базары 5—6 күн болады. Адам көплік етпейди. Дүкәншыңды онлаған қалта уи, кант, чайы менен мен алып кетейин. Мына келин де мениң менен жүрсин. Сен адамларды алып кейнимизден барарсаң «Урожай» арқалы (рация) Маратшыларға хабар етерсең...

Секретардың соңғы сөзі председателге жақпай қалды.

— Маратшылары нес! Хаў, балықты тапқан бизің қолхоздың адамы. Биз радведка жасап табамыз, тағы олжамызды бөтенге беремиз. Олар да тауып алсын. Бір балық услатпайман... ақыры олар бизің менен жарыста... — деди Сабыров.

— «Көлдин камысын көргенсиз қызғанады» деген, — деп күлди секретарь, — егер өзиңнің күшиң жетпесе, сениң ойыңша қалған балық теңізге өріп кете берсин бе? Қонсылас отырған елатсыз. Оның үстине шамаң жетпей қалар, деп Тилеұмуратов орнынан турды.

— Күшим жетеди, жолдас секретарь, мектептің барлық оқыўшылары жәрдем береді, — деп председатель ере да- лаға шықты.

Райкомның секретары «мектеп балаларын көп жумсай бермең. Әбзели оқысын! Көп мойын артпаң» деп еді, пред- седатель күйиніп сөйлеп:

— Жаў келсе мектепти бузып, бәри бір ойран қылады ғой... Тек ересек балалар ғана ғой, — деди қора жаққа жуўырып баратырып.

— Немецлер... деп бір нәрсе айтқандай болып еді, Жәмийланы ертіп жағаға қарай бет алған райкомның сек- ретары оның сөзін есите алмады.

Дәрьяның иши сығасқан шана.

Күн уясына қарай қулашын жайып баратыр. Хаўа шы- мыры аяз. Түсте күн шуақ пенен жибиіп иримтикленген муз кешки аяз бенен тағы бойын шыйыратып қатқалақ болды.

Ең алдыңғы шанада қулақшынын бастырып кийіп қо- лана қамшы услаған Сабыров еки арыстың ортасында нысқырып нуқырып басып, желге өрлеп турған ақ боз аттың саўырысына қамшыны тартып жиберді. «Дизгинди жибер» деп ушпаға қанаты болмай турған ат қамшы етине тийген соң пәт пенен алдына нуқырып аяғын теңнен ба- сып жорға-жүриске түсті. Кәрўан басының қоңыраўы қа- ғылғандай изинде қатарласып турған ат, өгиз, ешек шана- лардың хәммеси қозғалып кетті.

Сабыров артына бурылып қараса, муз бетін қаплап қия- тырған шаналар жаўға атланған совет танкларындай болып елеследі.

Ал, оны қоршап сүймен, шолпыларын белине қыс- тырып, азық-түлигин арқалаған қолхозшылар пияда әс- керлерге усар еді. Бір топар мектеп оқыўшылары менен жас жигитлер сырғанақ пенен тусынан зуўлап өтип бара- тырғанда «булар разведчиклер» деп мыйығын тартты.

Дәрьяның ишиндегі усы көриниске қызыға қарап қия- тырған ол өзін усы батальонның жол баслаўшы коман- дириндей сезді...

Хақыйқатында да, ол тылдағы қолхоз аўылының ко- мандири... Урыс ўақтында усындай мыңлаған мийнет командиринің арпалысқан күши де жеңиске гиреў бол- ды. Усы командирлер басқарған қахарман халық совет әскерлерін кийімге, азық-аўқатқа, қурал-жаракқа мүтәж еткен жоқ. Саўаштағы командирлер арасында жаў беки- нискен қорғанды алыў ушын жарыс қандай хәўиж алса, тылдағы командирлер арасында олжаны ерте алыў ушын бәсеки де сондай күшли еді. Хәр бир командирдің уқыбы,

тапқырлық ақылы, адамгершилік салмағы елатын жүдеп-пей, урыстың қыйын аұыртпалығына қайыспаған полк белине қарап, ұатанға тартыу еткен сыйлығының өлшеминен қарап бақаланды.

Сонлықтан Сабыров өз ротасының сынақта алда болғанын тәуір көрсе, көп ротадан дүзилген армия командири Тилеұмуратов барлық ротаның жеңіске ерискеніне тилеклес. Сабыров өз қазанының толысын ойлап қызғаныш билдирсе, Тилеұмуратов барлық қазан саға алып турған арна тассын деп алысқа қулаш урады. Бірақ Тилемистің ийнедей зыяны жоқ, хақ кеуіл большевик екенін талай сынап көрген тәжирийбелі секретарь оның ара-тура алып қашатуғын гидир-будыр минезін хызмет үстінде жол-жөнекей дүзип алады да қәниге председателдің көп аса беделін түсирмейди. Бірақ Сабыровтың шәбиклік етип айта салып, соңынан бул исинің қәте екенін сезип, қызбалық минезіне өкинетуғын қәсийети бар. Оны өзи де иштен сезеди.

Музды қайыстырып ағылған аламанның алды куптанда «Домалақ»қа келип жетти.

Сабыров шанадан түсип, жүкти жағаға түсирди де издеги шаналарға жәрдемлесіу үшін Қәлийланы кейін қайтарып жиберди. Ал өзи, Мәтеке хәм тағы 1—2 ғарры менен орақты алып жағадан 1—2 қос дүзетти. Шаналар биринин изинен бири сатырласып келе берди. Сабыров келгенін келгендей күтип алып, өзлери түсирди де, адамларға қамыстан «жыллы қос дүзетің» деп буйырды.

Дәрьяның жағасы бир саат ишинде жайнаған қос болды. Пукта дүзетілген бир қосты магазинге берди. Балықшылар уядай қостың ишине төсеклерін жайып, алтау ара, жетеу арадан орналасты.

Кешки жатар орынның әнжамы питкен соң Сабыров балықшыларды изине ертип, Жумабайды изледі. Атларды шаққанырақ айдап, бир шоқа қамыстан айланып өте берген ұақытта Жәмийла менен Жумабайды танып кетти.

Бағана кеңседе отырған гезде Жәмийланың ерлігіне сүйсінген Сабыров Жумабайды көрип Мәтекеге қарап ымлады.

— Екеуі де аянбай ислеп жүр.

— Жәмийла еле биразынан өтеди...

— Хә, яқшы болыпты, — деди аттың дизгинін қағып, өзи еркекке талас келин екен. Бүгин усы жерден сол ауылға шекем асай басып барыпты. Не деген қарыу!..

— Нашарлығына болайын. Бәрекелла-а! — Мәтеке сақанын тарап отырып сөзін мақуллады.

Жумабай менен Жәмийла бул ұақытта муздың үстине тау-тау балықты үйіп, тағы қалған нәретелерди қарап урдут ис үстінде еди.

Шана жақынласып барған соң:

— Тур-р! — деп Сабыров аттың дизгинін ширенип тартты.

Адамлардың келгенін көрип, Жумабай сәлем берди.

— Балық қайда? — деди Сабыров жүрегі шәукилдеп.

— Азаннан бери өрлеп киятыр, ушы-қыйыры жоқ нобай балық.

— Берекет тапқайсаң, иним! «Иниси бардың тынысы бар» — дейтуғын еди бурын, мен енди «иниси бардың ырысы бар» деп таза нақыл шығараман.

— Өзиң шайырсаң-ау, бала! — деп Мәтеке хәзил айтты.

— Балық көп болса, шайырлық таса береді — Сабыров адамларға «жылымды таярлаң», деп Жумабайға қарады. — Қәне қосшым, шаршаған шығарсаң, «боз» бетте дийқан қәде деген болады, азырық дем ал, — деп қолындағы шолпысын алып, балық аұлауға тийисип кетти. Жумабай босқа қарап турыұды жөнсиз көрип, Жәмийлаға көмеклесейін деп еди, Қәлийла қапталдан шырп ете қалды.

— Сизлер азырақ дем алып аұқатланып алың. Өзлери-миз келдик ғой, — деди де жууырып барып, Жәмийланың қолындағы шолпысын алды.

Сабыров та, Қәлийла да, үстине суу өткермейтуғын халатларын кийип, бир-бирине қарсы қарасып турды.

— Қәне, басла, Қәлилла! — деди Сабыров мыйығын тартып.

Председательсиз, сизден болсын! — Қәлилла Сабыровтың балықты көріп, қәхәри басылғанын сезіп, кеңседе айтқан гәпин алдына келтирди. — Артельден шығармайтуғын болсаң туяғымның жели басылғанша шабысаман...

Сабыров күлди.

— Ой ант урған, еле умытпай жүр екенсең ғой. Оны ғайратыңа қарап көреміз...

Тилемис пенен Қәлилла шырпылдап иске кирисип кетти. Шолпыны қайыстырып толтырып балықты муздың үстине таслап тур. Сол заматта ізде қалған кемпир-ғарры, бала-шағалар да келип, муздың үсти ғарғадай жыйын болды. Музға шақылдап тийген полат сүйменлердің гүрсилдеген дауысы менен Арал теңизи солкылдап, ойылған үкилерден суу фонтандай атылды. Теңиздің жағасы Шымбайдың базарындай қызды. Биреулер ау салып, биреулер нәретесин орналастырып, тағы биреулер ат жылымды сүйретип, балықтың қызығы менен қас қарайғанын да сезген жоқ.

Тап жаңа ғана маўжырап уйқыда тыныш жатырған Аралдың үстінде нәсерли күндей гүркиреген мийнет хәрекетине қызыққандай алтын ажары жалын атып, алтын ай шығыс жақтан өрре турды. Балықшылардың хәрекетине ол да, көктен қумартып қарап тур.

Балық толы үлкен жылымды табанлап тартқан атлардың ыңкылдап пысқырғаны, адамлардың бир-бирине сүрен салған дауыслары, шақалақ атып күлгени, биреулердің биреулерге жекирингени, тарыс, кериси, мектеп оқыушыларының қосық айтқан хәуазлары, тағалы етиклердің табанының музға тийген шақырлысы, шаналардың сықырлысы — барлығы қосылып Арал теңизинің кең қойнында симпониядай жаңлар еди.

Сууға салған нәрете де, керген ау да, тартқан жылым да сығасып, балыққа толды. Енди усы балықты қол менен, шолпы менен муз үстине шығарып, куралды тез босатып

алыу керек. Өйтпегенше тағы дүркин-дүркин киятыр. Бағана кең айдынга шымылдық болып жайылып, сынаптай жумаланған балықтардың алдын көпірдей тосқан жылым, ау, нәретелердің барлығы сыртқа шығып, биразы жағаға жыйналып тур. Олардың ишиндеги балықтарды қолма-қол алыуға гүрен ел, сансыз қол керек. Буны маман балықшылар сезсе де, қолдың қысқалығын билдиргиси келмейди. Гүрен ел, сансыз қол сауаш майданында!...

Айлы түнде көк муздың бетінде жүрген адамлар сауаштағы балаларын еске түсіріп, бойына жаңадан кууат ендиреди. «Сауаштағылардың хызметі бизден он есе ауыр ғой, биз несине мийнеттен ғажыймыз» деп ишинен бир-бирине: «Қәне, алып жиберің, қәне, болағойың, бул балық емес, сары алтын ғой, сорпасына бир тойсаң шаршағаның умыт болады» деп жедел кууат береді. Сонда да таң алды ғаррылар мийнеттен мегзийин деди.

Таң рауана атты. Сабыров шаршағанын сездиргиси келмесе де, солғын тартып, қалыққан қабағынан болдырған пишени аттың қасқасындай билинип тур. Қәлилла менен екеуи кешеден бери жумыстың ауыр жағын ийинлеп көтеріп жүр. Муздың бетине тауланып түскен хәр сазан көзинің отын алып, «көлдің бир балығын қалдырмай курдымдай тартып шығарсам» — деп председатель иштен гижинип қояды.

Сабыровтың өкпеси өшип, парға түскендей тула бойынан сыбақ тер ақты. Қәлилла председателинің болдырғанын сезіп:

— Сәке, бир азырақ дем ал! — деди.

Қәлилланың усы мирәтине қарап турғандай ол шолпыны тағы биреуге усынды да шананың үстінде жүресине отырып, теңиздің шексиз айдынына көзин тикти.

— Әдеуир қартайып қалған екенбиз, Қәлилла! — деди ол шағынып сөйлеп — жас жигит шағымда, мақтанғаным емес, ушан қайықты сүйрейтуғын қарыуым бар еди. Шағылған екенбиз!...

— Жайындай күшин болса да, бул балықты бир колхоздың адамы ада ете алмас деймен.

Сабыров Қәлийланың сөзин иштен мақулламай муздың үстине шығарылған балықтардың қарамына көз жиберди. Хәр жерде шоқа-шоқа болып үйілген балықтың есап-саны жоқ. Оның үстине тағы әкеліп үйіп атыр. Бир үкиге үңилип еди, сағақтарын ашып-жауып, қаңғалақлап жүрген сазанларды көрди. «Сағасы таўсылмайтуғын олжа ғой!» — деп ишинен терең ойға батты. «Күшим жетпей алтын ғәзийнени суўға ағызбасам жақсы ғой!» деп қәўипсинди. «Жолдас Тилеўмуратов қайда екен... Хабар алыўы керек еди ғой!...» Тағы бир көлден басқын балық шықты ма!...

Ол: «Марат атындағы колхозға адам жиберсем бе екен?» деп қыял тауып турды да, өзимиздің адамлар алыңқырасын, түске шекем сабыр етейин» деп қызғаныш минези жалт етип шығып, өре бастырмады.

Қапталына қарап еди. Буўыўлы қапшыққа көзи түсти. Жүреги сазып, аш болғанын сезді. Қапшықтың түйинин шешіп, шаппаттай нанды сындырып алды да, аўызын толтырып, шайнап отырып ойға батты.

Бирақ адамлардың шаўқым сүрени оның ойын бөліп жиберди. Селк етип артына бурылып қарады.

— Қәне, хәўип де, хәўип! де, оң жақты тартыңқыра! — деп ғарры, бала-шағалардың жылым тартып киятырғанын көрди. Арасында Мәтеке бар.

Сабыров орнынан өре турып «адамларға қолласайын» деп жүриўге мейил бергенде алыста қарайып көринген адамларға көзи түсти. Ол казықтай қатып, бир орында қалшыйып турып қалды. Анадай жерде шолпы сүзип турған Қәлийлаға сүренлеп:

— Ана киятырғанлар кимлер? — деди.

Қәлийла басын көтерип жалт қарады да: Алдыңғы шанадағы Сағыйдулланың қара жорғасы емес пе? — Сол, Маратшылар ғой, — деди.

Сабыров алыста киятырған шаналарға түксирейип бир қарады да:

— Бизің менен бәсекилес Маратшылар киятыр, жигиттер! Енди қарыў салмасак болмас, — деп жылымның арқанына асылып, Мәтекеге: — Қолайлы айдынларға сен таза жылым шығар, — деди.

Сағыйдулла Қаражанов Марат атындағы колхоздың председатели еди. Жаўырыны, көкиреги қапыдай кең, сары сынылы шырайлы, қойыў муртлы, көк көз ки си еди. Қарашығының ағы басым, кең, ала көз, айбатлы жигит. Оны усы дәрья бойындағы елатлар «Сағыйдулла палўан» деп те атайды. Оның топ жарып гүреске түскенин көргенлер сийрек ушырасқан менен палўанлыққа тән алп денеси бар. Әсиресе, оның бир әжайып ғайраты көп жыллардан бери сөз болып жүр. Ол былай:

— Сағыйдулла қайнап турған суўдан қолы менен балықты шығарып жейди, — десе биреўлер, екіншилери оннан сайын гәптің пәзнесин басып:

— Оны айтқанша қайнап турған қазандағы майға бес бармағын батырып, қуўырдақты табаққа шығарып отырғанын көргенде, қайда жүрсен, — дейди.

Сағыйдулла күлдирги сөзлі, лакқы да ки си. Маратшылар оның жупкер айтқан орасақы сөзлерин басы қуралған жерде әңгиме етеди.

— Бир күни пропагандист келип-дейди олар — Қарабек деген жигиттен «крепостнойлық право» қашан жойтылды, — деп сораў берген де, ол албырап қалып:

— 1936-жылы емес пе? — деп жуўап берди. Сонда Сағыйдулла қапталдан:

— Ол жылы жойытылған қара баспағың еди ғой! — деп көпшиликти дуў күлдирди.

Алдыңғы шанада таўдай үйіп тийеген жылым тордың үстинде қара алтын дизгинин услап киятырған усы Сағыйдулла еди.

Оның шырайы солып, сабылып келгенине қарағанда, балықтың хабарын еситип түни бойы кирпичин айкастырмай жол жүрген адамға усайды. Шашының етеги менен қасы, муртына сүмекленип қыраўлы муз қатып, азанғы

аязда шанада отырып қалжыраған Сағыйдулла орнынан салмақ пенен турып Тилемиске қарай жүрди.

— Ассалаўма әлейкум, харма жора, — деген Сағыйдулланың даўысына жалт қарап:

Бар бол, жора! — деп Тилемис колын созды.

— Қырманың тассын!

— Рахмет!

Баяғы да «бирге болсын» дейтуғын еди, — деди Сағыйдулла, Сабыровка тигилип қарап. — Ол сөзди айтпадың ғой. Бизлердің келгенимизди жақтырмай тұрсаң, кетейик онда.

— Қой, ондай деме. Шаршағанлықтан шығар...

Сабыров хабар бермегенине қысылып, гәптің ушын басқа жаққа орап әеткиси келди. Сағыйдулла кеўилиндеги өкпе-гийнени айтып кеткиси келди.

— Бір дәрьядан суў ишип, бір көлге мал жайып отырған ағайын қарындас адамбыз. Сағыйдуллаға сәлем айт деп жуўыртып алыўға бір бала табылмады ма?

— Олай деме, «Домалақ»тың балығы саған да жетеди. Жарыссаң жәрдем сорамай жарыс. Сизлер де балыклы көлдерди ізлең, — деп терис қарады.

— Бизлер де буйырған балықты алармыз! — деп Сағыйдулла колхозшыларына қарап кетип қалды.

Сол заматта қуйындай ағып Тилеўмуратов келип, ат шанасынан түсти. Қасында еки жигит бар. Олар муз үсти менен әсте адым басып балықшылардың арасына келди. Адамлар менен бирим-бирим сәлемлесип хармасын айтып қал-жағдай сорасты. Оннан соң райкомның секретары көпшиликке қарап:

— Жолдаслар, қуўанышлы хабар мынаў, кеше совет әскерлери Харьков қаласын азат етті. Москвадан жаўды ысырып барлық майданда бизиң жигитлер душпанды артына қаратпай қуўып баратыр.

Секретарь сөзин таўыспай-ақ тумлы-тустан:

— Артына қаратпасын залымды!

— Өлиги дүзде қалсын!

— Күйдирди ғой ийтлер.

— Усы ўақта биреўин көзге көрсетсе... деп қәхәрли ғарғыска аралас көпшиликтің ызалы ашыў-кеги теңиздей төлқынланып шайпалды.

— Енди, — деди райкомның секретары, — тағы бийғамлықка салыныўға болмайды. Жаралы жолбарыс өлер алды ақырғы ашыўын шығаратуғынын билесизлер ғой, қуўып баратырған жаўынгерлердің азығы мол, кийими пүтин, куралы көп болса Берлинге тезирек жетеди. Урыс тез тамам болады. Хармай жан-тәнимиз бенен ислеп, фронттағы жаўынгерлерге балықты көп берген сайын олардың күшине күш қосылып, жеңис күни жақынласа береді. Мына бир балықты терең суўдан алып сыртқа шығарғанымыз жаўдың жүрегін байлап атқан оғымыз, жолдаслар. Қәне, алға азаматлар...

Қәне, алға. Алға! — Алға! — деген сүрен көлди жаңғыртып, Арал теңизин силкиндиргендей болды.

Тилеўмуратов муздың үстинен қос дүзеттирип, рация орнатты. Радиоприемник курды. Узын еки столды қатар қойып, үстине газета, журналларды жайды. Оннан соң адамларға қарап:

— Бул дала шертеги хәм балықшылар штабы болады, — деп мыйығын тартты.

Мәтеке Тилеўмуратов пенен келген бийтаньс еки қонақты көриўден, үлкен мосы қазанды темир ошакқа илдирип, азнадай еки сазанды путарлап, асып жиберген еди. Қос дүзетилип болған ўақта аўқат та писти.

— Қәне, аўқат таяр болды, — деп Мәтеке костың ишине төсек салды. — Қонақлар алыс жерден келген. Ана балаларды шақыр. Аш болған шығар.

— Аш болмасақ та, — деди қара торы жигит — Мойнақтың балығын сағынып келдик.

Мәтеке теңизине мақтанып, мардыйып күлди.

— Әмиўдәрьяның қайыры менен Арал көллериниң мақпал шалаңларын жеп өскен бизиң балықтан шийрин балық болмайды. Мына сазанның ети қойдың етиндей.

Жазда келсең бекире менен сүөен жейсең. Олардың ети туу бийениң етиндей. Шортанның сорпасы анаў-мынаў келте сүзек пенен тымаў кеселине ме, балықтың майын докторлар мактап жүр. Балық өз майына өзи куўырылады. Етти бийдарық жесең қайыт боласаң, ал балықты бизлер туўылғалы жеймиз, мезгил сайын жеймиз, сирә қайыт болмайсаң. Бул Арал мол ғазийне, зор ырыс ғой, балаларым.

— Мәке, көп мактай берме, балықшылар мактаншак болады екен, деп жазып кетпесин.

— Тилеўмуратов қапталындағы жигитке көзин қысты.

— Солай ма, шырағым, жазыўшы балалар ма, газетадан келди десеңши. Онда сақланып сөйлейин.

Отырғанлар дуў күлисип жиберди. Сабыров та келип дастурханның шетине отырды. Аўкат желинип болған соң, Тилеўмуратов мийманлардың жөн-жосағын айтты.

— Мына жигит республикалық газетаның хызметкерлери Курбанов, ана жигит сол газетаның сүўретшиси — Төреев. Стахановшы балықшыларды сүўретке түсирип, газетادا тәрийпин жазады.

— Қәне, ким бар? — деди Тилеўмуратов председателге карап.

Сабыров ойланып отырды да, Мәтекеге қарады.

— Жумабай менен Жәмийла ғой алда киятырған. Олардың балығы хәммесинен көп.

— Аўа, солар алда киятыр. — Мәтеке де председателдин сөзин маақуллады.

— Мен шақырайын онда, — деп Мәтеке сыртқа шығып кетти.

Жумабай менен Жәмийла келип отырған қонақларға сәлем берди.

— Фамилияңыз ким? — деди Курбанов Жумабайға.

— Әжимуратов.

— Сизиң фамилияңыз? — деп Жәмийлаға қарады. Жәмийла төмен қарап уялып турды.

— Султамуратова! — деп Жәмийла ушын Жумабай жуўап берди.

Буннан соң Курбанов өмири хәм хызметин сорап, жазып алды да:

— Қәне, енди сүўретке түсирейик, — деп Төреевке «таярмысаң?» деди.

Жәмийла әлле неге ойланып, тартыншаклық минез көрсетти.

— Мениң сүўретимди алмай-ақ койың!

— Хе, неге, келин? — деп хәмме оның бетине таңырқанып қарады. — Сүўретке түсе бер. Ертең газетادا шығады. Пүткил республика көреді. Бул мактаныш ғой!

— Фронттағы еринизге жибериң! — деди Төреев.

— Жәмийла жигитке жалт қарап: — Мениң ерим өлген! — деп уяң даўыс пенен жуўап берди.

— Онда аўыллас туўысқанларың көрер!

Жәмийла буннан ары қарсылық көрсетиўге уялып, орнынан аўыр қозғалып турды.

Төреев Жумабай менен Жәмийланы сүўретке түсирип алды.

Тилеўмуратов рацияны жүргизип, Урожайдан Порлытаў балық заводы менен Мойнақ балық консерва комбинатына хабар етті.

Сабыров Мәтеке менен сыртқа шықты. Анадәй жерде киятырған Қәлийла буларға қарап бурылды.

— Сәке, пишен жағынан әбигер тартатуғын түримиз бар, — деди Қәлийла. — Өгиз, атлардың бүгин-ертеңге жеткендей ғана оты қалды. Аўылдан тасып жеткериўге қыйын ғой.

— Маратшылар не қылып атыр? — деди Тилемис.

— Олардың ана жағада бир-еки гүди пишени бар екен. Маратшылар тарығатуғын түри жоқ.

— Солардан бес-алты жүз баў пишен қарыз алып турсақ кайтеди. Аўылға барған соң беремиз-дә, — деп Мәтеке кеңес берген болып еди: Сабыров басын шайқады.

— Бермейди ғой!...

— Хе, неге бермейди. Сағыйдулла жаман жигит емес ғой, — деп Мәтеке бетине таңланып қарады. Председатель

әлле неге батылы бармай турғандай тис жарып сөйлемеди. Мәтеке қобалжып Қәлийлаға жалт бурылды.

— Еки баслық шегинисип қалды... — деди Қәлийла Мәтекеге шағынып—Сағыйдулла хабар етпедің деп боп-сасын айтты. Бизиң Тилекең жарыссаң жәрдем сорамай жарыс деп гәпти шортасынан кести. Соған Сәкең өкпелеп кетти. Сәкеңнің ийегин тислеп турғаны сол... Баскасын билмеймен, бир баў пишенге бес балықты алмастырса да күш-көликлерге от керек. Өйтпейди екенсең, өгиз, ат-ларды қызыл ет қыласаң. Ажар жеңгей оннан соң сиз бенен бизге естен кетпес сарпай жабады... Күш-көликтен айрылсақ, ғарры-қартаң, бала-шаға менен жылымын да суўдан шықпайды. Шыра майың соннан соң дүрлейди. Маратшылар менен жарыстың көкесин... деп аўзын жасқап киятыр еди, председатель Қәлийланың мысқыллаған сөзине шамланып, ашыўлы көзлерин қадады.

— Отырсаң-ә, саррапсымай Қәлийла! Сениң ойыңша усы балықтың жартысын Маратшыларға берсек, сөйтип жарыста шарма-шар болып жүрсек... Пай, гәп болғанына! Олардың артта қалғанына жуўапкер мен емес...

Қәлийла өршеленген председателдің алдын кескеследі.

— Онысыз да дүркин-дүркин балықлар теңизге кетип қалды ғой! Бизиң пишенимиздің таўсылғанына да олар: «жуўапкер емеспис» деп қолымызды қуры қайтармас па екен.

Сабыров тағы тубалады. Қәлийла «гәптен уттым ғой!» деген пишинде ашық теңизге бет ажарын қаратып, иштен мырс етип күлді.

Екеўиниң гәпин үнсиз тыңлап отырған Мәтеке гәпке араласты.

— Аўылға ат, шана жиберіўге бес-алты күнсіз қайтып оралар ма екен?... Талап та суўып қалады. Бул өт-кинши балық. Айырылып қаламыз. Бул мүшкилди бир жеңилдетсе, тек Тилеўмуратов жеңиллетер. Соған хабарласайық, — деп гәпти түйди.

Бул кеңес Тилемистиң де жүгин жеңиллеткендей болды. Екеўи урожай арқалы сөйлесип отырған Тилеўмуратовтың қосына қарай кетти.

Олар келсе, райкомның секретарына Сағыйдулла шағым айтып отыр екен. Сабыровты көріп, ол бурынғы жеделин нәсейтиңкиреп еди, секретарь қаддин бузбай Сағыйдуллаға тикленип:

— Айта бер? — деди.

— Айтсам, жолдас секретарь. Кировшылар бәндирги айдынларды тарпа басып отыр. Бизлерди шөгиртек, томарлы айдынларға ысырды. Томарға жылым салып, отын таярлаўға келгенimiz жок. Дузақтан не қылып айрылармыз. Айыбымыз тек жарысқа түскенимиз бе? Даўымыз усы...

Райкомның секретары жағын таянып сәл ойланып отырды да, Сабыровқа қарап:

— Ал, сизлердің келген даўыңыз не? — деди.

Сабыров бул сораўға жуўап бериўдің орнына қапта-лындағы Мәтекені түртти.

— Орталықтан мен сөйлесем қәйтеди, шырағым? — деп Мәтеке Тилеўмуратовқа қарады.

— Бизлердің «даўымыз» пишен, шырағым! Пишенди таўыстық. Соған жәрдемге келдик.

— Ғе, пишениңизди маратшылар алып кетип пе? — секретарь Сағыйдуллаға қарап кеңкилдеп күлді. Сөйтти де басын шайқап Сабыровқа қарады. Оның уялғанына келбети гүрен тартқан екен. — Айта бер, ғарры.

— Соған қарызға болса да, азнаўлақ пишен алып берсеңиз екен.

— Жақын жерде кимде бар екен?

Мәтеке Сағыйдулланы ымлап жымыйды.

— Сизлер Аралдың айдынын қызғанасыз. Сағыйдулла пишен берме? От-шөбиңиз таўсылып, ат шананыз тоқтаса, жылымыңыз туўарылады. Соннан соң Сәке, барлық айдынға бир өзи хожа болады. Оның пишени мол. Демек, жарыста ол озады. Жарыста усылай есабын таўып бир-биреўди муқатып кетиў керек ғой, солай емес пе. Сизин

пикириңизше жолдас Сабыров — деп мысқыллап сөйлеп, председателге тигилип турды да: — Бул жарамсыз пратика — деп ашынып сөйледи — социалистлик жарыс бир-биреўди ақсатыў емес. Дуньяпаразлык, даңкпаразлык капиталистлердиң дәстүри. Совет халықларының қасийети бир-биреўге жәрдемлесіў, үйретиў. Артта қалып баратырғанды алға сүйреў... Себеби, бәримиздиң табысымыз бир қазанға — халықтың ғазийнесине куйылады. Бир сениң колхозынның табысы елди кенелте ала ма? Ойлан өзін. Оның үстине мына урыс қандай! Жаўды көп жеңеди. Көптің қыймылы керек. Қәне, бұғын не дейсиз?

Бул сораўға бағанадан бери ләм-мим болып, бармақларын уўқалап қызара бөртип отырған председатель орнынан турды да:

— Бизики әнтек болған екен, жолдас секретарь. Кеширим сораўға руксат етиңиз! — деп Сағыйдуллаға қолын ұсынды.

Сағыйдулла да орнынан турды.

— Булардың тапқан балығына ортақ болмадық деп өкпелеўимиз, бул миллет еткенимиз емес, — деди ол сабырлы сөйлеп — тек бир-биреўге коммунистлик жәрдемнен дәме еткенимиз. Сабыровтың малы жаттың малы емес, мениң де малым. Оның бир шақы кемип, бизиң бир карамыз артқан менен бәйги алдық деп есапламаймыз. Жарыссақ бир-биреўге қысылғанда шалғай жаўып жарысайық. Әбден қысылып турса мың баў пішен берейин... — деп сәл ойланыпқырап турды да, муртынан күлип. — Бирақ тегин емес, қарызға... Колхоз мүлки ғой, — халықтики. Мен бұрынғы байлар емеспен. Усы мүликтің сақшысыман... деди де ол да қолын созды.

Иштен тынып отырған райкомның секретары тикленип майдалап гәп баслады:

«Жекке жүрип ат шапта» деп ата-бабалар да нәсийхат етип кеткен. Бир жағадан бас, бир жеңнен қол шығарып, ийин тирескенликтен совет халықлары тис-тырнағына шекем зәхәрленген жаўды көкирегин жер қабыстырып атыр. Жарысың! Жарыс салтанат. Бир-биреўден озыўға умтылың.

Бирақ арттағыларға қараўлап, жүриң. Көштен ізде қалғандар соқпақтан адасып, бир жерде ошарылып қалмасын! Коммунизм кәрўанның мурты бузылмасын. Ал, қәне ғайрат салың! — деди де секретарь орнынан турып сыртқа шығып балықшыларды аралап кетти.

Секретарь менен ере шыққан Мәтеке қапталында аяңлап киятырған Сабыровка бурылып, өз-өзинен кеңкилдеп күлди.

Сабыров бетине жалт қарап «мына ғарры мени табалап киятыр ма» дегендей түсі сүп-сүр болды.

— Неге күлдиңиз?!...

Мәтеке күлки менен айғызланған ажарының толқынын басып, өңин шыйрақлатты да гәп баслады.

— Өмиримиздиң бираз соқпағы өткен заманда қалды ғой, иним! Баяғы да өзлериндей еки елдиң бийлери даўласып болысқа жүгинер еди. Болыс болса, бийлердиң берген парасына қарап төрелик етеди. Бийлер бир-биринен қоржынның олжаға қампайтыў ушын елден гәрежет жыйнар еди. Бир бабаларымыз өлген атының басын қоржынға салып, Хийўаға айтысып барған. Аттың геллеси Хийўаға барыўға шыдай ма... Сол күндеги бийлердиң садалығына күлемен... Заманымызға сай төремиз де бар... Шүкир.

Мәтекениң райкомның секретарының ақыл-парасатына сүйсинип киятырғанын Сабыров енди сезип:

— Бизики жарыс болған соң, хәр кимнің өзиниң минген таўы бийик болсын деген уғым еди ғой. Артта қалған арбаны гүпшеклеп жүриў де керек екен. Енди түсиндик, — деп уятын мойынлады.

Екеўи жылымның басына келсе Қәлийла маратшылардың гүдисинен бир ат шана аң пішен әкелип, өгиз, атлардың алдына салған екен.

ҚАЙСАР ҚАТЫН

Тайда туяқ қалмай хәмме басқын балыққа жүрип кеткен соң Ажар көшкен елдиң журтында қалғандай бир-еки күннен бери кеўилсиз жүр еди.

Фермадағы ғарры-қартаң 5—6 адамға бас болып қалған ол, жұмыстың аяғын жыйнаса, басы шубалып дағдарысқа түсті.

Қыстың қыраулы күні. Көлден утырма утыр пішен тасыу, сынған арбаларды оңлау, қора-қопсыны тазалау, — кулласы, шаруаның руўзыгершилиги тына ма, барлық истиң аўыртпалығы қара басында. Күни-түни зыр жуўырса да келте жип гүрмеўге келмей, бир хызметтен екінши хызмет туўып балалайды.

Басқын балық шықпастан алдын 5—6 ғарры-кемпирди қарастырып таўып, гә мектеп оқыўшыларын алдарқатып әкелип, ферманың кемис-кетигин питеп еди. Енди олар да көлге кетип қалды.

Усыны уўайымлап киятырған Ажардың өгиз, атлары есине түсті. «Олардың күни не кешип атыр екен. Тилемислер өзлери менен алып кеткен 3—4 шана пішен соншама малға не болады?»

Ажар малларды қораға үйирди де жылым тартыўға кеткен малларды тағы ойлады.

...Тилемис!... Балық десе өзін суўға ататуғын адам бир-еки шананы пішенге жиберсе кәйтеди. Жылқыларым арықлап қалмаса болар еди!

Ажар колхоз кеңсесине қарай тартты. Елдің ишине кирип, моржасынан буўдақ-буўдақ түтин шығып атырған жайға бурылды.

Бұл Сәлийманың үйи еди. Тәрде көрпеше қурап отырған Сәлийма есиктен кирип келген Ажарды көриўден өрре тұрып, төрге төсек салды.

— Өйбей, қайдан адасып жүрсең? Келмейтуғын болдың. Кел-кел. Отыр, — Сәлийма чай ошақтың әтештенинде жүресинен отырып Ажардың суўық сорған ажарына қарап болдырған көз жанарына тигилип қарады—жеңге, азып кетіпсең ғой!

— Сендей үйде кесте тигип отырмыз ба?

— Сендейсең-аў, «Басы аўырмағанның қудай менен не иси бар» деген. Жапсақлы болмағанда усылай ошарылып отырар ма едим. Докторлар да билмейди.

— Аўырыуың жоқ шығар.

— Бар ғой, жеңге. Шаншыўым бар...

Сәлийма орнынан ыңырысып тұрып, есикте сүйеулі тұрған қамысты ошаққа салды. Ажар Сәлийманың шама-шарқын байқамақшы болды.

— Адамлар менен балыққа барғанында теңиздің хәўирине бойың сергексип, жүзиңе қан жуўырар ма еди, кәйтер еди.

Сәлийма шоршып, бетине қарады. Теңиздің хәўири дегенге тула бойы боранлап кетти. Отқа жақынырақ жылысты.

— Өйбей, айта гөрме! Бала гезимнен қолымды суўық суўға жуўып көрген емеспен. Күйеўим пақыр, дәрьядан суўды да өзи әкелип, табанымды жылжытпайтуғын еди. Қадирин билмеген басларым! Мийнеттен қолым қабарған емес, ислер едим-аў... Мына жапсақты кәйтерсең! Әйтеўир, қорада бир-еки мал бар. Оның да жылдағы бир баспағына от-жем сатып аламан.

Ажар салқын көзқарас пенен хаялға:

— Ең болмаса, балықшыларға аўқат асып берсең де болады ғой. — Өзиң әскердің хаялысаң. Күйеўим фронтта өлди деп табырайып отырғаның қалай болады? Урыс еле пйткен жоқ. Урыстағы тирилерге қол көмек көрсетиў керек емес пе? Халық қайғырғанда, сен қайыспайсаң ба?

— Қайысқанда қандай, жеңге! Мен сорлының қолынан не келсин. Өзимнің аўқатымды зорға писирип ишип жүрмен.

«Жуўха!» деп ишинен Ажардың гәзеби келип, ашыўлы көзлери атлықты. «Сирә баўыры иймейди залымның!»...

— Кеттим, онда! — деп Ажар орнынан қозғалды.

Сәлийма Ажардың қәхәрли келбетин көрип, жалбарынды.

— Отыр, жеңге! Жибермеймен. Айда-жылда бир келесең, тағы асығып...

Ажардың қолынан ушлап кенедей жабысты.

— Сөйтп жайша келдің бе? Қайнап турған суу бар, көк чай ма, қара чай ма, жеңге, не қалейсең? — Сәлийма әтештенди айналып жүріп сөйледі — ал енді баслық дайыма бір қәтере етегөр!

— Жумысқа ал деп пе, — деп Ажар ермек етті.

— Сәлийма артына жалт қарап жөгисиреп жүзин кубылып, көзлерін қыпылықлатты.

— Колхоздан жәрдем ақша берсин, дегеним ғой.

Ажар үндемеді. Сәлийма жорғалап сөйлеп кетті.

— Айтпақшы, маңлайым курсың! Бирин айтып бирине бараман. Бир уллы уяттың үстине шықтым ғой, — қолы менен оң бетинің алмасын шымшыды. — Анау күни Жәмийла Жумабайдың шанасына минип баратыр. Бети белшіип уялмай, қурдасының алдында!..

— Қайсы Жумабай?

— Ана стаханше. Қашшан ахыу-зар болып жүр екен ғой. Сапардан «қара қағаз» келиуден оған кенедей жабысып алышты.

— Қой, олай деме! Ондай қәреметти еситкен жоқпыз ғой. Қурдасы менен шерик болып балық аұламасын деген закон бар ма? Екинши жерде бул сөзди айтып жүрме, қарамаңдай жийен қыз! Олардың екеуи де стахановшы. Егер Тилемис дайың еситсе, «колхозға иритки салды, душпан» деп акт еттирип, қаматып жиберер сорлы.

Ажарға жалтаңлап қарап Сәлииманың жүрегі суу етті. Ажар хаялдың үрейленгенін иштен сынап «еденлиги де бар екен ғой!» деп гәптиң ушын басқа жакқа аұдарды.

— Жәмийла урыс питпей, ерге шықпайды. Жумабайды билмедим. Саған ашық, деп еди ғой...

Сәлийма Ажарға бежирейип қарады.

— Аұа, сөйдеп еситтим... деп Ажар қарсы алдындағы хаялды арбады. Ажар қарнын жарып жибергендей Сәлийма иши толы сырын лақ еткизди.

— Кеуили бар еди. Жаңағы... Жәмийла араға қыстырылып жүр ғой...

— Мен кетейин, — деди Ажар.

— Хәзир, хәзир чай қайнайды. Қурған маңлайым, көңирип отырып, отым сөнип қалыпты ғой! Бирин айтып бирине бараман-ау!

— Ана Қарабай менен хаялы жылымның басында урысып жүн болыпты!...

— Хе, неге? — деди Ажар.

— Хаялы көк бет ғой. Ана жалатай қайнаға айтады ғой.

— Жалатайың ким?

— Ана... атын қалай айтамыз... Мәлийла!

— Қәлийла ма?

— Аұа, аұа...

Ажар түсин сууытты:

— Қойшы, «Бояушы дегенге сақалын хәм бояйды» дегендей айтқыш дегенге сен де... Мен кетейин! — деди Ажар.

— Хәзир, жеңге. Чай қалтам қайда қалды?

Сәлийма жайды гезип жүріп сөйледі. — Олай деме кише, жигитте ес болама! Ана ўәкил жигиттің Турдыгүлдің есигинің аұзында түнде қатып турғанын көрдим.

— Мен кетейин, — деди Ажар.

— Хәзир, — деп етегине асылып, дастурхан жайды. Ажар чайниктің чайын қайтарып қуйып отырып Сәлииманың Жумабайға ықласын билгиси келди.

— Мен хәзир сол жаққа жүремен. Сәлемлемең болса айт, муқыятлап тапсырайын, өзине!

— Муқыятлай гөр, жеңге! — деп хаял орнынан ушып-ақ турды. Кент етип жыйналған көрпешелердің бир мүйешинен үш бүкленген қағазды Ажарға берди. Ажар иширткидей әри кетип, гөнерген қағазға қарап: «Талай ашып бүкленген қағаз ғой, бул. Бос тулыпқа мөңиреп жүрген екенсең-ау, пақыр!» деди ишинен.

Ажар Сәлиймаға қарап гә иштен аяған киси болып сөйледі.

— Енді келген жумысымды айтаман. Бағана дуйым жұртты шарпып сөйлегениңе қарап сени жаманлыққа қы-

йып едим. Енди аяп отырман! Өзиндей елде хызметтен отырған хаялларды каралап атыр, — деди.

Сәлийманың жүзи куп-куў болды.

— Сонда не кылады екен?

— Не кылсын. Белеўдей келиншексең. Бәри бир, гитлер келсе парша-паршанды шығарады. Берлинге айдап әкети...

Сәлийманың жүреги тас төбесине шықты. Өкпелеген баладай урты бултыйып, гүңкилдеди.

— Бизлер сениң тамағыңды таўып, жаўынды қорған жүрмиз бе? Әскерге жәрдем бермесең, сенде гитлердин қолқанатысаң! Сендейлерди көзге күйик қылмай фронтқа жибереди. Оқ-жарак тасысаң да пайда. Дизимде бар екенсен.

Ажар келбетин көгертип, ашыўлы орнынан турды.

— Ислейтуғын болсаң, кийин қәне? — деди Ажар артына қәхәрли қарап.

— Бийтаппан-аў, — деп Сәлийма есик бетте илиўли турған пальтосына қолын созды.

Ажар Сәлийманы ертип ферманың қасына келди.

— Сен ана атты әкелип шанаға жек!

Сәлийма таңланған пишинде Ажардың жүзине бежирейип қарап турды.

— Ҳе, неге иркилип турсаң. Жылкы көрмедің бе? Бар!

Сәлийма ыржыйып күлди.

— Аттың дизгинин услап көрмедим, — деди де аяғын газ-газ басып қораға кирди. Бакқыда турған ети жараўлы еки ат оны жатырқағандай қайшы қулақларын тикирейтип, пыскырып оқыранып қарады. Сәлийма қасына барыўға жүреги даўамай қалшыйып тур.

Қораның сыртында:

— Ҳәй тиримисең, шығарсаңшы! — деген Ажардың даўысы еситилди. Алға жылысып, аттың шылбырына қолын узатты. Тай гезинен алақанынан жем жеп үйренген ат, букқышлап қолын жайып қиятырған хаялға қарсы жүрди. Сәлийма үрейи ушып кейнине қашты.

Тислейди. Мына қарам қатқыр! — деген Сәлийманың ишши даўысын еситип, Ажар қораға кирди

— Шымшық жанлы қандай адамсаң!

Ажар атты сыртқа шығарып, шанаға жекти де Сәлийманы ертип көлге қарай тартты.

Сәлийма шананың үстінде де «баратырғанның балтасын, қиятырғанның кетпенин» әңгиме етип, аўызы гөжедей қайнап отыр. Ажар оның гә сөзине ғана қулақ асып, атларды қуўып айдап қиятыр. Тилемистің анаў күни: «сен де мендей баслықсаң ғой, малларыңа өзиң ийелик ет» деген сөзи есине түсти...

Фермаға баслық болып сайланғанына 7—8 ай ўақыт болса да атайы шарўалардай қәлиплесип кетти. Бурын жоғалдығындағы жалғыз сыйырының бабын табыў күшмүйтик еди, енди бир колхоздың малына дәдимал айтыў керек. Малдың ортасына келген соң бурынғы «жем, суўы болса өсе бермей ме» деген ушқары ойынан айрылды. Мал осиріўдин машакаты аңсат емес... Бүгин сол садалығына күйинеди!...

«Тентек» арнаның бойында дәслепки артель қуралған жыллары ликбезде, оннан шала саўатлылар мектебинде хат таныған Ажар урыс басланғалы қайда жүрсе де газетаны бир ели қолынан түсирмейди. Бирақ русша оқыў, жазыўға шорқак. Сонлықтан, қарақалпақша жазылған кітап, журнал болса қонышы-қолтығынан қалдырмайды. Фермаға хызметке келгели оның жыйнатуғыны шарўашылық кітаптары.

Аяңлап жүрип қиятырған шананың үстінде хәзир де Ажар дизесинің үстіндеги кітапшадан көзин жазбайды. Оның менен жанаса қиятырған шанадағы Сәлийманың бурқып сөйлеген даўысы Ажардың қулағына шаншыўдай тийеди. Сөзин хошламаса Сәлийма бийзар, хошлаўға тынысы жоқ ғой.

Енди бираздан кейин Сәлийманың бир топар гәпи хошаметсиз қалды. Ажардың бул минезин ол да жақтырмай, адымлап қиятырған аттың саўырысын қамшылап

жиберди. Ат секирип шауып, шана теңлескен уақытта Ажардың жуқа бир китапшаға үңилип киятырғанын сезді.

— Бул не, кише? — деди қатыұланып Сәлийма.

Ажар қапталлап жалт қарады.

— Китап ғой! Оқыйсаң ба?

— Сауатым жоқ ғой!...

— Мектепте оқымап па едің?

— Бир-еки жыл қатнап... оннан соң шаруашылық жағдайына қарап, «Итқырық»қа көшип кеттік. Ол жақта мектеп болмады.

Еле де кеш емес. Маған оқы. Үйретейин. Китап оқысаң «Жарым есиң толысады».

— Өйбей солай ма еди? Сәлийма жолкерленип таңнайын қакты. — Әйтеуір, кише, хә демей баслық болдың-ау?

Сәлийманың арбап сөйлегенине Ажар ишек-силеси қатып қалды.

— Хе, жәдигөй қатын. Сени өртеп жүрген де усы гәпиң ғой. Ақыл берсен әжиұалайды.

— Маған кише, «маңлай бермеген, таңлай берген» — «Ажардың кеңкилдеген күлкисин гәпимнің қонғаны» деп Сәлийма және сөзди балалатпақшы болып еди.

— Өйдеме, — деди Ажар бетинен күлкисин жыйып алып — маңлайды хеш ким ғайры жолдан тауып алмайды, атадан балаға бахыт мийрас болып қалатуғын баяғы заман емес. Хәммеге тен дәуір. «Маңлайлы» болыу өзіне байланыслы... Кепирениң үстинде бийкар жатқан адамға ким «маңлай» әкеп береді...

— Қәйдем, кише.

— Неси қәйдем... Мине, мына китапта Наргүл Ешимбетова. Қарауында он сыйыр бар. Хәр сыйырдан еки мың литрден сүт сауып алыпты. Өзи областьқа депутат. Мынау сүүрети. Сениң соннан қайсы мүшең кем?... Жарты қарыс ашылған маңлай деп усыны айтады.

Сәлийма сүүретке тигилип қарап:

— Жаңағы еки мың литрди неше жылда сауған? — дейди.

— Бир жылда.

— Өйбей маңлайым-ай... Енди қайда кетейин — Сәлийма лақылдап күлди, — усындай лапгөй болар ма?

Хаялдың келемешлегенине Ажардың ызасы қайнады:

— Тағы таз кебине бардың ба? Урыс басылсын бизиң сыйырлар да 2000 литрден сүт береді. Усы жағада жүрсең көрсең.

— Қалай береді? — деп Сәлийма және ермек етті.

— Қалай беретугын еди? — Ажар оның сөзин қайталады да буұлығып қалды. Қапталындағы хаялдың сорауына суұырып салма жууап айтыуға батылы бармағанын өзиниң шаруаға еле алым емеслигинен көрди. Бул сырын паш еткиси келмей өршелене береді. Күтсең неге бермесин фермамыз ағар булақ май болады. Сәлийма Ажардың қытығына тийип, «сауатсызсаң» деп кемситкен кегин алғысы келди.

— Сөк былғағандай май жиберип тура гөр, кише! Ажар хаялдың сықақ еткенине күйинди:

— Бир салым дуз да қыймаймыз. Сыйыр сауып мийнеттиң менен же! Майды мийнет ислеп же!

Ажардың ақырғы гәпи Сәлийманың жүрегине шаншыұдай қадалды. Бетлерин көгертип, еринлерин бүрситирип бауырына алып, долы минези қурысып турды да, Ажардың қалтасындағы хат есине түсип, ашыу курсәулары жаздырып, ағытып жиберди. Ықлассыз кеңкилдеп күлди.

— Хе, хе, хе! Пай, кише-ай! Ашыұланбаса!... Дайы жеңгемиз болған соң, дәлкеклеспеймиз бе? Ашыұлы бүркиттейсең-ау.

Ажар бир нәрсе айтажақ болып оқталып еди, екеу ара тартыс пенен пишен гүдилерге келип қалған екен.

Аттың жылауын тартты:

— Тур-р, жаныұар! — деди де шанадан ырғып түсти. Аттың басынан жүүсенин сыпырды. Сөйтти де Ажар бир гүдиге ырғып минди. Жерге қарады. Төменде ауызынан шыққан ыссы лебинен гә қолын үплеп, гә қолтығына тығып, аяғын тепсинип, әпшери қууырылып Сәлийма сүмрейип тур екен... «Мынау жарнақласыуға жараса болғаны ғой» деп ишинен жердеги Сәлиймаға сүренледі:

— Усы әбисерендигиң болса Жумабай жоқ саған. Не қылған жаны азар баласаң, өзиң! Мин шанаға!

Сәлийма ыржыйып күліп, шананың үстине шықты. Ажар қар, жамғыр суына сүмеклесіп муз қала болған бір бау пішенди суырып алып, төменге қарай зыңғытып атып жиберди. Жоқарыдан зуұлап қиятырған пішенге Сәлийма жауырынын тосты. Пішеннің найзағай шаншылған түбири көк желкесине дүрс етип, сүмеклесіп қатқан муз сау етип куйылды. Абынып шананың алдына жығылды. Пәт пенен соққан пішеннің баулығы шашырады.

Ажар гүдинің үстінде күліп тур.

— Түргел! Мен қакшы дедим ғой. Кемпирдің күши қалай екен? Бір бау пішенге төтепкі бере алмай... Жумабайға қалай қостар боласаң... Жығып кетпе деп самалға да жалтаң шығарсаң. Түргел, жийен қыз!

Жумабайдың атын атаған ұақытта Сәлийма орнынан ырғып турды. Көзи тас төбесине шығып, Ажарға аларып маңдайын жыйырды. Оның сол ұақыттағы келбети ызалы айыуға усар еди.

— Тандыры шықсын! Буннан аштан өлгеним жақсы!...

Үстине куйылған муз қыйыршықтарын қағып, орнынан сүйретилип турды.

Ажар Сәлииманың ажарын көріп иштен аяды ма, әйте-үйр алдарқатып сөйледи.

— Жийен қыз, бәримиз де сендей әуели мийнетке көн-ликпей жүріп, кейнінен көніп кеткенбиз, кесте тиксең де дәслеп ийнени қолыңа суғып аласаң, оннан соң қәлип алып кетесең! Жаңағы гүдинің үстіндегі қар сиңип қалған ызғар пішен еди. Енди астындағылары жеңил, куу пішенлерди таслайман. Қәне, берман қара мә. Бау жағынан қакшып ал! Хәуип де. Әне-әне солай ет. Әх-хи! Қолың илмей қалды-ау! Әне илдің! Усылай етип тез-тез қакшый бер. Әне, үйрендің. Жийен қыз. «Көре-көре көсем боласаң!» деген.

Геуғимдегі көлеңкедей тунжырып турған Сәлиймаға Ажардың бул айтқан гәпи арқау болды ма, жоқарыда назырканып қарап:

— Яқшы, — деди мүләйим дауыс пенен.

Олар енди шананы да пішенге бастыра тийіп, қара куп-танда ауылға келди.

Фермадағы ауыл атаулыдан сыртқы дийуалы жарғак пәскелтек бес-алты қакыра менен ербийген еки-үш қамыс қора көринеди. Әтирапы сырдаңдай дала.

Тууды-питти фермаға изеп баспаған Сәлиймаға бул ауыл қыслаудағы қалған журттай болып көринеди.

Мал қораға қарай шаналар бет алған ұақытта ферманың гүзетши ийтлери буларға қарсы әупилдеп үрип тәп берип еди, алдыңғы шананы жетеклеп қиятырған Сәлииманың:

— Апа! — деп аттың дизгинин таслай сала қашып қиятырғанына көзи түсти.

Ажардың күлки аралас:

— Хей, жит жоллы! — деген хәуазы шыққан ұақытта гана ийтлер уялғандай куйрықтарын қыйпаңлатып, тум-тусқа қарай тарасты.

— Жийен қыз, сени жатырқап атырған ғой! — деди Ажар мыйығын тартып — фермаға келип турсаң қапшайды!

Сәлийма хаплығып сөйлеп:

— Хәр қайсысы тайлақтай бәле ғой мынауларың! Қарасы батсын. Енди фермаға табаным тийер ме, — деди.

Ажар оған бір неме деп ауызын жасқай бергенде ийт-лердің шабаланғанынан сәтем алды ма, мал қорадан еки ғарры сыртқа жууырып шығып, атлардың ноқтасын услады.

— Хә, Ажар келин сен екенсең ғой, — деди ақ сақаллы тапалтас, қыйтар көз ғарры. Сөйтти де ол қабағын жауып, Сәлиймаға түксирейип қарады. Қасындағы көсе сақал кемпир бет ғарры оның мыйзамын сезип, Сәлиймаға:

— Сәлиймажан, еси бар-ау. Кемпир-ғаррыларға қоссеу-мет болыу ұшын келисин көрмейсең бе! «Ағайынның керис-кени, кенескени» деген. Бәрекелла, шырағым! Келе ғой, — деп тийиспе етті.

Ғаррының сөзине қысынды ма, Сәлииманың жүзи қызарып бөртти.

— Келемен-аў... Ислеймен-аў... Бирақ жақпаслыман ғой... Сәлийма нәзерин пәске түсирди.

Дәслепки ғарры гүртлик минезине салып, ала топылмақшы болды.

— Баўыры пүтин қус қайда, шырағым! Жаслықтағы кесел желип-жортқанда-ақ жазылады. Бизлердеги кеселди айт... Еми жоқ, ғаррылық кесел. Хәзир жетпистің екеўиндемен... Жаўдың жеңилиўине сеп болар ма, балам саўаштан тезирек куўысар ма, деп қол-қабысымды тийгизип жүрмен... Ғәлетпе, усы сөзим Ажар келин, — деп ғаррының аўызы кемсеңледи.

— Дурыс ата, дурыс! — деп жаўқылдады Ажар — хәм мениң де гөзлеген максети сол. Ғайрат сала берің! Мен бүгин жылымдағы өгиз атларға еки шана пишен апаратырман. Малларға қараўыллап турасыз...

— Бүгин бе! — деп ғаррылар таңланып бетине тигилди.

— Ымырт жабылғанда ма?!..

— Ай жарық ғой, қәйтер дейсиз?...

Ақ сақаллы ғарры басын шайқады.

— «Атар таңға жүрсең де, батар күнге жүрме!» деген, балам. Қула дала. Жети түннің иши...!

Ажар ғаррының аталық мийримине елжиреп, мыйығын тартты:

— Қорра таслап, сапарға шығатуғын тынышлық ўақыт емес ғой, ата! Күни-түни жаў жағадан алып тур тәўекел, барып қайтайын!

— Онда қашан ораласаң?

— Ертең түске.

— Онда, шырағым, — деди сақаллы ғарры жақынласып, аўзынан қулағына тақап — фронттан хабар билип келе гөр!

— Яқшы, — деп Ажар Сәлийманы ертип ерек қонған қақыраның ишине кирди.

Жайдың ишинде шымылдық печьтиң төбесине оныншы лампаны жарқыратып жағып бес-алты кейўаны хаял сеператор айдап тур екен. Ажарды көриўден, ашылысып жай-

дары минез бенен жөн-жосақ сорасты да, Сәлийманы көрип, самсаз болып, аңырайып қалды. Есик бетте ала геўгимде бойын жасырып турған оны биреўлер шырамытып, екіншилери «бул ким» дегендей бир-бирин түртти...

— Аўылдағы қайсар қатын ғой! — деп қара торы күйгелек көзли, шырайлы хаял қапталындағыларға сыбырлады.

Ызғарлы сөзди қулағы шалып қалған Сәлийма еки еринин баўырына алып, долы минези қурысып киятыр еди. Ажар дәрхал араға түсти.

— Мениң теңизге баратуғын хызметим шықты. Сәлийманы сизлерге көмекке алып келдим.

— Қолхоз өзимиздики. Мал әлленеткендики ме? Өз малымызды бағыўға өзимиз көмекши болғанымыз қалай? Бақса дурыслап бақсын! Еки-үш күнлик жәрдемди бас жуўғы сорап келгенде береди, — деди бир кәйўаны хаял кийлигип сөйледі.

— Бизиң абысын гәптиң поскеллесин айтады. Соники маз, — деди қасындағы хаял кийлигип сөйледі.

— Дилўарлықты қоя турың, келинлер, — деди оннан тете отырған кемпир — «Адасқанның алды жөн» екени ырас, бирақ, «Адасқан айып емес, қайтып жолын тапқан соң». «Ат айланса қазығын табады» деген ақыры, кәўимге қосылса, ол да ақылдың белгиси. Үш күн болар, үш ай болар, айран шалабыңызды қызғанып қәйтесиз. Ким билсин, жастан мийнет көрмей сада өскен бала шығар...

— Аўа, «Уйқы ашар шешем» дурыс айтады, — деп тағы бир хаял кесе белден қойып еди, оған кемпир ала топылды.

— Мына ширкин не дейди? Шайтаннан бурын тур, деп ерте оятқан жазығым ба, ө неси екен, турмасаң сеспей қат! Енди уйқы ашар атандық па? — деп атлаўды ала жуўырып еди, хаял шақалақлап күлип қашып абысын-ажынлы ийбеллик етті. Бул хәрәкетке хәмме ишек-силеси қатқанша жатып-турып күлисти.

— О неси екен! — деп кемпир де қуйқылжып күлип жиберди. Хаялларға ети ерискендей пишини жадырап, Сәлийма күлди...

Ажар ай туўа теңизге жүрип кетти...

БИЙСӘҮБЕТ ЖОЛАҰШЫ

Март айының орта гези. Аспандағы шабыра бултлардың арасында алтын ай гезип баратыр. Еки бойы наў қарағай қамыслық. Дәрьяның жүзи асфальттай тегис.

Төрт аяғы тағалы, ети жараұлы атлар тақыр музға табаны тийген соң пишен толы шананы қаңбақтай ушырып киятыр. Қарсы алдынан ескен қоңыр самалға төсин керип, терин алған атлар кең жазыққа аяғын жазып алғысы келгендей жарыса жортады. Әтирапына көз жууырттып отырған Ажар да жорға сүрип шерин тарқатып киятырғандай кеуили әл-аспанда!...

«Малды тапқанға бақтыр, отынды шапқанға жақтыр» — деп ата-бабалар бийкар айтпаған-ау! Усы еки жылқы жақында арықлықтан көтереми шығып, қораға сүйенип зорға туратуғын еди. «Жақсы ас, жаман кеселге ем» деген ширели жемнің арқасында, мине, қыр арқасынан қол таяды! — желди айырып баратырған атларға кең мийримин төгеди. Бір қыялдан екінши қыялға дөнеди.

...Шарұашылық гүлән ықласымды алып баратыр-ау!... Мейли... Неси айып? Балықшылықтан қай жери кем? Бірақ... ети хадал, сүти дәртке дауа, усы малдың жағдайына неге басшылар карамайды?...

Оның өзи ери Тилемис пенен арасындағы баяғы бир ерегискени есине түсти.

Ажар гә катыұланып, гә өзине рай берип, сол күни ауылдағы дүкәнға келген еди...

Складтың ишине кирсе бес-алты еркек-хаял уннан босаған қалталардың ернегине катқан қамырларды пышақ пенен қырып отыр екен. Ажар сол мәтте дүкәншы менен сөйлесип, кепкен унды күн сайын фермаға беріуіге келисти. Әкелинген кепек унды сууға жибитип арық малларға берип еди, ақ бийдайдың қамырын жеген маллар диңкесине енип, қулындай болып семирди. Гүдер үзген сол арық маллардың ишинде усы еки ат та бар еди. Ажар усы сапары арық жылқыларды қалай семирткенин баслыққа көрсетип, мазатланып қайтыу да ойында жоқ емес.

Сонлықтан ба, атлардың шулғып аяқ басқанына сүйсінип, кеуили алып ушады.

...Көрермиз, Мараттың ағасы! Биз де сеннен кем баслық болмаспыз. Сен жәрдем бермесең де биз жәрдемге киятырмыз, мине... Әттен, тынышлық уақытта қолыма түспеди-ау бул хызмет... Қәйтесең урыс... Шырышымызды бузды-ау, нәлет фашистлер!...

Түнгі қойыу думанға оралып, дәрьяның гә ортасы менен, гә жарды жағалап киятырған шананың үстінде ойға шүмип баратырған хаял көктеги айға қарап: «Атлар усы жүрисинен жазбаса, таң ата жетемен ғой» деген дәмеде еди.

Үш күннен бери ескен кара жел бүгін ақшам еәл басылықыраған еди. Бірақ, кәпелимде, теңиз беттен желдің ийнси сезилди. Кем-кемнен самал күшейип, аспан теңизінде сеңдей соқлығысқан көк ала бултлар гезди. Самал кара сыран дүбелей болып киятыр.

Ушқары тийелген пишенди жел желкомдай иреп, шаналарды салмақ басты. Атлар жиін-жиін пысқырып, жүрисин шабанлатты. Нар қамыслардың үпилдириги қоныздың дызылдап, қуу жапырақлары қалтырап шуұласып, қолдың иши арпалысып жаудың сүрениндей кулаққа қәуетерли еситилер еди. Ажар бул аласапыраннан қәуетерленип киятырған жоқ, ал тек жаныұарлар болдырмаса болар еди деп атларын аяп киятыр.

Дауыл менен қасарысып, еки-үш шығанақ жол жүргеннен кейин атлардың зорыққаны ма, жауырынынан сыбак тер шықты. Шананың табан темири жеңил сырғанамай қырдан жүргендей ысылдай берди. Издеги қосаққа алған аттың жүриси күтә баяу.

Қанша қасарысса да, Ажардың келбетинде үрейлениу сезими пайда болды. Бул хәулығыу сезими Қаллиөзекке жақынласа келе үдей берди.

Себеби, еки дәрьяның қосылған усы кең аңғарында жылыу көп гезлеседи. Бул қәуетерли жерден күндиз ямаса айдың жарық уақтында өтпесең, тас түнекте шана жылыуға түсип кетиуі де мүмкин. Сол қәуетерден сақланып өтиу

ушын ол муздың бетинен еки көзин айырмай киятыр. Бирак ай жарык болса бир сәри, ал мынандай буркасынлы хәм қараңғы түнде қандай серли болса да, есаптан жаңылысыўым мүмкин еди.

Ажар Қаллиөзектен ғабырыспай өтті. Деген менен, бул қуўаныш узаққа бармады. «Байнияз» өзектен бир шығанақ айланған жерде артқы шана тоқтап қалды. Ажар музға секирип, барып көрсе гур музға тирелип қалған екен. Оның үстине шананы шандып байлаған арқанлар да босап кетипти. Атлардың хәр қайсысының алдына бир баў ақ пишен таслады да, үстиндеги плашын шешип, артқы шананық үстине минди. Себи босаған арқанларды тартып көрип еди, жүк бир жағына аўыңқыраған екен. Енди гүрге сиңген шананы артқа ийтерип шығарыўдың хәрекетинде жүрген ўақытта аяқ астынан бир даўыс еситип, селк етті...

Ажардың үрейи ушып, жән-жаққа сығалап қарады. Хеш ким көринбейди.

Енди ол көзин тигип жағаны шолыды. Бул сапары қалың қамыстың ернегинде силейип қатып сүмирейип турған бир сүлдер көринди.

Тула бойы шымыр етті. «Ким бул, адам ба? Не өзи? Хайўан ба?»... Қанша тигилип турса да, қараўытып шубалап турған нәрсениң яки хәрекеті сезилмейди, яки сести шықпайды. «Ким бул» деп қыялы тоқсан толқыйды. Хайўан болса сетем алып неге қашпайды...! Жолаўшы болса, неге дыбыс бермейди. Уры гәззап па?... Онда немди алады. Ол да жекке, мен де жекке... Биреўге-биреў! Бир жигиттен күшим кем бе?...

Ажар темир айырды қолына алып, шанадан ырғып түсти.

— Әй, кимсең-әй өзиң? Зеңирейип турғанша жақынлап келсеңши, бери?..

Ажардың даўысы еситилиўден қараўытып турған нәрсе қамысты жапырып, ғырра жағаға келип тағы қалшыйып турып алды. Адам!

— Келсеңши бери! — деп Ажар тағы сүренледі.

Бийсәубет адам бул даўысты еситип жарға асылып музға түсиўге мейил бергенде, аяғы тайып, ет-бетинен тақыр музға гүрс етип қулады. Қанаты сынған бирказандай әрбийген денеси менен аяқ қолын жуўғарада жыйнаўға шамасы келмей тарбаяқлап барып, дәслеп геўдесин көтерди де, еки қолын музға тиреп, шубатылып орнынан турды. Қараңғыда қармаланып жүрип, малақайын басына кийди. Уйықтан суўырып алған малдай димары қурып, қаңғалақлап, Ажарға еки-үш адымдай жақынласты да, мыңғырлап:

— Амансыз ба? — деди. Қарсы алдындағы адамның сүлдерине бежирейип қарап турған Ажар:

— Шүкир! — деп салқын пишинде жуўап қайтарды.

Белгисиз адам шананың этирапларына пышықтай сығалап қарап алды да:

— Сиз кимсиз? — деди.

Оның уяң даўыс пенен берген сораўына Ажар жекирип жуўап қайтарды.

— Мен балықшыман! Теңизге баратырман. Өзиң қайдан жүрген адамсаң. Түнлетип не ислеп жүрсен, — Ажар жолаўшыға қаншама бежирейип, көзин тиксе де, қараңғыда бет ажарын таный алмады, — қайда баратырсаң?

Қалжаўрап турған адам қалтырап сөйледи:

— Нашар адам усайсыз, жеңге! Балық-шабақ алып кайтыў ушын боз беттен киятыр едим. Танысым болмаған соң хеш аўылға қайрылмай түнлетип киятырман. Сени узактан көрсем де жете алмадым. Аз ғана наның болса, жүрек жалғағандай берсең-о, жеңге! Аштан ишим қабысты.

Усыны айтты да жолаўшы тунжырап мунайып турды.

Ажардың жолаўшыға рехими келди. Қапшықтан бир пәтир нан алды. Жолаўшы жемтик көрген ғарғадай нанды көриўден Ажарға өңменин таслап жуўырып, еки қолы менен тарпа басып алды да, қолын жайып пәтия берген болып, әлле немелерди гүбирледи. Оннан соң жүресине отырып, нанды үсти-үстине аўызына буралап тығып өгиздей кемирди.

Ажар жолаушыға жақын келип үсти-басына карап еди, кийими өрім-өрім жупыны екен. Айқыш-уйқыш жамаулы басындағы малақайына дүньяның шөби жабысып былғауыштай болыпты. Үстиндеги жағасы, өңири дал-дал, пальтосы қурымдай күйе хәм ылайға батқан. Усыған қарағанда жолдың гез келген жеринде аўнап жатып киятырған кәлендер сыяқлы. Аяғындағы етигиниң жыртығы қырк парша. Ол аяғындағы етигиниң қақыраған ултанын шыжым жип пенен шандып байлаған. Шалбары сатпар-сатпар. Жүзи жүдеу.

...Ой, сорлы мүсәпир-ай! — деди ишинен Ажар аянышлы карап. — Қандай мусаллат түсти екен басыңа!...

Жолаушы бир пәтирди көзди ашып жумғанша жеп болып, тисин сорып тамсанды хәм «курсағым олқы қалды» дегендей жаўтаңлаған көзлери менен алдындағы хаялдың келбетине пышықтай телмирип карады. Оның усы муңлы көзқарасы өмиринде биринши мәртебе нанның дәмин татып турған адамға усар еди...

— Енди қалай жүресен? — деди Ажар.

— Теңиз бетке. Балықшыларға бараман. Мениң бахытыма сениң тап болғаныңды айтсаңшы, жеңге. Бир шананды айдап жүрейин. Бир-еки күннен бери нәр татпадым, жеңге, тисиме сазлық етейин жарты пәтир берсең-о, иләхим қосылғанын менен қоса ағарып көгергейсең.

— Жаңағы жүрек жалғағаның менен қоя тур, — деди Ажар жолыушының тилене бергенин жақтырмағандай. — Мына шананың арқанын тартыс. Жолға шығып алайық, оннан кейин сени тамаққа гүпли қыламан — Ажар дәлкек етип мыйығын тартты — әй, мүсәпир. Сонша жерден пияда теңизден сыралғы сораўға да адам келер ме? Бир қотыр ешек те табылмаған шығар. Усы сыйқыңа көп болғанда 10 балық арқалап, қайтыуың да шақ ғой. Оннан не ырыскы болады саған?

Ажардың «гүпли етемен» деген гәпин еситип ыржыйып күлип турған жолаушы шанаға ырғып минди.

Шананың арқанын тартып жүрип, Ажар және жолаушының жөн-жосағын шуқластырып сорады.

— Колхозшымысаң яки мәзи жүрген биреүмисен?

Жолаушы тутлығып жуўап берди.

— Аўа, колхоз едик.

— Өзин жалқау шығарсаң. Болмаса, дийканның ишинде отырып, неге аш боласаң? Ғайратың бар жигитсең, көлат жерге дақыл егип: қыс азық таппайсаң ба?

Жолаушы гүрсинди.

— Наўқаспан, жеңге. Бала-шаға көп.

Ажар ишинен «наўқаслығы дурыс шығар, келте аўырыуынан турғандай түси. Адам арықласа айдындағы көшпедей шошайған мурны қалады екен-аў» — деди.

Ажар жүрер алдында жолаушыға пүтин пәтир берди.

Жолаушы жанма-жан алып қойнына тықты да:

— Бахытлы болғайсаң, жеңге, иләхим, — деп тағы қолын жайды.

Ажар алдыңғы, жолаушы артқы шанаға минди.

Жел әдеуір басылған ўақыт еди. Көктеги бултлар сийрекшип ара-тура булт арасынан жылт етип ойнап шыққан арыў жүзли сәўлеси еки жолаушының пишинин бир-бирине көрсетип өтеди. Сол пурсатта кеседен қосылған жолаушының жүзине Ажардың көзи түсип еди, сақал мурты қаўлап өскен екен.

«Сақал муртыңды неге алдырып жүрмейсең?» деп сорайжақ болып турды да, және «тергестире берип не исим бар, жарым жан адамды ызғарлап» деди.

Айдың тағы бир сәўлеси түскен пайтында артқа карап еди, жолаушы соңғы нанды ғайзап жеп киятыр екен.

— «Наўқастың нан жеуи емес ғой!» деп мыйығын тартты да Ажар: «Балық-шабак пенен демде динкесине енип кетеди ғой. Тилемиске себеп пенен жәрдемши апарғаным тәўир болды» деп иштен куўанды.

Куўаныш пенен жолаушыға тигилип карап еди, ол да буган сығалап карап отыр екен. Еки көз бир-бирине телмирискен ўақытта жолаушының қабағы жабылып, еки

көзі жалт беріп жоқ болды. Ажардың оған және кеуілі елжіреп кетті.

— Мә! Буны соңырақ же! Аш өзегіне түсіп, өліп қаларсаң, — деп тағы бір пәтирди шананың үстине шығытты.

Жолаушы тағы қолын жайып атырғанда Ажар дауысын қаттырақ шығарып:

— Қой енди. Пәтияң кенде болмады ғой, — деп күлді.

Жолаушы ашылысып сөйлесті.

— Жеңге, қайсы аұылдансаң?

— Ақдәрьяшымыз...

Ақдәрьяның аты еситілген ұақытта жолаушының жүрегі қылып етип, қолынан жүўени түсіп кете жазлады. Жүзи кубылып дөңди. Аз ғанадан соң шайпалған жүрек толқыұын басып:

— Баслығыңыз еле Тилемис пе? — деди.

Ажар аң-таң болды!

— Сен оны қайдан таныйсаң?

— Урыстан илгери жыллары бир-еки рет келип едим. Ол аұылдың бираз адамларын таныйман. Соларды сүйеу көріп киятырғаным ғой. Жолаушы мүсәпирсиген пишин билдирди.

— Бүйтип жүргенше, биротала көшип келеғоймайсаң ба? Балық аұла я мейли фермада исле!...

— Қәйдем, бир жағынан қоныс көриўге де киятырман.

— Жолаушы аз ғана тунжырып отырды. Армиядан не хабар бар, жеңге?

— Армиядағы жигитлердің көбисинен хат келип тур. Немец солдатлары өз жерине кашып баратырған усайды. Жақын арада урыс питип қалады ғой. Өзиң армияға бармадың ба?

— Наўкас себепли...

Ишин тартып уйытқып ескен самал таң алдында басылды. Көлдің иши жым-жырт. Түни менен тербетилип ойнаған қамыслар гүмис қыраўға малынып, маўжырап тур. Таң алды көл қусларының ерсили-қарсылы ушып, ойнаған

тысырлысы ғана еситиледи. Жел тынған соң азанғы аяз бенен шийрақласқан атлар пәтли желіп киятыр.

— Жеңге! — деп сүренледі изги шанадағы жолаушы.

Ажар артына жалт қарап:

— Хе! — деп тағы дизгинин тартты.

— Кишкене сабыр ет!

— Турр! — деп Ажар аттың басын ирикти.

— Мен шамалы саябырлап алайын. Атлар адымлап жүре турсын. Баўырына тер қатпасын. Урынып киятырған жаныўарлардың өкпесин суўық шалар.

Ажар жолаушының кескиніне тигилип: «Бағанағы нанлар ишин аұыртқан шығар» деди де дизгинди қакты. Еки ат та алға нуқырып тартты.

Қара көрим жер жүргенше Ажар изине бурылып еки-үш мәртебе қарады. Жолаушының қарасы көринбеди.

Соның не диқкеси бар! Қалдаўлап жүрген пақыр изимнен куўып жете алмас деп атлардың жүрисин және пәсенлетти.

Бул ұақыт таң ағарып қалған мезгил еди. Бирақ таң алды дәрьяның ишин булдыр думан қаплады. Сонлықтан көз ушындағы адам көрине қоймады.

«Думан бойын жасырып тур ма екен» деген қыялға кеткен Ажар аз ғана жүрип, атлардың жүрисин туўарды да:

— Қа жолаушы! — деп бир-еки мәртебе сүренлеп еди, дыбыс болмады.

— Усы ұақытқа шекем питпейтуғын қандай нәрсе өзи! Иш бурыў тийди ме, бийшараға... — деп мыйығынан күлди де — нанды бийқар көп берген екенмен! — деп өкинди.

Аш өзегіне тойып тамақ жесе, гейпара адамлар өлип те қалады — дегенди еситиўи бар еди. Оның көз алдына усы қорқынышлы түс келди.

Таң раўана атты. Думан да бирте-бирте тарады. Қапталындағы қапшықтың аұзын ашып, шаппаттай нан алып жеп отырып та дәрьяның ортасына сығалап қарады. Хеш қара көринбейди... Хайран болды. Не бәлеге дуўшар болды екен. Ийт, қус таласа дауысламай ма? Бир хәдийседен қуры алақан емес, сергиздан!..

Ажар орнынан турды:

— Ха-ха-ха жолаушы-ы-ы, келегойсаң-о!

Таң азанда шыққан дауыс тымық хаўаны толқынлатып, айдаланы жаңғыртты. Енди жуўап күтип изине қулағын тосты. — Дыбыс жоқ. Және, және – және сүренледі, — сес-семир. Өлген шығар сорлы!! Қайырылды да, жолаушының қалған жерине келді.

Жерде қырпық қар бар еді. Қардың үстінде жолаушының муздан жағаға шыққан етигиниң изи бадырайып жатыр.

Изди қуўып жағаға шықты. Дәслеп ийбе етип муңайым пишинде «жолаушылап» шақырып еді, дыбыс болмаған соң айбатланып сүренледі. Тағы да сес-семир? Өлген!...

Ажар изди қуўып, қалың қоға жекенниң арасына кирди. Отыз-қырк адымдай жүрген соң қалың қамыслыққа тирелді. Аяқтың изи созылып кетип баратыр.

«Делбе ме өзи!» деп Ажар ашыўлы из қуўып тағы алға жүрди. Шоқат қамыс екен. Он-он бес адым жүрген соң қалың қамыс сийрекшип тақыр далаңлыққа келді.

Бул жердеги изди көрип, Ажар самсаз болды. Жағадан шыққалы адымлап жүрсе, усы жерге келген соң жуўырып жортып кетипти.

Жолаушының қашыўы таң болды. Бул не ҳәдийсе!... Неге меннен қашады? Ренжиттим бе оны? Қайырылып қалды деўге бул жағада ел жоқ. Онда айтып қалмай ма. Уры-ғәззап па екен? Қула дүзде не жейди ол!

Токсан ойды торлап киятырған ол шанаға қайтып оралған соң да артына қараўыллап турды. «Неге қашты, ол симилтир!»

Шанаға миниўге мейил берген ўақытта:

— Ыақ! Ыақ! — деп қолы менен жанбасын урды. Түси бирден оңып кетти. Астынғы ернин кесе белинен тислеп, түнерип, жолаушы қашқан тәрепке ғәзепли қара көзин тикти. Ыақ!... Аңқаў басым! Басын тербелтип таңлайын қақты. Өкиниш пенен ызалы жәбирленди. Ыақ! Қап! Қап! Қәйтерсең! Абырайдың үстинен шығармады. Бундай гезлесер ме маған!...

Шанаға мине сала оның:

— Эх, хайўан! — деген ашшы кейисин атлар, бизлерге «жекирингени» деп ойламады ма, алға қарай тәп қойды.

Жәбирленген хаялдың шананың үстінде де ызғарлы сести еситилип киятыр.

— Көлдің жабайы хайўаны! Түбинде бир қолға түсерсең. Өлсең сағалдың қуны. Бағанағы жеген хадал наным урсын. Елдің дузы урсын сени!

Ол бир гезде атты тоқтатып артқы шанадағы жолаушының орнын келип көрди.

Хаял тағы долланды.

— Жоқ! Нанды таслап кетсе ол азғын! Батпақта жатып, қопалақ жеп жүрген «доңыз» нан көрип пе, сирә! Сол наным урсын сени!

Ажар шанасына қайта минип, тағы өз-өзинен жәбирленди. Жүрегине сай тартып кеткен өкиниш ызасы баўырын өртеп киятыр.

— Неге танымадым оны? — Қалай танийсаң жәдигөйді! Сақал-шашы өскен, маймылдай сыйқы. Үни өшип, даўысы тарғылланған.

Ажар шабатуғын жолбарыстай қәхәрленди.

— Қурттай қийтығын сезгенимде астыма жумбаршақлап басып, қармаққа илинген ылақадай теңизге сүйреп баратуғын едим. Ол абырой буйырмады!

Ажардың қолынан жырылып қашқан жолаушы Қәдир еді...

ТЕҢИЗ ТУТҚЫНЫ

Тилемис район орайы менен байланыс жасап, райкомның секретары Тилеўмуратов пенен сөйлесип отыр.

— Аўа. Айтқаныңа түсиндим. Тәкирарлап айт дейсең бе? «Кеште он-он еки вал даўыл еседі. Балықшылар жағаға жақын жерде жүрсин» дейсең ғой.

— Яқшы, түсинген екенсең. Балықларды күн-түн демей заводқа жөнелте бер. Гөнерип кетпесин. Аралатып сағағын ашып көрип тур. Түсинбиң бе, мениң гәпиме?

— Түсіндім. Балықтарды заводка жөнелтіп атырман. Гөнеретуғын түри бар. Жәрдемге бес-алты ат шана жибер. Пишеним тауысыла келди. Бүгін фермаға хабар жиберіп, бир-еки шана малға от алдырсам ба деп едим. Тасытуғын адам да жоқ. Мениң гәпиме қалай түсіндің?

— Түсіндім, түсіндім. Бүгін бес-алты ат шана жибермен. Жаңа обком партия менен сөйлестім. Нөкистен бес-алты күн жәрдем бериу үшін жети-сегіз автомашина жиберетуғын болды. Соннан соң сәл мойының жеңилер. Бірақ ферманың адамларына тийме. Мал балықтан кәдір-сиз емес ғой. Қалай түсіндің мениң гәпиме?

— Жақсы түсіндім. Ондай болса фермаға кол артпай-ақ қояйын. Тезирек келе ғойғанда машина!

Тилемис қапталындағы отырған Қәлийлаға бирнеме деп қасы-қабағы менен бұйырды. Қәлийла қостан зып беріп, сыртқа шықты да бәд дауысқа салып сүренледі.

— Халайықлар, тыңлаңызлар, тыңлаңызлар, Қәлийланың сөзине кулақ салыңызлар! Егер кулақ салмасаңыз, айтқан тилди алмасаңыз, обалыңыз өзіңе.

— Мына кәл не дейди? — деп адамлар бир-бирине жалт-жалт қарасып, ишек-силеси қатып күлді. Тыныш жүрмейди. Үйтіліп жүреді. Қәне, тыңлайық!.. Бүгін кеште он-он екі вал күшли дауыл еседі дей ме? Жағаға жақын жүрің дей ме?

Айдында аў қарап тұрған Жумабай Жәмийлаға қарап «еситтің бе?» дегендей ым қақты. Ол да күліп басын ийзеді.

— Әй, хаўа бақлаушы станция айта береді. Гәси келсе, гәси келмейді. Жумабай «солай емес пе?» дегендей Жәмийлаға мақулатты.

— Олар бәрін биліп қудай ма? — деп Жәмийла да оның сөзін хошлады. Анаў күни жауын шашын болады деп еді, тек сол күни аз ғана қырпық қар таслады да, аспан түнеріп турды.

— Анаў күнги айдыңға салған аўлардан бир хабар алып қайтайын, — деді Жумабай. — Сен Жәмийла усы жердегі аўларды қарап тура бер.

— Онда әбзели сууырып әкеле ғой! Жағаға жақын жерге-ақ салайық.

Жумабай шананың бас жибин қолына ұслап, аспанға тигилип қарады. Күнбатыс арқадан сийрек бултлар қарауытып көрінді. «Әй дауыл не жесин, бул қардың булты ғой» деп шаққан жүріп кетті.

Жумабайдың алыста кетіп баратырған қарасын көзі шалып Қәлийла әри-бери «қайт» деп сүренлеп еді, еситпеді ме, кулақ аспады ма, әйтеуір артына бурылып қарамады.

— Ана бала өжет екен ғой! — деп Қәлийла қапталында аў сууырып атырған Жәмийлаға шағынды, — мен шын айтаман. Түнде он-он екі вал күшли самал еседі деп жолдас Тилеумуратов телефон урды. Әй балдызым! — Қәлийла дәлкекке алды. Жәмийла мыйығын тартып:

— Дауыл болады деп телефоныңды өзің қушақла да отыр. Не қылады, дауыл сениң шашыңды сыпырып кете ме, я аспанға ушырып кете ме? Қара ақырзаман басыңа түседі де жүреді, — деді.

— Бизиң шаш кетті. Сизиң шаш аман болғай деп тилегінде жүрмен ғой, — деп ол да дәлкек айтып еді.

— Болды, болды, — деп шана тартып қиятырған Мәтеке ғарры жымыйып қарап Қәлийланың тусынан өтті.

Бир аўдан екінші аўға өтіп Жәмийла да теңиздің ортасына шықты. Енді ең соңғы аўы қалған еді. Ол теңиздің орталығында. «Хәм Жумабайға қарайын хәм сол аўды сууырайын» деп Жәмийла шанасын сүйретіп теңиздің ортасына қарай жүрді.

Аспанға тигилип қарады. Күншығар батыс бет қараңғы түнек болып, сууық самал есті.

— «Мына күннің ырасы ма!» — деп Жәмийла алға қарап шаққанырақ адым атты. Бірақ қардың үстінде ысылдап мусаллаттай жабысқан жүги аўыр шананы өрге қарап қанша тартса да жүриси өнбеді. Айнадай тақыр муздың бетінде уйытқып ойнап, сыпырып ескен самал теңиздің ишин ала-бурқан қылды.

Жәмийла аў салған жерге көзи караўытып зорға жетти. Арка бет түнерип киятыр. Қызыл сыран ести. Жел муздың бетин жалап тур. Шананың үстине минип Жумабайға қарады. Көз ушында қыбырлап караўытқан биреўди көрди. Даўыс жетер жерде емес екенин сезген Жәмийла музға түсип, үкиге барып аўдың арқалығын тартты. Қалаш-сағакларынан торға оратылған гүмистей ақ шабақ пенен қара көз балық шыпырлап, муздың бетине торс-торс түсип атыр. Жел еле тынған жоқ. Боранласып ескен сууық самал қарсы қаратпай бетти қарыйды. Шығанағына шекем музлы суўға батырып, аў сууырып турған Жәмийланың денеси музлап шимиркенип, қалжырайын деди. Аўдың арқалығын аяғына басып турып, бүйирине қулашлап урып, тонған еки қолын қыздырып алды да, тағы муздың астындағы аўды келеппен тартты. Тартты да шоршынып жән-жағына қаранды. Тағы үкиге еки көзин тигип, бир-еки қулаш торды және сыртқа тартып шығарды.

«Неге аў таўланып қалды!» — деп Жәмийла хайран болды. — «Неге таўланды»... Муз ығып баратырғаннан аман ба екен!» Усындай қатты даўылда муз астындағы суўдың шайпалыуы менен аўылдың қарамындай муз тутас муздан жарылып, теңиздің ортасындағы қара суўға қарай бөлиніп ыққанын үстіндеги адамлар сезбей қалады, тек муздың астындағы аўдан билиўге болады, себеби аў таўланып шығады деп ғарры балықшылар әнгиме етип отырғанын Жәмийланың қулағы шалатуғын еди. Сондай болып ығып баратырғанымыз жоқ па екен? — деп жанмажан аўды сууырып алды да, шананы сүйретип самалдың өрине қарай жууырды. Қарсы алдынан ескен самалға ентигип, көк музда табаны тайып, жүриси өнбеди. Ғарры адым муң болып, бир-еки мәртебе абынып жығылды. Дизесин, алақанын муз қыршыды. Бирақ ет қызыуы менен оны елестирмей Жәмийла орнынан ушып турып, тағы да алға қарай қуйындай ушты. Мине, ол бир жерде қалшыйып қатты да қалды. Қарсы алдына тигилип тур. Жағада булдырап балықшының қослары көринеди. Айдында ат

шаналар жаўкылдап зырлап, ерсили-қарсылы адамлар жүр. Артына қарады. Балық толы шанасы караўытып көринди. Төменде қаўынның жүзиндей қак айырылған муздың жийегі ашылып баратыр. Бирақ тутас муздан еле бөлине қойған жоқ, шийшедей шатынап киятыр. Сол жағындағы муз еле питеу. Ол жерден шанасы менен келип, өзиниң жайпарахат өтип кетиуине гүман жоқ. Сонда Жумабай-ше! Муздың үстінде ығып кете берсин бе? Жел қуўған муз теңиздің ортасындағы ақ бас толқынлардың мийримсиз қушағына түскен соң қырк парша болып бузылып, Жумабайды түпсиз тереңге қайтып келместей етип жибермей ме?

Жарылған муздың жийегінде қалшыйып турған Жәмийланың жүрегі түршигип кетти. Ол өз-өзинен жәбирленди. Ызаға буулықты. Албырап састы. Өзи секирип өтип, қутылып кетсе ме, екен? Ямаса Жумабайды да ғайбар тәбият қушағынан тартып алсам ба екен? Еки қыял арпалысты...

— «Жумабайды қутқарыу керек» — деди Жәмийла. —

— ...Адамды өлимнен қутқарыу керек!...

Жәмийла ғырра изине қайтып, Жумабай кеткен тәрепке қарай жууырды. «Жумабай!» — деп шақырды. Бирақ қатты қышқырыуға оның аяқ-қолынан димары кетип, өкпесиниң тынысы тарылған еди. Жүрегі туулап қабызына сыймай баратыр. Мине, ол шанасының тусына келди. Қайырылмады. Алға жууырды.

Уясына өмнинен таслап, жылжып қызара бөртип баратырған күнге «токта!» деп, аспандағы түнерген бултқа «қабағыңды аш!» — деп, уйытқыған сууық самалға «тын» деп жалбарынғандай болады. Өжет тәбиятқа ашыуланып кәхәрли көзинен жалын атады. Әлле неге қорлығы келип, жүрегі қысылды...

Жумабай узақтан караўытып көринди. Жығыла-сүрниге баратырып, орамалын былғады. Қаннан хабарсыз аў сууырып атырған Жумабай Жәмийланың бул хәрекетинен бийхабар. Оның ақыл-хууышы муз астындағы балықта. Әбигерленип киятырған Жәмийла Жумабайдың

бийпәрәуалығына күйинеди. Гүбирленип, гижинип сөйледи. Тезирек жетиү ушын адымын шаққан басып, алға жууырады.

Мине, Жумабайға жақынласты. Акырғы күшин топлап, ашшы дауыс пенен бақырды. Аў сууырып турған Жумабай селк етип, артына жалт карады. Өни кашып, өңменин сүйреп киятырған Жәмийланы көрди. Бирақ оның гәпине түсинбеди, тек қолын былғап шақырған қыймылын сезип, аң-таң қалды. Қулашлап тартып, соңғы аўды сууырып алды. Шананы сүйретип Жәмийлаға карап жууырды.

— Хе, аманлык па! — деп сүренледи Жумабай.

Жәмийланың тамағы кеүйп, дауысы тарғыл-тарғыл шықты.

— Жүрегөр жылдам ығып баратырмыз.

— Қаякка! — деп Жумабай хаулықып этирапына карап еди, сезилерликтей хеш нәрсе көзге түспеди.

— Хаулықпа, хаулықпа, сабыр ет! — деди Жумабай өзиниң хаулыққанын сездиргиси келмей. Аў-курал, шанан кайда?

— Ана жерде! — деп Жәмийла қолын шошайтты.

Жумабай Жәмийланы шанаға мингизип, асай басты. Кетип баратырып жарылған муздың жөн-жосағын сорады. Хауаны барлаушы станцияның берген ескертиўин мисе тутпай, теңизге кеткен өзиниң өжетлигине пушайман болды. Кара басының емес, Жәмийланың өмирине де қәуип тууырған гүнакар деп билди өзін. Егер арғы жағаға шыға алмай муз үстинде ығып кеткен күнде нашарлық етип жылап-сыклап, мазамды алмас па екен... Еркек жүрекли хаял болып мәртлик көрсетер ме екен... Ким билсин!...

Олар жолдағы шананың қасына келди. Еле 4—5 аў суудан шығарылмаған еди. Муздың жылысуы менен орнынан сүйретилипти. Енди бул аўды сууырып, муздың бетине шығаруға ўақыт жоқ. Екеўи «Қәйтемиз» дегендей бир-бирине мөлдиреп карап, дағдарысып турды.

— Аўды муздан айырып, суудың түбине жиберейик, — деди бир ўақта Жәмийла. — Муз сүйреп кетпесин. Кара суудан-ақ көшки менен алармыз.

Бул кеңес Жумабайға да макул түсти. Бундай жағдайда көп ойланып тұруў хәжетсиз екенин сезген Жумабай аўларын музға бекитилген арқалығын жаздырып, суудың түбине ысырып жиберди.

— Ал жүрдик, — деп шананың бас жибин қолына алды. Жәмийла шанасын шаққан сүйретип ала жөнеди. Өкшесин музға тиреп, зилдей шананы тартып, жууырып жортып, халықлап ентигиўи менен муздың жарылған шегарасына келди.

Жәмийланың дәслепки көрген жердеги муздың жарығы мықлы алты-жети адым ашылыпты. Еки муздың арасындағы суў толқынланып шашырап, еки ернекке шырпылдап урып тур. Жүзип өтиўге күн боран. Атлап өтиўге еки жас тәуекел ете алмады.

Екеўи сандалап шанасын тартып, тар қыспақ жерин излеп музды жағалап жүрди.

Күн батты. Кара көкшил алағат бултлардың бауырын тесип өтип, жулдызлар көктен отлы көзи менен жымыңласып қарайды. Көк гүмбезинде қалғып жүзген бултлардың сақшысындай алтын ай зеңирейип тур. Түнерген кеште еки жолаушы зыян көрген базаршыдай еңсеси түсип, қапалы киятыр. Алдында күтип турған апат пенен мийнетти хәр қайсысы өзінше жорыйды. Бул Сапардың оңына я шебине айланатуғынына көзи жетпейди. Жақсылықтан үмитин үзбейди. Топарынан айырылып, атаўлап қалған ғаздай айдынды гезип, мөлтилдеп жүрип киятыр. Бир-бирине тис жарып, ақыл сораўға да батылы бармайды. Жумабай жол баслап, Жәмийла жетегине ерип киятыр.

Түнге қарай дауыл тағы күшейип кетти. Екеўи жарылған муздың жийегин жағалап, әдеўир жер жүрди. Жийекти сығалап, олар бир мәхәлде бир қыспақ өткелге гезлесті. Еки муздың түйискен усы жеринен басқа этирапта өткел жоқ еди. Екеўи үскини қуйылып, суўға түнерисип карап турды. Алыстан жууырып келип, пәт пенен ғарғысы Жумабайдың кара басының секирип өткендей аўығы бар. Ал, сонда Жәмийла бул қәуипли тар жол, тайғақ кешіуден өтиўи неғайбыл.

Усы ойға батып, сарсылған Жумабай Жәмийлаға көзін қыйығын салып еди, ол:

— Ойыңа түсиніп турыппан! — деп тил қатты. — Сен ер адамсаң ғой. Секире алғандай болсаң, өтіп кете бер. Маған қарама!

Жумабай куты қашып, шырайы өңіп сала берді. Жәмийланың сөзі өлім алдындағы сүйікисинің ырзалық беріп тұрғанындай қуйқысын жуулатып, қулағына жеркеңишли еситилді. Еринлери көгеріп кетті. Екі көзі теңіз сууындай қарауытып, аянышлы муң менен Жәмийлаға налып қарады.

Жумабайдың жолдасын өлім кәуіппіне таслап кетиуге хұжданы бармай тұрғанын сезген Жәмийла өзіннің ақырғы кууатын жыйнап, жигитке жигер беріп сөйледі.

— Екеуіміз бірден муз астына кеткенде теңіз байрақ бере ме? Оның қайта сен арғы жүзге өтіп, балықшыларға хабар ет. Мен екі шананы сүйреп, айдынның ортасында күтіп тұрайын. Көріп тұрсаң ба, аяздың қарама үлкен. Төрт-бес күн ықса да толқынға мой беріп, бузыла қоятуғын жуқа муз емес. Тап хәзир аяқ астында көриніп тұрған өлім жоқ ғой!

Жумабай бул кеңесті иштен жақтырып бір турды, да және силкиннп кейін бәсти. Оның да өзінше ойлаған қыялы бар еді.

Ал, егер Жәмийланы таслап, өткелден «секиріп өтсем, қосқа түн жарпы аұа бараман, таң алдында келермен. Ол мезгілге шекем ушыўға қанат байлап елпилдеп тұрған муз байласаң да бір орында тура ма? Артынан жел куўған муз Жәмийланы алып, теңиздің қайсы куўысында шайқалып жүретуғынын ким билсин! Оған Жәмийланың жүрегі шыдай ма? Делбедей өрден-ыққа жуўырып, шалығып өліп қалса қәйтесен! Бағана ол мениң өмиримди сақлаў ушын усы хәдийсеге дуўшар болды. Сөйткен ер жүрекли мәрт балықшы хаялды торға салған шымшықтай шырлатып муз үстинде таслап кетиў инсаплық емес, инсапсызлық!... Мен Жәмийланы таслап кетпеймен! Мийнет пенен рәхәтти тең татысамыз. Өлсек бирге өлермиз!

Жәмийла «көндиремен» деп қанша ақыл айтып арбаса да, Жумабай сөзине ырық бермеді.

— Сабыр ет! — деди, Жумабай. — Мен хеш қайда да кетпеймен. Мен қосқа сүйінши сораўға бараман ба? Оннан абзалы бир илажын етейик! Албырама! Саспа.

Жумабай қонышынан гөне тетрадты суўырып алып кисесинен қәлем алып, бир дизерлеп отырып шыжбайлап алленемелерди жазды. Жәмийла қапталына келип көзіннің қыйығын жиберіп еди:

«Сабыров аға!» — деп екі қатар гәпти жазды да Жумабай ойланып қалды. Оннан соң: «Бул апатқа мен өзим гүналыман. Кешириң! Сақланың! — деп хұкіметтин берген хабарын писентке алмай теңізге шығып кетип едим. Айтқанындай даўыл есип, муз бузылды. Жәмийла бул апаттан қутылатуғын еди, маған хабар етемен деп ол да мийнетке дуўшар болды. Бизлер кешки саат сегиз шамасында муз бенен ығып кеттик. Қарама үлкен, қалың муз болғанлықтан тиришиликтен дәмемиз мол. Егер, — деп Жумабай қапталында үңилип тұрған Жәмийлаға қарады. Қолы қалтырап, қәлеми алға жылыспады. Зейинли келиншек оның жазажақ сөзинің төркиніне хә демей-ақ түсинди.

— Жаза бер! — деди қабағын түйіп, — неге иркилдің. Бул хәдийсеге бийпәрўа қарайтуғын бизлер сағыйрамыз ба? Хошласып қойған ерси емес ғой!...

«Кеўилин босатып, үрейин ушырмайын!» — деп ойлаған Жумабай Жәмийланың ер жүреклигине иштен сүйсиннп: «Апатқа ушырап кетсек, хош болыңдар!» деп жазды да және изине «Хәлден келгенше апаттан аман шығыўдын илажын ислеимиз. Сизлер де тезирек жәрдем беріўдин әнжамын көрерсиз!...» деген екі аўыз сөз қосты.

Хатты үш қыйықлап бүклеп, екі қулаштай ағаштың ушына байлады да арғы жағаға ылақтырып таслады. Белги узақтан қарауытып көринсин деди ме, Жәмийла бир аўды шуўмақлап, шыйырып оны да арғы жүзге шыңғытты.

— Ең болмаса, кус үймелесип шырылдағанынан сезик-ленер! — деп Жумабай үш-төрт балықты сағағынан услан муздың үстине атып урды.

Усы ўақытта сапарға шыққан кәрўандай орнынан көшпиз муз кең айдынга жылысты. Жәмийла менен Жумабай бурынғының узатылған кызларындай көш үстінде мунайып баратыр. Еки кара көз жас мийримсиз тәбияттың хүкимине қол қаўсырып, жағада қалып баратырған ел-халкының дийдарына ынтығып, телмирип карайды...

Жәмийланың көз алдында Алпамыс дәстанында ел халкынан айырылып, түйениң үстінде зарлап баратырған Гүлпаршын сағымланып булдырап өтті. Ол Алпамысынан айырылып зарласа, мен Сапарымнан айырылып, сарғайып баратырман!... Гүлпаршын яры менен дийдарласып, мақсеті болды. Мениң тәғдиримнің ақыбеті не болар екен!... Әйдархадай ысқырып, айбат шеккен мына туңғыйық теңиздин түбинде өмирим өтер ме екен. Эй, Арал! Гейде саран, гейде жомарт, гейде залым, гейде мийрими кең Арал шығар мени курғаққа! Өткен заманда камыс сал минип, балык аўлаған ата-бабаларымызды толкынына мантыктырып, курдымдай түбине тартканың да жетер!... Өттен, урыс басланып, ырысың жеңди. Болмаса, совет адамлары сени қашшан жүўенлер еди. Налет болсын, Гитлер гүналы!... Жәмийланың баласы Әскербай көз алдына келди. Жүйкеси курып, аяқ-қолынан димар кетти. «Рехимсиз тәбият! Тирилей атадан жетим қалған Әскербайды енди анасынан тағы айырып, жигерин кум қылма! Кешегі кулыншақтай жайқалған жас жигиттиң анасын сарсык пенен өлтirme! Өмирлик кoстарын тағы жер жәхәннен ныпқырт етпе!... Тәбиятта не жазык бар — деп ишинен гүрсинди — баламды жетим, өзимди жесир қылған Гитлер гүналы»...

Ашыўы қанасына сыймай тастай түйилип гижинди. Душпанға зығрданы қайнап, денеси оттай өртенди. Халдан кетип, талыксыды.

Хәй Жәмийла! — деп Жумабай жанма-жан басын сүйеди. Жабылып баратырған қабағын көтерип, баданадай жаўдыр көзлери менен жигиттиң бетине тигилди. Тигилди де силкинип басын көтерди. Ыза, ашыў аралас күлки менен мыйығын тартты.

Оның усы ўақыттағы бетиниң кубылыўы өлим алдындағы естен адасып баратырған кисиниң ажарына усар еди.

— Мийим аўылжып кеткен усай ма?!...

— Теңиздиң толкыны менен ойнасып өскен нашарсан, сениң хаўлығыўың уят ғой, Жәмийла!

— Хаўлығып турғаным жоқ. Бирақ бир ызаға жүрегим шыдамай талықсыған шығарман.

Теңиздиң жийегиндеги муз көз ушында қалды. Жумабай менен Жәмийла бөлинип ыққан муздың үстінде кетип баратыр.

Кус төс бултлардың арасынан тастөбедеги алтын ай хәр ўақта жарқ етип арыў жүзи менен муз үстіндеги жолаўшыларға сәўлесин төгип, көк еркеси жол силтеўшидей кең аспанда қалғыйды. Жарық нурын теңиз бетине шашыратып жайып, түйе өрисин толкынлардың қорқынышлы түсин көрсетип кетеди. Тағы қаранғы бултлардың артына тасаланып, еки «туткынды» ғайбар толкынлардан жасырғандай болады. Оған жарыса көк гүмбезиндеги жулдызлар «сақланың» деп әлле нелерди айтып қас қаққандай жалтжулт етеди. Алтын ай жарқырап көринсе, қабарған кеўиллери қосыла жадырап ашылғандай, ай батса қосыла жабыққандай теңиз үстінде гүрсинип, үнсиз түнерип отыр.

Қыстың ақшамдағы ызғырық аяз желиниң хәўири буйығып отырған денени қаплап, музлатып сала берди. Қалжырап қалшылдағын адамның тула бойы бираздан соң уйып, уйқы тартатуғынын Жумабай тәжирийбеде талай көрген еди. Бундай ўақытта уйқының ски қәўетери бар. Бири суўык әбден өткен соң дене серрийип жүрекке қан бармай қалса, екіншиден, муз тағы бөлинип, суўға кетип қалыўы мүмкин. Сонлықтан серли жигит қәйтсе де түнди уйқысыз өткерип, денени тоңдырмай шығыўдың илажын

ғамластырды. Усы пикирин иштен ұмытқан ол Жәмийлаға қарап:

— От жағып қыздырынып отырайық па? — деди.

— О қалай? Қойшы, сен де қайдағы нәрсені сөйлейсең ая.

— Ырасым! — деди ол — жағып берейін бе, түтіннің ийисін сезіп, оттың жалынын көріп, адамлар да бизлердің қай жаққа баратырғанымызды көрсін.

— Қәне, жак. Сенің де ғайратыңды көрейін.

Жумабай орнынан түргеліп, балта менен бір шананы буза берди. Дәслеп қолы жууыспай, балтаның сабын ебетейсіз ұслап, ийкеми келмесе де кем-кемнен қарысқан денесі жазылысып, етине қызыу еніп, қолды пәтлі сінтеди. Маңдайынан сыбақ тер шықты.

— Бул кеңесім макул болды, — деп Жумабай балтаны музға таслап, Жәмийлаға қарады — адамның тула бойы қызып, тоңғанын билмейди екен. Қәне, сен де балтаны алып азырақ қыймылда.

Жәмийла түргележак болып, өңменін көтеріп еді, екі тақымы сиресіп, қарысып жибермеді. Аяғы да уйып қалыпты. Орнынан қозғалыуға димары болмай тұрғанын көріп Жумабай Жәмийланың қолтығынан сүйеп, қушақлап турғызды.

Аяғынан тик тұрған Жәмийланы қолтықлап жигит он-он бес адым бастырды. Қурысқан аяқ-қолы жазылысқандай болды. Жәмийла еңкейіп муз үстіндегі балтаны алып шананың қалған жартысын пуштарлады. Оның да денесіне жыллылық енді. Ол азанға шекем уйқысыз хызмет іслеуіге қайыл еді, бірақ басқа жұмыстың реті болмады.

Жумабай балықшының қапталынан қалмайтуғын хәжет әсбабы — сүймен, балта, бел, қаңылтыр, гүрек — хәммесін бір жерге қатарластырып қойып, үстине карағай жаңқаларды сууыңлап жыйнады да қағаздан тамызық етіп, шырпыны тутандырды. Кебиу тахта әуели пыскып тутанды да, соңын ала шарпып жанды. Устаның көригиндей урған самалдың епкини менен уйытқып жанып буудақлап

шыққан көк ала түтін аспанға көтерілди. Думанласып түнерген қараңғы теңіздің ортасындағы бул жалын аралас ұшқынды түслик жолдан серлеу мүмкін еді.

Екеуі отқа бауырын керіп, музлаған денесін қыздырды. Муз үстіндегі оттың қоламтасы өшиуіге қарады. Шығыстан жалын атып, үркер жұлдыз көтерілди. Біраздан кейін жел ишін тартып ести. Күншығар тәрепте түни менен түнеріп тұрған қойыу кара думан жән-жаққа тарап, ақшыл көгіс тартты. Алтын таңның ақ сүттей пердесі ашылды.

Таң алды тәбият көринисіне кумартып қарап, дүньяның дийдарына ышқы кетіп, алтын таңнан үміт күткендей шығысқа телмиріп қарап тұрған Жумабай, кәпелімде, теңселип кетті.

Бул хәдийсеге таң қалған екеуі бір-биринен қас-қабағы менен сорап тұр. Абайсызда ләрзем берген хәрекеттен екеуінің де аңы ұшып кетті.

— Бул не қозғалыс! — деди Жумабай.

— Қәйдем, кеуілимиз айнып, мийимиз гезди деуіге есимиз дурыс, — деп Жәмийла ийинін қақты.

Жумабай кара көрім жердегі әтирапты гезіп шықты. Хеш жерде бөлінген я бузылған белгі жоқ. Қолына сүйменди алып, от жағылған орынды дөңгелетіп ойды.

— Арқанның ушына тас байлап әкел, — деди ол.

— Оны не қыласаң? — деп уяң дауыс пенен жууап қайтарған Жәмийлаға:

— Бір қызық бар. Тезирек бол! — деди де ықласланып музды оя берди.

Жәмийла ушына тас байланған арқанды әкелген уақытта ол үлкен кесенің аузындай үкини ойған еді. Екеуі тигилип төмен қараса еле жуқармаған қалың жигит муз екен.

Жумабай арқанды саумалап муздың астына жиберди. Тас теңіздің түбіне дигирлеп тийген соң арқанды тик ұслап турды да Жәмийлаға жалт қарап мыйығын тартты.

— Муздың ернеги бир нәрсеге тирелип тоқтап қалды. Бул ығып баратырған муз болғанда арқанды қыялап сүйсер еди. Муз тоқтады. Жолымыз болды!...

Жәмийла қасына келип, үкиге үңилип, арқалықты қолынан алып, жоқары төмен жиберіп бир-еки мәртебе тартып көрді де күле шырай келбети менен мыйығын тартты. Мақуллап басын ийзеді.

— Қәне, жүрейик, — деп Жумабай қуынақлық кирген денесін тиклеп, арқанды суудан суырып алды. — Тезирек муздың шетине жетип, қурғақлыққа шығайық.

Жәмийла муздың үстіндегі үйілген аў-дузақларды, қурал-сайманларды жыйнап, шананың үстине тийеді. Жумабай арқан менен еки-үш жеринен шандып байлады.

Бир ұақытта Жәмийла әтирапқа қарап тұрып:

— Қай тәрепке қарап жүремиз, кәне, басла жолды! — деді.

Жумабай сасып қалды. Қууаныш толқыны менен арпалысып жүріп бул мәсләхәтти еле шешкен жоқ еди. Таң қараңғы ұақыты. Жарық түскен мезгилди күтип отыруға белгилі сапары, бекинген табаны жоқ, турақсыз муз сәл жерде тағы қурғақлықтан бөлиніп, теңиздің ортасына ығып кетиуі мүмкін. Сонлықтан олардың бир минут гидриуіне тақаты болмай тұр. Ал, солай екен, сонда қалай қарап, қай тәрепке жүриу керек? Аўылдың қарамағындай кән муздың төрт бурышын айланып шығыу үшін пияда адамға күнлик жол. Екеуі тағы дағдырып қалды.

Жәмийла бир белгини зейни илгендей Жумабайға тигилип қарады:

— Бағана муз соқлыққанда денең қай тәрепке қарап теңселди?

Жумабай түнерип ойланып тұрып:

— Алдыма қарай абынғандай болдым! — деді.

— Қалай қарап тұр едің?

— Былай қарап, — деп Жумабай стройда тұрған жаўынгердей шана жаққа бир қырынлап, тике қалшыйды да қалды.

— Онда тап усы тәрепке қарай жүрейик, тәуекел!..

Жумабай шананың жибін ийніне салып, Жәмийла асай менен шананың артынан ийтерип, екеуі шаққан адым басып жүріп кетти...

Жер жәхәнди ысқырып гезип, алаң-бурқан болған қара даўыл бул ұақытта демін ишине тартып, тынысы тарылған еди. Муз үсти жаўдыраған тынышлық. Күншығар жақ бағана көгіс тартса, енди ақшыл бояу менен сырлағандай жарқырап ашылып қиятыр.

Алыста көз ушында түнерип бирнеме қарауытып көрінді. Оны екеуінің де узақтан көзі шалған еди.

— Анау не? — деп Жумабай қолын шошайтты.

— Тоғайлық емес пе? — деп Жәмийла шананы қаттырақ алдына ийтерді.

— Маған таўға усап көринип қиятыр, — деп Жумабай алдына ентерилип, шананы өңменін таслап тартып, жууырып жортты.

— Таў болса, таў шығар Аралда таўлы атаўлар көп ғой. Солардың бири болғай-да! — деп Жәмийла да изинен жууырып қиятыр.

Таң ағарған сайын алыстағы қара кем-кемнен жолаушыларға қарап жылысқандай жақынлай берді. Енди жумбак болған қараның сыры ашылды. Бул тораңғыл камыс аралас өскен кишкене бир атаў еди.

— Алақай! — деп бақырып жиберді Жәмийла.

Жумабай артына жалт қарап, езиуінен күліп:

— Жолымыз болды. Апаттан қутылдық, — деп атаўға қарап аўдаңлап жууырды...

Жууырып қиятыр!... Жол өнбей қиятыр!... Оннан сайын өңменін алға таслап, өмир ушын гүресип қиятыр!...

Мине, қырга жүз адымдай қалды. Өмирден үмитин үзбей өкпеси өшип жууырып қиятырған еки адам жийекке жақынласқан ұақытта мийримсиз тәбият тағы қырсық минезін тутып, қырды қапсыра қушақлаған музды жулып алып, теңиздің ортасына алып қашты... Өлим тырнағынан шығып, «өмир босағасын енди атладық» деп жүреклері

шәүкилдеп киятырған Жумабай менен Жәмийланың жигери кум болды. Екеуі еки жерде лал болып отыра кетти. Үскини куйылып, әжел қурығы тағы көз алдынан шубатылып келди.

Муз үстінде ыққанына бүгін еки күн болды. Олар өткен жыл сәнесин умытып, муз бенен арпалысып ыққан күнді биринши сәне деп санады.

22-март. Қалың қар, гүмис қырауды жылтыратып алтын күн шықты. «Муз үстінде ыққан түни-ақ ғайбар толқынның пәнжесине түсермиз» деп кәуәтерге түскен Жәмийла алтын күнге еркелеп наз етип қарады.

Шағаланың тырнағына сағағынан илінген балықтай еки жас өлим пәнжесинде шырлап баратыр.

Жәмийланың көз алдында фронттағы жигитлердің жау менен арпалысқан көриниси елеследі.

...Олар да бизлердей өмиринің себи кай жерде үзлерин билмейди ғой! Сүйикли Сапарым! Қайсы тоғайда жатыр екен.

Лашы дүзде қалған, сүйиклим! Тарыққанда аұзыңа суұсын бере алмадым! Өлерінде басыңа дастық бола алмадым!... Маған ырза бол, батырым!...

Екеуінің де қас-қабағы қатыңқы. Көзлеринің нуры өшип, аяз сорған жүзи куп-куұ. Тынысы тартылып, әбшери куұырылған. Өлим талдырған арысандай алға аяғын сермейди. Өмир қыспағына қолын узатады. «Муз бөлинбей курғақлыққа қашан тийер екен!» деп ушан теңизди шолып қарап, жән-жағына телмиреди. Ызаланады, шағынады. Сабылып, саргаяды...

Сары уұайым менен еки күннен бери нәр татпаған Жумабайдың жүреги сазды. Жәмийлаға көзинің қыйығы менен қарап еди, оның да әпшери түнерген!

Қаңбақтай басының аұған жағына қаңғыған муздың қайсы күни кай жерге барып қонарын жел билсин! Бул муз бир күни теңиздің ортасында толқын менен пашақланып бузылады, — онда өлимнің жеңгени ямаса бир күни қырға барып тийеди, — онда өмирдің жеңгени. Бирақ, сол күн

қашан келеди? Қайсы күни? Сол күнге жеткенше тәбият пенен айқасып өмир сүриу керек. Усы «қысқа өмирди де жеңемен» деп турған еки кәуәтер бар. Оның бири — ашлық, екіншиси — суұық. Еки кәуәтерден қутылыудың қандай жолы бар?

Усы уұайым екеуін де сарсылдырып киятыр.

— Жәмийла аш болған шығарсаң? — деди Жумабай аянышлы жүз бенен қарап.

— Аш болсақ не қыламыз? — деп Жәмийла да муңайып төмен қарады.

Кеше олар теңизге ат шана менен шығып еди. Жумабай атты жағадағы урық жекеннің арасына апарып байлады да шананы жетекке алып, аұдың басына пияда келди. Муз ығар уақытта ат арғы жүзде қалды да, шана өзлеринің қапталында қалып қойып еди. Шанада аттың абзырайынан терлик пенен дорба қалыпты.

Аұқаттың әнжамы айтылған уақытта Жумабай шананың ишине көз салып еди, дорба менен терликке нәзери түсти. Дорбаның ишине ат жеми ушын толы арпа салып шығып еди.

Жумабай дорбаны алып, аұзын шешти. Арпаны көрип тамсанып, көз жанары тирилип, жымыйып, куұжыңлап Жәмийлаға жалт-жалт қарады.

— Ол не? — деди Жәмийла Жумабайды әлле неге куұанып турғанын сезип.

— Аұқат таптым! — Жумабай шоласқан олжа тапқандай дорбаны қолына алып Жәмийланың қапталына ардаңлап жүрип келди. — Мынаны көрдің бе? Гүриштей аппақ арпа. Уш-төрт килоға дауы жок, бир-еки күн гөрек етемиз.

Ат дорбадағы арпаға көзи жаұдырап Жәмийла да тамсанып, жутынып қарады. Парахат күни быламығын ишиуґе мес тутпайтуғын бес-алты саұырыс арпа талған өзекке арқаұ болып, қалжыраған куұатқа ғайрат енгизди. Көзлери жаұтаңдасып, телмирип тигилип қарады.

— Ат дорбаның шанада қалғанын айтсаң-о. Бул болмағанда не күнимиз кешер еди?...

Жәмийла атымлық насыбайдай арпаны алақанына салып аұзына жақынлатып гәп баслады:

— «Баяғы ақ қапшық аталған ашлық жылы» — деп енем бір әңгиме айтып еди, сол жаңа есеме түскенине кара! — Жаўгершилик жылы бир киси тутқыннан қашқан усайды. Жолда аштан қалжырап киятырса, арпа еккен аңыздың үстинен шығыпты. Сол жерде сәскеге шекем иркилип, масақ терген екен. Еки қалтасы толы арпа жыйнапты. Жүреги сазып, көзи қараўытып киятырған киси еки қалта толы арпаны үш-төрт мәртебе аұзына куйып жеп қойыўы мүмкин ғой. Бирақ если адам екен, олай етпепти. Үш-төрт күн аўқат етейин деп, алақан толы арпаны аұзына салып, шайнамай суўын сорып кешке шекем ғөрек етипти. Кулласы, сол арпа менен елатына жеткен усайды...

Жумабайға Жәмийланың айтқан сөзи камшы болды ма, аұзына салайын деп турған алақаны толы арпаның жартысын ат дорбаға қайта төкти.

— Ол айтаның да дурыс-аў. Кулқын тамақ пенен нәпси неге дуўшар қылмайды!... деп алақанындағы қалған арпаны аұзына куйып, конфет сорғандай уртын бүркілдетип тамсанады.

Күн де уллы сәске болды. «Муздың табаны қырға қашан тийер екен» — деп теңиздің жийегине қарап көзи сарғайған екеўи бул үмиттен гүдер үзди ме, енди аспанға телмирди.

— Со анаў қарайған не, Жәмийла? — деди Жумабай қолын маңлайына тутып.

— Неўе? — деп Жәмийла да аспан жийегине тигилип қарады. — Бир нәрсе қараўытып көринеди. Қәйдем, теңиздің ада болмайтұғын көп қусының бири шығар.

— Солай ма екен? — деп Жәмийланың болжаўын макулдағандай болып, бетине жалт қарады да тағы әлле неге жорығандай көк аспан гүмбезине түнерип көзин тикти.

Екеўи де көкке қулағын салып, көзин бир ели айырмай отыр. Бир мезгилде алыстан дигирманның гүрилдисиндей емески сес шықты.

— Айтпадым ба? Әне!.. — деп Жумабай отырған орнынан өрре турды. Муз үстинде отыра-отыра сарғайған екеўи сес шыққан жаққа тигилди.

Теңиздің айнымалы хаўасы кубылып, бул ўақытта аспанды думан аралас кара көкшил, көгис ала булт қаплап тур еди. Сонлықтан мунайған көзлери бултлардың арасына канша телмирсе де хеш нәрсе көзге түспеди. Түспеген менен гүрилди еле басылмай қайта кем-кем қулаққа анық еситилди. Апалақлаған кеўиллер қаплығып, жүреклери шәўкилдеп соғады. Тас төбеде бақырайған көзлерден көкке ушқын атылады. Көгис сарсылып, сарғайып қарап, таныс сести сағынып күтеди.

Мотордың гүрилдеген сести оң тәрептеги тустан еситилди. Самолёт даўысы екенин екеўи де анық сезді.

— Бизлерди көрмей баратырған шығар, — деди Жәмийла.

— Айланып қайта оралмас па екен, — деди Жумабай.

Екеўиниң де қабарған кеўиллери жадырап, түнерген келбетлерине жыллы нур енип, ашылысып сөйлесті.

— Жолаўшы самолёт болмағай да! — Жәмийла қолын көтерип сүренлейин деп еди, уни питип, сести шықпады.

Жумабай малақайын қолына алып, былғап 1—2 мәртебе қышқырды да, оның да өкпеси исип, хә демей даўыс қарлыққан соң, силейип қатты да қалды.

Самолёт шепке бурылғандай болып, мотордың даўысы енди сол жақтан еситилди.

— Әне айланды, — деди Жумабай күлип. Оның сол ўақыттағы күлкиси мәс кисиниң күлкисине усар еди.

— Аўа, айланды. Бизлерди излеп шыққан самолёт екен ғой. Садағаң кетейин хәкимет, ғамхорлығына, мийирманлығына, басым жолыңда қурбан болсын! — Жәмийланың соңғы гәпи аұзынан шыққан ўақытта кеўили елжиреп, көзи жасаўрап, қамыстың қыяғындай сулыў кирпичлерин шәпик қақты. Сөйтти де, дәрхал басындағы орайпегин жулып алып, ерсили-қарсылы былғады.

«Абайсыздан көрмей қалар, бәлент желбиретейік» — деген қыял келди ме, бір ұақытта узын сырықты шанадан алды да ушына орамалды асығыс байлап, тикке жоқарыға көтерді. Таяудың ушындағы бес-алты қос қызыл гежи орамал ашық теңиздің самалының епкини менен муз үстінде толқынланып қызыл байрақтай желбиреди. Ақыл-парасатын көктеги матор дауысы бөлсе де, байраққа көз қырын жиберіп: «Фронттағы азаматлар Берлиннің үстине усындай байрақты желбиреткей-да!» деди ишинен. Инсан қыялы ушқыр кус емес пе? Сөйтіп турып: «Көкте айланып ушқан самолётте Сапар киятырғандай, ал оны Жәмийла Арал теңизинің кең айдынында қызыл туу көтеріп, күтін турғандай болып» қыялы шар тәрепке аударылды.

Самолёт үш-төрт мәртебе булар турған жерден алыста көк теңизди кесіп өтті де, кублаға қарай бурылып, бираздан соң дауысы семди.

Көк аспанға қанша түнеріп қарап, қулағын түрсе де жым-жырт, бир-бирине қарасып екеуі де самсаз!...

— Бірас-ақ бизди таслап кеткени ме? — Жәмийланың дауысы талықсыған кисидей бөлиніп-бөлиніп шықты.

Жәмийланың елжиреген кеуилин қатайтуу үшін Жумабай мәртлік көрсетті.

— Ким биледи, майы таусылып аэродромға кеткен шығар. Тағы айланып келер. Дәрьяның думанын жыйнап, аспан да қапылып турғанын көрмейсең бе?! «Жығылғанға жудырық» деген усы дағы. Мәрт болып белиңди беккем буу, Жәмийла! Сары ууайымнан пайда жоқ!

— Ауа, сары ууайымнан пайда жоқ! — деп Жәмийла да Жумабайдың сөзін қайталап, самолёттің дауысы семген жаққа сарсылып қарады да:

— Эй, мийнет болса көрермиз! — деп шананың ернегине келип отырды...

23-март. Өткен ақшамның аязынан екеуі де қалжырап, сууық сорған жүзлери домбығып исип шықты. Бирин-бири тоңлатпау үшін қайыркөмшылық етип, өрели таңды тик аяқтан атырды.

Ауыр ақшамға шекем гә отырып, гә жүріп, аяздан соң уйқы тартты. Шананың ишинде терликтен басқа илип алар төсек жоқ. Сол жағын ойлап, бир-бирине сен жат! — деп мирәт етиу менен ет писирим ұақытты өткерді. Уйқыдан безсе де, ұақыттың өткенин мәп көреді. Мәп көрмеске не шара! Шананың еки мушына екеуі қулай кетсе, «Уйқы менен өли тең» сууық ишки сарайына өтіп, серрийип қалатуғыны гүмансыз.

— Жәмийла, терликті жамылып, көз илиндирип ала гой! Қалжыраған шығарсаң, мен қарауыллап турайын, — деди Жумабай.

— Уйқыдан болдыратуғын түрим жоқ. Сен жатып дем ал. Мен көзқулақ болайын, — деп Жәмийла ауырлықты өзі алғысы келди. Бир-бирине мийримин төгіп, аянышлы пишин менен бираз ұақытты уйқысыз өткерген екеуі таң алды дәслепп Жәмийла, оннан соң Жумабай гезек пенен шамалы көзгир алды.

Күн сәске ұақыты. Ат дорбаны алып, түбинде сауырыстай қалған арпаны шөпшеп, екеуі ауызларына бөлип қуйды. Сазған жүрекке қууат, кеуилге тоқ болып киятырған ат дорбаның да түбин қакты.

Екеуі арпаны сорып, ләм-мим болып, сазарып ууайым ойға шөміп, қанша ұақыт отырарын ким билсин, егер көкте және гүрилди сес еситилмесе. Олар усы сести қулағы шалған ұақытта селк етип шоршынып, алдына абынып өрре турды. Домбығып искен қас-қабағын ууқалап, көкке көзлерин тикти.

— Киятыр! Тағы киятыр!

— Ауа, киятыр!

Жәмийланың орайпеги сырыққа байланып, теңиз ортасындағы төбешик музда тағы жалғыз жалау желбиреди. Тағы төрт көз көкке телмирди. Теңиз тутқынларының мүсәпир кеуили жадырап, өмир үмити өлим тырнағынан жулып алғандай ауыр бойлары жеңилди.

Бул сапары самолёт теңиздин ортасын ерсили-қарсылы гезіп, узақ ұақыт ушты. Тәбияттың қызғаншақ минези

тағы курысып, тутқынларды тас бауырынан жаздырмады. Муз үстин қаплаган кара думан бауырлауы менен жатты да койды. Түс аўа кара бултлардың төсин қақ жарып көкти титиреткен қәхәрли, ашыўлы мотор сести тағы семди.

24-март. Суўықтан қалжырап, ашлықтан көзи қараўытса да өлимге бас иймей ғайбар тәбият қасарысқан сайын булар да акырғы күшин топлап, арпалысып алысты. Еки күннен бери аспанды шарлап, себил болып излеген еки самолёттиң гүрилдеген даўысы да өзегине арқаў болып, бойына куўат енгизди. Хәқыйқатында да, гүмис канатлы көк суиқарының жер титиреткен даўысы күдиретли халық, қайырқом хуқиметтиң алп күшиндей гүниренип еситилер еди. Бул даўыс оларға апаттан арашалап қалыў ушын елдиң атланғанын мәлимлеп хабаршы болды.

Қыялға шөмип отырғанда да бирден селк ете қалды. Уйқыға қалғып баратырып шоршып оянған кисидей көзин бадырайтып ашып жоқары жалт қарады да, орнынан ушып түргелмекши болып, алға умтылып еди, көз алды тынып кетти. Денесин бийлеп тура алмады. Денесиниң салмағы менен еки аяғының жилиншиги қаймақ муздай шатнады. Тағы бир самолёт булардың төбесинен зуўлап өтип кетти де, узакта гүрилдеген сести биресе алыслап, биресе жақынлап артына қараўыллап турғандай сезилди.

Самалдың епкини менен муз еле ылағып ығып қиятыр. Әтирап көк-көңбек теңиз. Муз үсти аппақ қалың қар. Теңиз ортасында ығып баратырған муз көк гүмбезинде қалғып жүрген ақша бултқа уқсар еди. Ал, муз үстиндеги екеўин сол «булт» жерден көтерип алып, урлап кушағына қысып баратырғандай, артына қарамай асығып алға зымырайды. Оның қай жерге өкшеси бекийтуғынын жел билсин!...

Жәмийла көзин үзбей аспанға тигилип қарап отыр. Қанша сарғайып тигилсе де қарайған көзге илинер нәрсе сезилмеген соң нәзерин пәске түсирип, қапталында ерсилікарсылы гезип жүрген Жумабайға қарап еди, ол қазанның аўызындай муздың бетиндеги карды бел менен гүреп атыр екен.

— Оны неқыласаң? — деди Жәмийла сүренлеп.

— «Сасқан үйрек алды-арты менен сүнгийди» деген емес пе? Бул да бир талап-та! — деди ол.

— Сонда да не хәжети болып қалды?

— Мына еки мөңкени тақыр муздың үстине жайып тептиремен.

— Сөйтип!... Сөйтип, дәкең жейди. — Жумабай айтарын айтса да, бул исине ренжигендей дәслеп ызалы келбет көрсетти де, соңында мазатланған жүзи жадырап күле шырай менен мыйығын тартты. Жәмийла сазарып қараған күйинде артық-кем сөзге бармай отыра берди.

Шийшедей жылтыр муздың үстинде еки мөңке жатыр. Балық аңлып үкиге үңилип телмирген қутандай Жумабай «қашан серрийип тоңар екен» деп жүресинен балыққа ынтығып отыр. Ашлықтан жүреги талып отыр. Суў түбинен суўырып алған алтындай олжасына сүйсинип, «Арал теңизим ада болмас ырысым» — деп те, гүз күниндей кубылмалы, тентек теңизим деп те толғанып отыр.

...Жумабайдың әкеси Әжимурат маман балықшы киси еди. Оның ислеменген кәри қалмады. Айлы түнде жападан жалғыз дәрьяның ғырра жағасында отырып шолпы да сүзди, көлдиң айдынында жақпай жағып, жайын да шанышты, ақпар ағысқа өрели қаза да салды, теңизге үш тилли қармақ та керди, — кулласы, өмириниң ақырына шекем балықшылықтың түрли әдислерине қанық болды.

Баласы Жумабай ержетип, ошақ басы ғарры болған Әжимурат бир күни адасып, көлде төрт күн жатып, бесинши күни аўылды тапқанын гүрриң етип отырар еди. Жумабай бала ўағында әкесиниң, көлде адасқан гүрриниң кызык көрип, қайта-қайта айтқызады.

...Хәзир сизлерди балықшы деўге болмайды, — деп Әжимурат ғарры қырма сақалын сыйпап қояды да, сөзин даўам етеди, — ол күнде үстимизде жамаўлы шапан, басымызда кураш, аяғымызда қырк жамаў етик. Бир күни жаңғыз, өзим қаза қараўға кеттим. Бала күнниң райы бузык, шықпа көлге! — деп жасы үлкенлердиң айтқан кенесин

де тынламай жапсардай қайықты таянып кетип қалдым. Гүздің ортасы еді. Қаза да әбден майланған. Қызыл көрген сағалдай балықты көрген соң қазаның түбінде наұа қалдырмайын деп сүзе беріппен. Бір ұақытта аспанды кара булт қаплап, борасынлап қар жаўды. Төрт тәрепим тастай қараңғы. Кемени бүк камысқа киргизип, ишинде жатыўға аяз беденимди қаплап, суўықтан өлермен деп ескек тартып денемди қыздырып көлди гезип кеттим...

Таң атты. Булт тарап, күн жадырап шықты. «Түни менен сандалып, қайсы көлдің түпкиринен шығып кеткенимди ким билсин. Өзиме төрт тәрепим бірдей. Келген жолдан оралыўға кемеде из қала ма? Қайсы айдын, қай көшпеге барсам да бирине-бири уксас. Сандалыспаға енди келдим. Аштан жүрегим де сазып баратыр. Үйден алып шыққан жаңғыз пәтир нанды таң атса елди табаман ғой» — деп жеп болыппан.

Сол жүристен куптанға шекем айдын гездим. Сирә, өзим аралаған көлге усамайды...

Куптан больўға шамаласты. Сайлап жүрип қоға жекени мол бир қурылыққа шықтым да кемени қырға тартып, үйдің орнындай жекенди орып, бир жерге үйдим. Балықты писирип жеўге қалтамда бир дәне шырпы болса! Шийки жеўге мейлим алмады. Неде болса, азанда аш өзекке көрейин деп бир балықты қабыршағын орақ пенен қыршып, ишин жардым да кеспелеп далаға жайып, бағанағы үйген жекеннің ишине кирип жата кеттим. Қурғақ қоға-жекен денемди көрпедей жылытты.

Әбден қалжырап, шаршағаным ғой. Ертеңине орнымнан ушып турсам, кеспелеп жайған балығымды сағал жеп кетипти...

— «Адасқанның алды жөн» деген емес пе? Хадал мийнет пенен тапқан балығымды ийт-қуска жем қылғанша — деп ызам келип, бир шабақты шийкилей жеп тойып алдым. Тағы биреўин кеспелеп, кемениң ишине жайып ескегимди есип кете бердим. Шийки балық кәйтер екен деп әўели хаўлықсам да, соңынан куўатым енип кетти. Балық

қайта таңлайымды кептирип, кешке шекем суў ишиў менен жүрдим.

Айтқандай, дәслепки қонған жерден шыққан ұақытта бир ой пайда болды. «Усыннан өлип қалсам! — дедим» — сүйегимди табыў ушын қалай жүрсем де, камыслықтың басын буўып белги ислеп кетейин. Болмаса, излеген киси бул көлди адам гезгенин қайдан билсин. Кемеде из бола ма!?»

Өз ақылым менен өзим кеңесип жүрип хәр жерде камыстың бел буўарынан қайырып сындырып киятырман. Гә жерде он-он бес камыстың басын байлап кетемен.

Сол жүристен үш күн көшпеге қалдым. Балық суўыққа берик, суўда өршиген мақлуқ ғой, мени тоңдырмады. Аш болсаң гөрек — шөллесең суў бар. Аралдың бул ырыскын неге теңерсең!

Ертеңине орнымнан турсам анадай жерде қазаларым ербийип тур. Куўанғанымнан бақырып жиберіппен. Сол күни аўылға келдим.

Адасып киятырып, камысқа белги салғаным күтә ақыл болған екен. Ертеңине баяғы белгини куўып, адасқан жерлеримди араладым. Бир айдында көп балықтың үстинен шықтым. Сол жерде жаңадан қаза салып, кегейден талай сазанлары менен тырандай шабақларын алғанман. Ол көлди соңынан журт «Әжимурат көл» деп атап кетти...

Әкесиниң гүрриңи есине түсип, Жумабай балықтың гә сағағына, гә қызыл қанат қалашларына ынтыға қарап отыра берермеди, кәйтер еди, егер вулкандай атлыққан бир күштиң тәсиринен ол ет бетинен жығылғанда. Еки қолының алақаны менен оң жақ бетиниң алмасын муз қыршып кетипти.

Қалжырап диңкеси кеткен адамның жығылса орнынан турыўы да үлкен мусаллат емес пе? Жумабай тәсир еткен күштен жүреги шоршынып, орнынан ушып турмақшы болып еди, қанаты сынған қустай өңменин бийлеп ала алмады. Куўатының қашып баратырғанын сезген серли жигит еки қолын музға тиреп, бир қырынлап кәддин тикледі.

Қаддин тикледі де, солып баратырған көзлери Жәмийланы изледі. Ол да шананың бір қапталында қырылған кулапты.

Қатты ағар ағыстың сүйріктей аяқ-қолы қалтырап, басы малтаңлап киятырған Жумабай өзинің еле қууатлы екенін көрсеткиси келді ме, Жәмийланың барып қолтығынан сүйеп турғызбақшы еді, ол нийетіне жетпей қалды. Жәмийла бұл барғанша орнынан тұрып, Жумабайға қолын былғап әлде нелерді айтпақшы болып еді, үні питип, сесті шықпады. Оннан соң шығыс жаққа қарап қолын созды.

Екеуі де сол жаққа қарап пияда аяңлап жүріп кетті...

II

Тилеұмуратов таң ертеңнен бери кабинетінде парасаты болмай жүр. Басқын балықтың бір қалашын зая етпей сууыт жыйнап алыу керек.

— Күн-түн демей қабыл етиң, приёмчиклердің санын көбейтң! Ат жетпесе, аұылдағы барлық ешеклер иске косылсын — деп заводқа тапсырма берсе, изин ала «урожай» арқалы колхоз басшыларын шақырып:

— Исти салпаұсытпаң, жигитлер! Ақсаған участканы тез-тезден мәлим етип турың! Бериліп ислегенлерді сол пәтте сыйлықлаң, хошеметлең. Врачларды азан менен жибердим. Аұыз алалық туұдырмаң! Кеширек өзим бараман деп үсти-үстине хал-жағдай сөйлеседи.

— Поселкалық советтің председателин бер! — деди тағы телефонның трубкасын көтеріп. Аз ғана пурсаттан пайдаланып секретарь қызды шақырды. Буйра шашлы, көк көз, жука жүзлі қыз хәзир болды:

— Лётчиклер таба алмай келип, тағы кетипти.

— Тез-тез звонит етип тур?...

— Мақул! — деп қыз сыртқа шықты.

Тилеұмуратов трубканы қолына алды:

— Изекенбісең? Бәри жыйналып неше адам кетті? Жетпис адам, жигирма бес ешек шана дейсең бе? Азсынған менен илаж қанша! Енди кеңсени жабайық та хәмме көлге барайық. Музда ығып кеткен еки балықшыға карауыллап каладан шыға алмай отырғанымды кәйтерсең!... Уят болғанда несин айтасаң.. Кеше күни менен самолётка минип излеп келдик. Бүгин тағы...

Есиктен аэропорт начальниги менен бир лётчик кирип келди. Тилеұмуратов оларға «опять!»... деп салка түсіп, үрейи қашып қарады.

...Илаж жоқ, жолдас секретарь! — лётчик жигит қысынғандай қалтыраған бармақлары менен бир папиросты аұзына салды да, тағы столдың ернегине қойды. Албырағанын билдиргиси келмей тағы секретарьға тикленип қарады. — Думан. Емески қара көринеди...

— Енди кәйтемиз, жолдас Николаев! — Секретарь жәбирленип қарады. «Марапатты сүйетуғын жигит еди ғой» деп пәзне болып сөйледи. — Финляндия менен саұашта Ленинградқа түнде ушатуғын едим! — деп мактанатуғын едиң ғой. Сол ерлигинди бир шығармайсаң ба?

Николаев орнына ушып тұрып, әйнектен аспанға тигилип турды да:

Тағы бир излеп келейин! — деди.

— Оң сапар тилеймен, достым! — Тилеұмуратов лётчик пенен косыла майданға шықты.

* * *

Тилеұмуратов балықшылардың қасына келсе, завод директоры Дәўжанов пенен Тилемис қызыл кегірдек болып атыр екен.

Кимдики жөн, кимдики әнтек екенін түсиниу үшін гәпке араласпай тымсырайып отыра берди. Дәўжанов «меники жөн емес пе» дегендей секретарьға шағынып сөйледи:

— Балық дузлайтуғын шаң жоқ. Ал, яқшы завод қабыл ете берсин, сонда бұл балықты бәхәрде ширитип алсақ, ким көтереди гүнасын!

Тилемис бир шетте тулыптай исип, түнерип отыр еди. Өзинен бұрын оның секретарьға жарамсақланып сөйлегенін жақтырмай, қабағын оннан сайын үйди.

— Болдың ба айтып? Жақ жарыстыратуғын ұақыт па усы. Сениң балығыңды тасыйман ба, я суұдағы балықты аламан ба? Балық тасыйтуғын артық қол бар ма? Еки балықшымнан тағы айрылдым!...

Тилеұмуратов орнынан турды.

— Балық дузлайтуғын шаң жоқ па, жолдас Дәұжанов.

— Аұысық болса буйырмасың, иним!...

— Екеұиң де атам бойы қайтың. Муздың үстине тәрези курсың деп баслық та, заводка тасысын деп директор да қасарыспасын. Директор тәрезисин жағаға орнатсын. Баслық балығын қырға шығарып берсин.

Председатель мақулласа да, директордың тағы ызалы даұысы шықты:

— Бул қандай төрелиғиң, иним! Шаң жоқ... — деп отырман.

— Күн босасса, не қыламан ол балықты?!...

Тилеұмуратов мыйығын тартты.

— Шаң жоқ болса, қамысты төсеп, үстине дузлаймыз. Бұған қалай қарайсаң?

— Қәйдем, қолланып көргенимиз жоқ еди... — Директор ойланып қалды.

— Аұа, тынышлықта, шаңның көп ұағында қолланбағанымыз ырас. Енди барын базар ете берейик! Ал, иске кирисиң!...

Тилеұмуратов аэропорт пенен сөйлесиұ ушын «Урожай»ға кетти...

* * *

Тилемис түни менен тыпыршылап оңлы көзгир ала алмады. Жумабай менен Жәмийла көз алдында елеследи де турды.

...Баласы түспегип өжет еди!... Даұылдың болатуғынын еситти... Жағаға жақын жүрсе кәйтеди... Басқын балық таұып, абырайы екеұине де буйырмады-аұ!...

Тилемис кийинип, майданға шықса, таң раұан атқан екен. Ким ешек шанасын жегип, ким пиядалап шубырып теңизге баратыр. Шананың шықырлысы, атлардың дүбири, адамлардың шаұқым-сүрени теңиз үстин базар етти. Усы көриниске ышқы кетип қарап турған Тилемис «қанша адам фронтқа кетсе де, еле халқымыз орталанбаған екен ғой» деди ишинен. — «Енди не күш қалды!» деп назарқанып жүрген ол, мына адамды көрип, бойына жаңа қуұат енгендей болды. Мазатланған баладай жүзи жаұқылдап мыйығын тартты.

Дәрьяны жағалап сыпырып жүрип киятырған Тилеұмуратовтан ол бийхабар еди. Ал, секретарь тусына жақынлап Сабыровтың әлле неге мәзи-майрам болып жүргенине таңланып турды. Оның пәминше урыс басланған күннен Тилемистің қабағы тастай жабылған еди. Баслықтың бул иштен гүйзелиұин: жұмыстың аұыртпалығы менен елдин қайғысы шығар... деп ойлады ол. «Еки балықшы ығып кеткели бұрынғыдан да түнериұши еди. Ал, хәзир неге мәз болды екен!»...

Райкомның секретарының үскини куйылып киятыр.

— Тилемис! — деди секретарь парасатын бийлеп тура алмай.

Тилемис алақлап артына жалт қарады да, райком секретарының келбетин суұық көрип, өз-өзинен тағы түтенди. «Урожай»ға жадырап кеткен секретарьдың еңсеси түсип келгенин жақсылыққа жорымай тур.

— Балықшыларға барайық, — деп секретарь кетиұге мейил берди.

— Шай ишип алсаң-о! — деген председателдин миретине:

— Басында нан-пан жермиз, — деп адымын шалт басып жүрип кетти...

Екеұи де бир майдан тиллеспей жүрип еди, гәпти Сабыров баслады.

— Лётчиклерден не хабар бар.

— Әй, жақсылық шамалы!

«Жақсылық шамалы» дегенде Тилемис куғанарын да, шоршынарын да билемеді. Аң-таңы шығып бетине бежирейіп тигилді.

— Кеше Николаевтың өзін және ушырып едим ғой. Теңиздің жағасында ығып баратырған музды тауыпты. Көлемі күтө үлкен усайды. Бир-еки мәртебе ерсили-қарсылы ушып жүріп, «тәуекел!» — деп үстине қоныпты.

— Ығып баратырған муздың-а!

— Самолётти көтереди ғой! Қонғанын айтқанша, қайта ушыуының машақатын айтсаңшы! «Өзлериміз де қарап бола жазладық!» — дейді.

— Ол қалай?!

— Олар қонған соң, самолёттен дәрхал түсіп, муздың үсті менен пияда Жумабайларды ізлеп кеткен. Бир сааттай жүріп, адамның изін көреді. Сол изди куғалап сынған шананың, бир-еки балықтың үстинен шығыпты. Шананың ишинде ат дорба, дерлик, жети-сегіз аў бар уқсайды. Шананың қапталында жанған оттың қоламтасын көрген. Мәгар аязлап, жылынған болса керек. Бирақ тири я өли хеш ким жоқ. Лётчик аў дузақларды аркалап, жән-жаққа қарап сарсаң болып турса, тағы бир сүйретілген из шығыпты. Сол изди тағы куўып, жигирма минуттай жүрген соң, муздың шетине барыпты.

Хеш жерден дәрек болмай, самолётқа қайтып баратырса муз тағы ортасынан қақ айрылып баратыр екен. Екеуі жууырыуы менен атлап өтипти.

Енди самолётқа келсе, жартысы бөлінген соң муз киширейіп қалған. Айланып ушыуға тар. Не ислеу керек... Николаев тапқырлық етипти. Қанатларын қомлап, маторды күшли қыздырып, тезлик бергенде самолёт орнынан жоқары көтерилген. Сөйтип, зорға қайтып келипти. Өзлериниң аман қайтқанын айтсаңшы!...

— Астапыралла! — председатель Тилеумуратовтың келбетине жалт-жалт қарады. — Не деген, дәужүрек лётчиклер! Ғайратына сениң... Мың жасар бул лётчиклер! Әне, герой!

Райкомның секретары оның гәпти ушқындырып сөйлегеніне кеңкілдеп күлді:

— Оның несине таңланасан? Фронттағы ушыулардың бул мыңнан бири ғой! Жауынгер лётчиклер ондай жерге тас түнекте түседі...

Жолдас Тилеумуратов, — деди председатель — сонда Жумабай менен Жәмийланы қайда кетти деп пәмлейсиз...

— Қайда кетсин. Бир де сандалып жүріп, муздың жағасына келсе, муз тағы бөлініп, теңизге ғарық болады. Бир де муз қырға сокса, онда да үлгере алса, атауға шығады. Әй, азығы жоқ адамлар бәри бир аштан өлип қалады ғой!

— Аштан өлип қалады ғой! — деген сөзи Тилемистин шаншыуына тийгендей куйқасы жуулап кетти. — Ол Тилеумуратов «Урожай»ға кетерде Жумабай менен Жәмийланы ертип келетуғындай кеуили тоқ еді. Енди мына хабары жүрегине чай тартқандай, иши-бауыры әлем-жәлем! Жумабай менен Жәмийланы өлимге қыймайды.

— Еле де излетеміз. Батыр балықшыларымыздың сүйегин далада қалдырмаймыз — деди бираз ойланған соң Тилеумуратов.

— Сөйте гөр! Тилемис қапталында «ал ха, де» деп жылым тартып атырған Қәлийлаларға бурылды.

* * *

Таң сәхәрде Николаевлар ғайып болған балықшыларды табыу үшін тағы ушып кетти. Бул сапары райкомның секретары Тилеумуратовтың көрсеткен бағдары менен ушты. Ол «Урожай» арқалы былай деген еді:

...Жолдас Николаев бизиң заманымызда адамнан қымбат капитал жоқ екенін түсинесең ғой. Тири табылса ақ жүзлі абырайдың үстинен шыққанымыз. Ең болмаса, сүйегин тауып әкелмесек — инсанлыққа, елатлыққа шек келеді. Усы жағын тереңирек ойланып көрерсен.

— Ал, енди мениңше теңиздің ортасынан излеу пайдасыз. Жаманлыққа жорысаң, теңизге ғарық болады, онда өлиги толқын менен жағаға шығады. Жақсылыққа жорысақ,

ығып баратырған муз набада қырға соғады, онда да жағаға шығады. Сонлықтан, ендиги хәрекет—теңиз жағасын серлеп бир карап шығыу керек. Сен турғанда баска қаладан лётчик шақырыудың қажети қанша! — деп Николаевты көтермелеп сөйледі.

Бирақ бул сапардағы хабар да дәслепкиниң сыңары болды.

Кеште аэропорт пенен байланыс жасаған райкомның секретары тағы да пуш болып қайтты.

... — Қанжығамызды қызарта алмадық, жолдас секретарь! — деп карақалпақлар арасында тууылып өскенлигин билдирип, гәпти нақыл менен баслады Николаев. — Адам жоқ, бирақ та из бар. Теңизлеп ушып баратырған жерде карайып жатырған нәрселерди көрип, сезикленип қонып едик. Балта менен бел жатыр екен. Тағы бир жерде орақты көрдик. Дәслеп теңиз беттен шыққан еки адамның изи бар. Гей жерде кумға басылған бес саўсақтың орны бар. Буны бизлер еңбеклеген адамға жорыдық. Изди куўып аз гана жүрип едик, адамлардың изи көбейип кетти. Баска жағасында ондай хеш белги жоқ.

— Жағын жерде аўыл жоқ па? — деди Тилеўмуратов.

— Шарўа үйлери бар. Бирақ сексен километр қашық турады.

— Балта менен белди не қылдыңыз?

— Алып келдик.

— Соны хәзир усы жерге алып келиң. Балықшылар менен кеңесейик.

* * *

...Тениздің ортасында самолёт түсиўден балықшылар қоршап алды. Николаев самолёттен түсип балықшыларға көргенин айтып берди.

— Отыншылар емес пе екен? — деди Мәтеке ғарры.

Ентигип, жуўырып Қәлийла келди. Орақтың өйер-бүйерин көрди де:

— Мынаў мениң орағым! — деди таңырқанып.

— Өзиң мында, орағың қызылдың қумында не қылып жүр? — деди биреў оны дәлкеклемекши болып еди, Қәлийла:

— Хәзилди қойың, жигитлер, анаў күни Жумабай сорап алып еди. Өзим қолдан саплағанман. Генжемурат устаға буйыртып едим, — деди.

— Әй, орағың қурысын Қәлийла, адамларды айтсаңшы! — деп председатель гәпти бөлди де, Тилеўмуратовка каралды.

— Қәлийланики дурыс болыў керек.

— Аўа, танып тур ғой. Балта отыншыныки-ақ болсын. Ал, бел менен орақтың отыншыға не қажети бар?

Мәтеке ғарры гәпке араласты:

— Шырақларым, адам тегинлик пенен өле қоймайды. Бир илаж табылған шығар. Сол жердеги үйлерден бир сорап көриў керек.

— Аўа, мен де ғаррының сөзине қосыламан, — деди Тилеўмуратов, — жағаға тири шыққаны тақыйық болды. Ийт-куска тап болғанда сүйеги қалады ғой. Жолдас, Николаев тағы ушың!

Қәлийла райком секретарының қасына келип, «Самолёт пенен мен де барып кайтайын!» — деп өтиниш етти.

Хәмме мақул тапты.

Самолёт гүрилдеп аспанға көтерилди.

Адамлар түсликке шықты. Тилеўмуратов, Сабыров екеўи Мәтеке ғаррының қасына барса, ғарры дүмшеге чай қайнатып отыр екен. Жумабайлардың хабарына ушластырып Мәтеке әнгиме баслады.

— Әңгимеңіз қызык екен, — деп Тилеўмуратов папироcын шегиўге мейил бергенде қосқа бир жигит кирип келип:

— Сизди Урожайға шақырып атыр, аға, — деди.

— Аэропорттан ба екен? — деп асығып шығып кетти.

Бир майданнан кейин Тилеўмуратов қайта оралды. «Не айтар екен» деп үймелеп турған балықшыларға карап:

— Самолёт қайтып келипти. Кумның басында шашау отырған бир-еки шаруа үйлеринен сораған екен «оннан бий-хабармыз» — депти. Соннан соң Қәлилла:

— Мен усы изди куўып кетейин. Сизлер қайта бериңиз, — депти. Енди Қәлилланы күтемиз.

— Қәлилланики ақыл болған екен. Әне, жигит! — деди Мәтеке.

— Азыктан албырамаса — деп еди биреу, Тилемис оған карап:

— Қалтасында ақшасы бар. Тарықпас, — деди.

— Ол көлдеги фермаларға барып ғәззел айтса да, тамағын асырайды, — деп тағы биреу гәптиң соңын күлиспеге айландырды.

Адамлар тағы жылымның қызығына берилип кетти...

* * *

Жумабай менен Жәмийла табылыпты, — деген хабар балықшы ауылын Арал тензиндей толқынлатты...

Күн уллы сәске уақты. Қасарысқан қыстың искенжедей қысқан курсауы бүгін босасып, ашық қуяшлы күн енди «көклемге нәубет бер» дегендей муздың үстин бауырлап жатқан бершимек қардың бир кабат пердесин сыпырып таслады. Қуяштың өткир нурына төтепки бере алмай қардың әбигері қашып, мумдай ерийди. Теңизде, дәрьяда, көлде қар сууы — қызыл суу сарқырап ақты.

Быйыл қыс қатты келгенликтен муз қалың қатқан еди. Бирақ, не пайда. Муз үстин қызыл суу қапласа жигит музда елгезердей тесиледи. Ал астын қызыл ағыс қарып, үстин қызыл суу жууып турған дәрьяның музды өкшесин биринши болып көтереди.

Балықшы атаулыға тап усындай болып ғапыл келген бәхәр, салшауысыған гүз қолайсыз. Әбисерең бәхәр менен артына қараған гүзде я қайық, я шанаға миндирмей дәрья-көл абыржы болады. Абыржы болса, талап тоқтағаны!...

Кешегиден бери күн бирден жылып, қыс көпелимде салқа түскенине райком секретары хайран болып, теңиздің

жағасында қалша карап тур. Қалтасынан сигаркасын алып, папиросты тутандырды да көрикттей кең көрирегі түтинди үсти-үстине симиріп тартты. Бул оның әлле неге қысыңганда ислеутуғын кәри. Теңиздің ортасына қарай жайылып баратырған қызыл суудың бетин қайтаратуғын күш, алдын кесетуғын бөгет излеп тур.

...Теңиздің ортасы тау-тау үйілген балық. Ол «еле он-он бес күннің райы қайтпас, тасып үлгеремиз» деп жүр еди. Өйтпегенде де илаж канша. Сейдин жигитлер фронтта. Кемпир-ғарры менен бала-шағаның халынша исле-ақ болғаны. Қолға қарайтуғын ис... Оның үстине күн жылып кетти. Күн сууытқан сайын бершимек болатуғын барлық қуяш қыйығын салса болғаны қамырдай көпшип шыға келеди. Балықтың бул, — ети бузылғаны... Оның үстине шегирткедей қаплап қызыл суу киятыр. Балық қызыл суудың ишинде қалса, оны шана ямаса қайық пенен тасып ушлығына шығыу қыйын. Балықтың бул — далада қалғаны...

Усы еки ауыртпанлық еки ийinine мусаллаттай түсіп, тоқсан ойға тоқсырып турған райкомның секретары кара көрим жерде конький теуіп, асығыс киятырған өзиниң жәрдемшиси, — секретары Вера Вастанованы танып хайран болды.

Вераның кеңсени адамсыз таслап, бул жаққа келгендей не хызмети шығып қалды. Обком партия шақыртты ма екен. Өзим артымнан сүңгип жүргенде... Бир есаптан барып, жәрдем сорасам.

Вера жақынласқан сайын, оның келбет түсинен бир кууаныштың белгисин аңғарып, дәслепки қыялларынан айрылды.

Вера шынында да шалт адым атқан усайды. Бийдай рени кууарып, терге шомылып қалыпты. Конькиди асығып тепкенликтен бе, ямаса жолда сүрникти ме, әйтеуір спортшылардай болып кийинген кара шалбары симер суу. Үстиндеги жалғыз фуфайка да ауырлық етти ме, шешип колтығына қысыпты.

Вера райкомның секретарының қасына келип, сәлем-лесті де, фуфайкасының қалтасынан екі бүкленген қағазды алып қолына берді.

Қағаздың басы-аяғына көз салған мәттал жаўкылдап күлип, қыздың қолын қысты да, Тилеўмуратов Вера менен бирге жылым тартып атырған балықшылардың арасына келди.

Хәммениң көзи усы қағазда. Шаппаттай усы қағаз хәп заматта қолдан-қолға өтті. Хәммениң жүреклерин шәўкилдетип, балықшыларға дуў-дуў әнгиме таратқан да усы қағаз еди. Бул қағаз сәлем хат емес, ал дужурымлы жазылған арнаулы телеграмма еди. Тилеўмуратов даўыслап оқыды:

«Мойнақ районлық партия комитетине, Тилеўмуратовқа. Адасып кеткен еки балықшыңыздың Тахтакөпир районлық емлеўханаға келип қуўысқанын хабарлаймыз. Денсаўлығы жақсы. Тез емлениўге ғамхорлық етемиз. Сәлем менен.»

Қулымбетов.

«Тахтакөпир районлық партия комитетин»

Топланып турған балықшылар бір-биринен сүйинши сораў ушын кең тенизде ерсилі-қарсылы жуўырып жүр. Тилеўмуратов қалтасынан тетрадь қәлем алып, Вераға усынды да жаз! — деди.

«Тахтакөпир районлық партия комитетине, Қулымбетовқа. Мойнақ районының еки балықшысын апаттан қутқарыўшыларға хәм Тахтакөпир районының врачларына Мойнақ балықшылары билдиреди. Сизиң бул мәселеге дыққат бөлгениңизге рахмет айтамыз.»

Тилеўмуратов

Пәкизе, табылған сөз, — деди Мәтеке ғарры, — усы «дилгарамаңды» (телеграмма) жибере ғой!

Председательдің жүрегі шәўкилдеп:

— Адам жибермеймиз бе? — деп еди.

Ол жақта Қәлийла бар ғой. Мен бүгин районнан бир врач жиберемен. Ол басында болып алып келеди. Сабыров сен ақша жибер! — деди.

— Аўа, неше күн жататуғынын ким билсин, шырағым. Алды бәхәр. Кийим-кеншек алар деп Мәтеке райкомның секретарының сөзин хошлады.

Телеграмманы алып конький менен қустанай ушып баратырған секретарь қыздың ғайратына хәмме ықласланып қарады.

...Муз жағаға соққан еди. Жумабай менен Жәмийла адымын сүўретип басып, қаңғалақлап жүрип киятыр. Иште ғөрек, аяқта диңке жоқ. Боран сорған жүзлери куп-қуў. Киси шаршағанда геллең де аўырлық етеди деген сөз ырас екен. Еки әбигердің желке тамыры үзиліп кеткендей геллесі қаяққа аўса денесі де сояққа аўады. Жолды жылан из қылып киятыр.

Қаўнаўытлаған ийримли ағыста қайық сүйреген салдаўшыдай табанын тиреп турып, өңменин алға таслайды. Қарсы алдынан қара даўыл турып, қанша адым атса да жол өнбейди. Әтирапына қараўға көк желкеге жармасқан зилдей салмақ басын көтертпейди. Жанары жалын атқан баяғы көзлери жоқ. Бүгинги көзлери хәлсиреп қәлийма балықтың көзлериндей солғын. Толқындағы қайықтай теңселеди.

Жылысып жүрип киятыр... Қыбырлап, адымын керип басып киятыр. Жаралы арысландай соңғы қуўатын жыйнап, ғайратын түйип: өлим менен қасарысып айқасып, өлеринше жеделленіп киятырғандай, қырга шығыўға жүз адымдай жер қалды. Қурғақлыққа шықса өз үйи, өлен төсегине киретуғындай. Бирақ сийрек сексеўилли дүмпешик кум жеткермейди. Булдырап тынған көзге көшип баратырғандай.

Жумабай Жәмийланың қолтығынан демеп жүргиси келип еди, ол «еле қуўатлыман» дегендей қасарысты.

Екеўи де қызыл кумның етегине шықты. Әтирап жымжырт. Еспе кумның үстиндеги хәр жерде қулаған сексеўил-

лердің арасында кесирткелер жылт етип зып береді. Алдына қараса қызыл кум, арты шалқар теңіз. Қырға табаны тийгенге ме, теңіз баяғысынан да ғайбарланғандай кара түтини шығып әбеший көринеді. Жеминен айрылған жолбарыстай ашыұлы гүрсинеді. Жел, қутырған жыландай ысқырады. Бірақ ызғырық жел емес. Бәхәрги кәүпек самал...

Жағаға шыққан соң екеуінің де бойына бір жағымлы хаўа лап ете қалды. Жанадан денесине куўат енгендей сергексийн деди. Бир-бирине қарап күлкиси келип еди, димары жетпеди...

Екеуі де аяқ суўытыў ушын кумның үстине отыра кетти. Отырыўдан хәмме мүшеси жуўлап қақсап аўырды. Бираздан соң тула бойы уйып баратырғандай қабағы жабылып шийрин уйқы елитти...

Жумабай шоршып, қабағын уўқалап; еки колын жерге тиреп, геўдесин көтерди. Жәмийланың колтығынан сүйеп, меңиреў даланы гезип алға жүрди. Жағада «жетимсиреп» бел, балта, орақ — үшеуі ғана қалды...

...Бираздан соң екеуі тағы талықсып кетти... Жәмийла даўлап жанған өртеңнің ишинде тур. Ашшы түтин. Өкпеси аўызына тығылып, демі қысады; көзі зәхәрдей ашыйды... Әтирапын орап, уйытқып жанған оттан қашып, секирип жуўырған сайын еки табанына ғыжлаған қоз басылады. Тула бойы күйип баратыр... Бир ўақытта муз үстінде ығып баратыр. Ысқырған боран. Қараңғы думан. Ақбас толқынлар бесиктей шайқайды. Суўықтан кирпидей жыйырылып, қалшылдайды...

Шоршып оянып, көзин ашады... Өзинин үйинде жатыр. Дийўалларына тигилип қарады... Тағы көз алды қараңғыланып кетти. Тастай түнек. Таң еле атпаған қусайды. Биреўлер бас ушында гүбирлесип сөйлескендей болады. Узақтан әлле кимнің «Жәмийла!» деп сүренлеп шақырған даўысы қулағына емески еситиледи. Жәмийла жуўап қайтарғысы келип, өңменин көтерген менен үни питип, хаўазы шықпайды. Гейде от болып бедени күйеди, гейде

жылыўға мантиғып; денеси қалжырайды. Күн гә ашылып, гә түнереди. Жанып баратырса, әлле ким отқа суў бүркип бойын суўытады. Жылыўдан суўырып алып, ыссы кушағына басады...

...Кеселханаға келген соң еки күнге шекем Жәмийла усылай есинен адасып, талкысып жатты. Наўбет пенен күни-түни бас ушында дежурный врач гүзетип отыр. Сестралар гә массаж жасап, гә укол салып; кроватьты айланшыклап жүр. Әлле нелерди айтып, бир-бири менен сыбырласып, сөйлеседи. Биреуі жазылады деп басын ийзесе, биреулер «кәйдем» деп ернин бултыйтады.

Сол ўақытта сестралардың үстине врач Анна Андреевна Сергеева кирип келди. Буйра сары шаш, тапал, қыр мурынлы келиншек доктордан наўкастың түри-түсин сораиды.

— Айығып кетер ме, Анна Андреевна?

— Неге айықпасын! Фронтта буннан да аўыр кеселди өлимнен алып қалып атырған жоқ па?

Сестра врачтын сөзине кеўили исене бермейди. «Фронттағы врачлар менен жақ жарысыўға не хәлдің» дейди ишинен. Олардан буның билимин ушқары көреді.

Врач сестралар алдында өз беделин асырып.

— Әлбетте, жеңил кесел емес. Аяқ-колды үсик алған. Өкпеге суўық өткен. Егер дурыс емин буйырмасаң, соңнан хәр қыйлы дәртке айланып та кетеди. Буны жазыў, суўдан суўырып алған балықты тирилтиў менен тен. Өне, қызлар қолыңа алған иске үмитсиз қараўға болмайды, — деди.

Врач сестралар алдында жеделленип сөйлесе де, еле мойны жеңилленбегенин иштен сезеди. Сезсе де сыр бергиси келмейди. Наўкас еле есине кирген жоқ. «Сәл ўақытта организм кубылып кете ме» — деп қайта тамырын услайды. Дем алысын байқайды. Температурасын өлшейди. Наўкас қабағын тастай түйип, қыйналса коса түнерип, пешенеси жадырап ашылса; ол да куўанып, қарсы алдында анасындай пәйик болып отыр. Врач... Совет врачы... Не деген, кең мийримли ғамхор жан едиң!... Сениң шийрин

уйқың бөлінбеген, столыңда асың шала қалмаған күнің сийрек шығар!... Сениң ашық жүзің талай Жәмийлалардың жүрегінде кетпес альбом болып қалды.

Сениң мамық бармақларың, он екі ағзадағы кеуіп қалған тамырларды сааттың стрелкасындай солқылдатып жүргизди. Саған ким миннетдар болмас. Сәлдік саған, совет врачы!...

Таң жаңа саз берген ұақыт еді. Жәмийла көзін ашты. Еснеп суық демін алды. Врач басындағы көпшигін сәл көтеріңкіреп қойды да, аұзына суұ тамызды. Наұқас тамсанып жутып, кепкен еринлерін жалады.

— Тәуірмисең! — деген врачтың дауысын еситип, жатырқағандай бетине тигилип карап турды да, бөлмениң дийуалларын көзи менен шолып шықты. Оннан соң төбедеги электр лампочкасына телмирип карады. Және нәзерин аударып, аянышлы түр менен врачка тигиди.

— Жәмийла, тәуірмисең? Қорықпа, тәуір боласаң. Үйіңе барасаң. Сени айықтырып жибереміз. — Врач маңлайынан шыққан суық терди сұлги менен сүртіп, көзін уқалады. Тағы да аұзына суұ тамызды.

Жәмийла әдеуір есин жыйды. Қабағын үйіп ойға батты... Бөлмениң ишин тағы шолып, өткен ұақыяны есине түсирди.

...Мениң үйім емес! Бул докторхана... Мынаұ доктор... Мен больницада жатырман... Муз ықты. Самолёт төбеден неше мәртебе ушып өтті. Муз тоқтады. Жағаға шықтым. Отырдым... Түргелдим. Бел, балта, қалды... Ол ендиги жағын есине түсире алмады.

Жәмийла басын көтережақ болып, ийегін алға усинды. Анна Андреевна орнынан ушып турып, көпшикти көтерди. Сестра «қусатуғын шығар» деп ләгенди тутты. «Керек емес» дегендей басын шайқады. Оннан кейін:

— Жу-ма-бай қайда? — деп басын көпшикке таслады да көзін жумды.

Врач пенен сестра ымласып иштен сөйлести.

— Жәмийла, ол да бар. Мына комнатада жатыр. Сизің ериңиздің денсаұлығы жақсы.

— Врач «ериңіз» — деп айтып салғанына тағы иштен өкингендей, ерини тиследі. — Мүмкин, ағасы я иниси шығар. Уят болды ма екен. Наұқаска аұыр тийди ме?

— Жәмийла, ол сизің ериңіз бе?

Врач уятын жуұып жайғысы келгендей қайтадан өзине сораұ берди. Наұқас жуұап бериұдің орнына мыйығын тартып күлимсиреди. Врач оны «хаялы екен ғой» деп пәмледі.

* * *

Жумабай менен Жәмийланы экспедиция адамлары таұып алды.

...Аральскийден шыққан суұ хожалығы инженерлери Тахтакөпир районуна карай бет алды. Үш күннен бери экспедиция адамлары гә жерде қонып, гә жерде түсленип, қызыл қыя кумды гезип жүр. Олардың кәсиби Қазалы менен Тахтакөпир аралығындағы шарұашылыққа кең өрисли жайлаұды суұландырыұ еді.

Қарақалпақстанның жери не деген кең. Қай жерди аұдарсаң да қунарлы. Батысы суұдыраған боз, — Шоманай, арқасы нар қамыс; — Мойнақ шығысы гия малынған Жаңадәрья, кубласы мунарланған Қаратаұ. Не деген, байлық!... Әмиұдәрьясы менен Арал теңизи шыпырлаған балық! Жайлаұы шаңғытқан үйир-үйир мал. Макпал көллери — кус базары. Дәрья қайырлары жийде жапырақлы гұлабы қаұын. Дигирмандай мелле асқабак, келидей ғарбыз. Ойпаты ырғалған пахта. Қыздай салланған ақ терекли аұылдың әтирапы алпыс түрли бағ. Қосыұыс топырағынан бир уұыс алтын елеұге болар еді... Совет инженерлери менен геологлардың Қарақалпақстанға көп үйир болатуғыны да соннан. Сабырлық ет, совет адамлары алтын булағыңды аспанға атлықтырар, сүйикли мәканым!

...Жеңис бизики екенине исенимнің күшлилиги ме, бизің турақлылығымыз ба, Совет инженерлери саұашлы жыллары да илимий исин босаңдастырған емес.

Экспедиция адамлары Қызылқумның бетин гияга малындырыў ушын жер асты суўларын тексерип жүр. Нәүпир суўлы булақтан көзин таўып, жердиң бетине атылықтырмағанша кеўли кеншир емес. Суў жердиң үстине шықса, Қызылқум ырғалған егислик болады. Төрт түлик мал жайылатуғын кең өриске айланады.

Үш-төрт машина кумды ерсиле-қарсылы гезип жүр. Олардан бир автомашина бөлинип шықты да теңизге қарай бет алды. Қыстағы қатқалақ кумды машина сендей бузып киятыр еди, сәл жерде тоқтады да қалды.

Машинаның кабинасынан еки жигит сыртқа шықты. Биреўи фуфайкасы жағал-жағал май, шапкасын жымпыйтып кийген, аяғында керзовой етик, шегирек көз тапалтас жигит, — ол шофёр. Екиншиси шолақ тонлы, қатқан қақпаштай сылыңғыр сары жигит, — ол инженер.

Екеўи де жуўыра шығып, бир нәрсеге үңилип тур. Алтын таўып алғандай таңырқанып қарайды. Узақтан қараўыллап жүрген жолдасларына қарап әлленемелерди сүренлеп қолын былғайды.

Машиналардың хәммеси де сол жерде, үйме-жүйме болды.

- Интересно, Саша!
- Бул кимлер екен?...
- Ким билсин, отыншылар шығар.
- Жаны бар ма?
- Бар.
- Ким де болса, машинаға салың.

Сары фуфайкалы, муртлы, бужыр бет кисиниң буйрығын еситиўден бир еркек бир хаялды көтерип машинаға салды да, сол ўақытта жүрип кетти.

Жолдан табылғанларды тийеген машина бираздан кейин басқа машиналардан бөлинип шықты да, қалаға қарай жол тартты.

Жолаўшылар Жумабай менен Жәмийланың үстинен усылай шыққан еди.

ҚАШҚЫН

... Өттеген-ай... Шаймий басым мени мәмелек айландырған шығар. «Шайтан азғырды ма? Неге шықтым дүньяға. Өлеринде аўзына суўсын бере алмаған харам төлди тоғыз ай сақлаған қурсағына налып кеттиң бе, аяўлы анам. Панасыз, айныған жүрек ерте костар болғаныңа әрманың ат басындай шығар, шерли ярым. Айдай жүзлерине әкеси арылмас таңба салған қарар көзлерим. Өзимди суўға атсам ба екен? Денемди өртеп қул қылсам ба екен?»

Тик жардың басында сүмрейип, әбеший киси түнерип тур. Қалақтай жуқа жүзлерине басқан собалақ жүнлериниң арасынан жылтылдаған хәлсиз көз жанары көринеди. Устибасы өрим-өрим жыртық, сатпар-сатпар кир. Оның усы пишини гөрден суўырып алған кисиге уксар еди. Бул Қадир еди...

Саққа жүгинип отырды. Қамшының тилиндей жиңишке қолларын созып, мылтығын алды. Ақырғы оғын салды. Мылтықтың аўзын жүрегине қаратты. Қулағын қайырды. Өзин өлип баратырған тақылетте сезді. Аяқ-қолы музлады. Деми тарылды. Көзи жумылды.

Бир ўақытта Қадир жаны ышқынып, орнынан өре турды. Қамыстың арасында жорғалап баратырған сары шубар сағалға мылтықтың аўзын қаратты. Тақ еткен даўысқа Қадир де, көл де селк еткендей болды. Ақырғы окты сағалға жумсады.

— Мени өлди ме деп келип жүргениңе қара, бул сумның, — деди ишинен. — Етимди саған жегизгенше... Қадир жағаны жағалап кетти.

...Аяқ соқпақ пенен сандалып жүрип киятыр. Узақтан көзине адам көринсе, қалың қамыстың ишине сиңип кетеди. Жолдан шығып бүк қамыстарды жапырып, өңменин алға таслады. Еки қолы менен айырып, геллеси менен қамысты кошқардай сүзеди. Оның сол киятырған көриниси жабайы тақылетте, ақылынан адасқан, жиллиге мегзер еди.

Жүз адымдай жүрген соң, халықлап — өкпесі өшті. Халдан кеткен соң саққа жүгиніп отырды. Қамыс қыйып айғызланып қан ағып тұрған алақанларына мұнлы көзін салады. Тысыр етсе, жән-жағына жалтақлайды. Секирип ойнаған мәлим пышық та, қамыстың жапырақтарын сылдыратқан самал да, пақалларына қонып, сайраған көл шымшығы да, — бәрі де жау. Бәрінен де шоршып, қалтырап, түсі қашып, жанын қоярға жер таба алмайды. Сескенетуғыны «Биреу келип қалмай ма екен, биреу ұслайын деп аңлып тұр ма екен, жән-жағым қоршаған адам ба екен»... Ол адамнан қорқып, адам жабайысы тақылетте еді.

Сығалап алды-артына уры пышықтай жалақлап қарады. Орнынан аұыр қозғалып соқпаққа түсті. Бир гезде әлде ким өзін куұып қиятырғандай малақайын қолтығына қысып, ышқынып жуұырды. Алды-артына қарап зыңғып қиятырғанда ларс етип қулады. Ербейген ұзын денеси бүк қамыстың үстине жалп ете қалды. Оқ тийген кийиктей тыпырлап аұнап қамысты жайпап жатыр. Бир ұақытта басын көтерді. Оқ тийди ме! — деп өйер-бүйерін сыйпайды. Ол қолын салып, жүрегін тыңлады. Дүрсилдеп соғып тұр. Әтирапына жалт-жалт қарады. Тартым. Оң аяғының бас бармақтары сызлап аұырады. Оң етигинің ултаны жоқ. Аяғының бас бармағының тырнағын қонарып кетипти. Етиктің ултанын қапталындағы томардың басында көрді. Жеркенишли көзі менен томарға бираз тигилип қарады...

Ызалы орнынан турды. Көлдің ишине тағы сиңип жоқ болды.

...Түн. Ай жарық. Айдын муз. Кишкене қол шананың бас жибін ийніне салып, Қадир тимискенип жүріп қиятыр. Гә тоқтап жән-жаққа қулағын салады. Гә жуұырып-жортып жүреді. Гә кәддин тиклеп, гә буғып он еки мукамға дөнеді.

Ойылған үкилердің қасына келді. Аяғы менен үкинің бетіндегі қаймақ музларды бузды. Аудың арқалығын сау-малап тартты. Торға оратылған шортан, ала буға, шабақ, ылапыш; шыпырлаған балық қиятыр. Балықты тордан

жаздырып, муздың үстине таслап тур. Балықты көріп, жүрегін басты. Өзинің қашқын екенін есіннен шығарды. Мийнеттің қызығына араласып кетті. «Мийнет етиұым керек екен ғой» — деди ишнен — мийнет гүнамды жуұарма еді, қәйтер еді! — әй кеширмейди ғой!.. Мен хұкіметке душпан адамман! Тәуекел, енди тығылар тесик жоқ!...

Қадир аұларды шананың үстине үйіп, белинен шандып байлады. Балықтарды бир жерге жыйнап, ийт-қус жемесін деди ме, еки-үш бау қамыс орып, үстин жауып, шананы сүйреп жүріп кетті.

Кетип баратырып, қалған балыққа, бос үкилерге қарап:

— Тағы қылмыс еттим-ау! — деди иренжип. — Қәлийла көлдің аұлары екен ғой! Балығынды таслап кеттім, аұларыңды алдым, кешир! Ақыры, көлде қалай өлемен!...

Қадир қамсығып, шерін шығарғысы келип еді, көзінен жас шықпайды.

* * *

Сызылып аққан Ақдәрьяның ғырра жағасында салынған үлкен ақ жай колхоздың кеңсесі. Кеңсенің оң жақ бөлмесі мәдениет орын. Шеп жақ бөлмесі бухгалтерия, ортасындағы бөлме баслықтың кабинети. Бухгалтерияда тапалтас, адырақ көз қара жигит балықшылардан келген квитанцияларды хәр бригадаға айырып жазып отыр. Счетты үсти-үстине қағып, цифрларды қағаздың бетине ықшамлап моншақтай дизеді.

Квитанцияларды аұдарып отырып, бир квитанцияға көзі түсті де ойланып қалды. Артындағы квитанцияларды тез-тез көріп шықты да бағанағы квитанцияға тағы тигилип қарады.

— Хайран қаларлық! — деди жигит төрги столда хат жазып отырған бухгалтер жигитке.

— Не өзі? — деп бухгалтер де жазыұын тоқтатып, статист жигитке тигилип турды. Ол квитанцияларды алып, бухгалтерге ұсынды. Екеуі де аң-таң.

— Қаражанов... Киров атындағы колхоз, екінші бригада... жети центр... екі центнер сазан, үш центнер шабақ, бір центнер сыла, қалғанлары майда балық.

Бұл кім өзі?

— Бәсе, кім?

— Басқа колхоздың адамы шығар.

— Онда заводқа қайтарып жиберейік пе?

— Баслыққа ойлас! — деди бухгалтер.

Статист жигит Тилемистің кабинетіне кирди.

— Айтжан, жайша ма? — Тилемис қалтасынан папиросын алып, шегіуге мейіл берди.

— Мына бір квитанция, алжас келди ме? Бизің колхоздың адамы емес. Қаражанов... дей ме?... Бірақ балығы осал емес.

Председатель де ойланып самсаз болды.

— Қайсы завод екен? Ға, Порлытаў заводынан екен ғой!... Ғазир мен сол жаққа жүремен ғой. Өзим анықлап келейін. — Тилемис квитанцияны қалтасына салып кеңседен шықты.

...Заводтың бухгалтериясында ҳаял-еркеги бес-алты адам, кими архивти аударып, кими счет қағып отыр.

— Әй, Есен! — деди Тилемис кирер-кирместен бір шетте отырған жигитке бурылып, квитанцияларды неге ғабырыстырып жүрсиз. Военный ўақыт екенін билмейсең бе? Қашанға шекем шарласамыз да жүремиз. Пұқта болмайсыз ба?

Жигит бетіне жалт-жалт қарап, қысынған пішінде Тилемистің қолынан квитанцияны алып көрди де:

— Қаражанов! Аўа, дурыс ғой... Сизің колхоз, екінші бригададан, — деди.

— Маған адамларымды танымастай не болды. Бизики емес...

— Басқа колхоздан ба екен?

— Кім қабыл еткен? Қайсы приёмчик?

Мынаў Сейтмуратовтың қолы ғой.

— Онда сол Сейтмуратовыңнан сорап, ертең анықла! — Тилемис есик жаққа бурылды да, тағы артына қарап — Бизің балық болып және алжас болмасын. Тезлет, иним! — деди.

...Үш күн арадан өткен соң колхоз статисти тағы председателдің кабинетіне кирди.

— Баяғы квитанция тағы қайтып келди, — деди Тилемиске қарап.

— Не депти!

— Мынаў жазған хаты ғой, — деп Айтжан көк конвертти баслықтың қолына берди.

...Киров атындағы колхоздың басқармасына! Барлық колхозларға сораў салдық. Қаражанов ҳеш колхоздан тап-былмады. Приёмчикке: «мен Киров атындағы колхоздың екінші бригадасының балықшысыман» депти, Қаражанов деген узын бойлы киси. Приёмчик оны танымайды екен... Завод директоры.

Председатель қағазды ушлап, еки қасының ортасы жыйырылып, тунжырап ойға батты...

* * *

Қадир күндеги сыбыр жолы менен балық толы шананы қалың қардың үстінде табанлап тартып киятыр. Табанындағы темири желинип, жақлаў ағашлары жампыйған гөне шана ети сылынып, сүйегі сорыйған Қадирдің еки ийинине мусаллаттай жабысып, қара жерде сүйрегендей ысылдап, адымын зорға бастырады. Шананың арқаны қыйған еки ийини дуз сепкен жарадай сызлап ашыса да, көкірегі сергек, кеули көтеріңки. Көзинің жанары жайнап, тунжыраған қабағы ашылғандай, ишиндеги хәсирет оты семгендей, жүрегіндегі аўыр дәртке даўа табылғандай, он еки ағзасын бір қуўаныш кернейди. Бұл қуўаныш қаўымға қосылмаса да «Халыққа хызмет еттим» деген кеўилдің тоғы еди...

Бірақ еле де кәўип-кәтерсиз жайлы жерге шыққан жоқ. Өзин «қара даўылдың райы қашан қайтар екен!» деп

толқынлы айдында көтеріліп басылып тұрған көшпедей сезеди.

Сонлықтан аяғын еле де ғаз-ғаз басып, қоян жүрегі кәуесет-кәтерден шоршып, артына қарай-қарай жүреді. Сәл ұақытта жазым болмасқа, қула дүзде қалмасқа ақыл-хуы-шын жууыртады.

Қадирдің бүгін балық тапсыруы үшін приёмчикке киятырғаны. Порықтай қалшылдап, басын бәйгиге тигіп, адамларға ширкеулі келбетін көрсетіуге киятыр. Бул жан айбаты, жан таласып баратырған кисинің ақырғы қайсарлығындай еді.

Қадир қопалықтың тасасында тұрып, приём басындағы адамлардың ғауырлысын тың-тыңлады. Жүрегі хәулирип, қанасына сыймай туұлады... Адамлардың ғауырлысы, күлскен, сүренлескени дәслеп қулағына жат дауыс болып тийди, жабайыдай оларға түксирейип қарады, бірақ кемнен оның жаны үйир тартты ма, бул дауыс тула бойында қызыу хәм ойнатып, адамларға бүйири бурып сала берди. Қалша қарап турды: «Ғауырлы бәлентке көтеріле берсе, Қадир де арасына барып, қосыла кетсе»... Қулағының қурышы қанар емес. Ағайин-қарындасқа, туұылған елге деген мухаббат, мийрим — шалқар теңиздей. Олар шақақ атып күлсе, бул да емезегі қурыды. Асқар таудың басында тұрғанларға бул жерде телмирип қараған мүгедектей. «Әй Қадир, — дейди ишинен — сен теңиз ортасындағы алтын тауға қолын созған бәңгидей болма! Сениң ағайин-қарындасқа қарайтуғын не бетің бар!»...

Қадир сууық демин алды... Сығалап қарады. Еңбеклеп шананы тартып алға жылысты. Алдына көзин сүзип телмирди. Колхозшылар балықтарын тапсырып, мәзімайрам болып, үйлерине қайтып атыр екен. Үш адам ғана қалды. Биреуі сақалы қуұдай ғарры кисі — ол балықтарды шаң менен бастырып атыр. Екиншиси малақайының екі қулағын желкесине қайырып байлаған, орақ мурт, сепкил бетли, қырма сақал кисі. Ол жән-жағына қарап, зеңирейип тур. Үшіншиси шеп қолы шығанағының кесилген, үстінде

гөнерген солдат шийнели бар, белин енли былғары қайыс пенен бууған, узын бойлы, қус мурын, торы жигит — ол тәрезинің үстінде сәтты қағып отыр. Бул приёмчик болыуы керек...

Қадир үшеуін де танымайды. Не ислеу керек?

Ол өзине өзи жедел берди. «Тәуекел-дә!... Шананы пәтленип алға тартты да, сүйреп ала кийлигип приёмчиктин үстине келди».

— Ассалаума әлейкум, қармаңыз! — деген дауысқа ол.

— Сау жүрсизлер ме? — деп салқын жууап берди де, тунжырап төмен қарауы менен земберди алып, балық сала берди.

Приём басындағы үшеуі де ғайыптан келген бул «балықшының» тәртіпсиз өскен сақал-муртына, жүдеген келбетине, алба-далба кийим-кеншеклерине түксирейип қарап турды да, ғарры кисі зембердің екінші қапталын көтерди. Оның қасындағы адам шолпыны алып, балықты земберге салды.

Балықты өлшеп болған соң фронтовик жигит «қайсы колхоздан, нешинши бригаддан, аты-жөнің ким?» — деп сорады. Қадир бул сорауға:

— Қаражанов. Киров атындағы колхоз, екінші бригада, — деп жууап берди.

Приёмчик жети центнер балықтың квитанциясын жазып, тийисли ақшасын қолына берди. Қадир ақшаны алыудан шананы сүйретип сууыт жүрип кетти.

Үшеуі изинен тағы қарасып қалды.

— Күни-түни көлде өмирин өткізген, бир пақыр ғой! Әпшерине кара!

— Неде болса, еңбегі қолына тийипти, байғустың! Жети центнер балық әкелди!...

— Нағыз мийнеткеш адам ғой, рахмет! — деп приёмчик жигит олардың гәпин хошлады.

Қар үстінде мантаңлап шананы сүйретип киятырған Қадир сол күнги истиң оңайласып, бахытының жеңгенине иштен қууанып киятыр. Арадан және екі күн өтті. Уйқысы

сәл тынышланып алағадасы кемиді. Еңсесін искенжедей қысқан өлім курсауында бауырын босатқандай. Еті тиришеленип, көзинің жанары енип, ақ сүттей келбети гүрентартты, сирескен аяқ-қолын бауырына жыйнады.

«Бүгін де талап оңғарылғай!» — деп киятырған ол балық толы шананы сүйреп, бір копаға бойын жасырып, узақтан приемға сер салып қараса, анау күнги приемчик жигит пенен қапталындағы екі кисі және көринді. Бірақ тәрезинің қапталында қол шана тур. Балықшының шана-сына уқсайды. Ийесі жок. Көзі түсіуден кәуәтерленип турды да: «Өзлериники шығар, бул ўақытқа шекем балықшы не жесін, хәммеси үйлерине тарқасты ғой» — деп алдына адым басты.

Приём басындағылар менен бул сапары баяғыдай туйық минез емес, ал жайдары пишинде, ашық минезде сәлемлесті. Талаптың жағдайын сорағанларға бүгін балықшабақтың нобайырақ екенін айтты. Бірақ оның жүзи кубылып, көзі, жән-жаққа тимискиленип, денеси қалшылдап турды. Бул пишинин басқаларға сездиргиси келмей каншама кирпичей бүрисип, кепкен теридей сиресе де, жүрегі лоблый берди. Изинде жансызы бардай этирапқа алақлап қарайды.

Әдетте, қыс мәусимінде балық кабыл ететуғын жерде балықшылардың шай-суў ишиўине, гейде ақшамласып қалыўына ылайықлап колхоз басқармасы камыстан уядай бастырып, жыллы қос дүзетип қояды. Тап усыманда да айдынның жағасындағы курылықтан этияжлап қос дүзетилген екен. Қадир хәзир сол қосқа кулағын салып тур еди. Қостан жигирма адым кашықта балық тапсырып турған Қадир әлле қандай даўыстан дир ете қалды.

— Әй, Жуман! — деген хаўаз шықты қостан. — Қумған қайнады. Шай-қантың қай жерде?

Қадирдің келбети сурланып, жүзи онып кетти. Қалшылдап, денеси гә кызып, гә жуўлап қостың есигине түнерип қарады да турды. Қостағы адамның даўысын биреўге шыра-

мытса да, ким екенін айыра алмады. Ақыры, тақаты шыдамай, приемчик жигитке қарап, мүләйим даўыс пенен:

— Қостағы қонағыңыз ким еди, шырағым? — деди.

Бул ўақытта квитанция жазып отырған жигит оның сораўына:

Ақдәрьяшы, Кулмурат ағай ғой, чай ишейин деп қосқа қайырылып еди, — деди хұрмет көрсеткен пишин менен Қадирдің келбетине қарап. — Шай ишсеңиз, қосқа барың, яшуллы!

Қадир қолайсыз жағдайға түскенін сездиргиси келмегендей қысылып.

— Рахмет, иним! Шөллеп турғаным жок. Тезирек питкерсең, кетер едим. Шеним болмай тур! — деп мыңғырлап тәрезинің қасындағы қол шанаға нәзерин аўдарды да және жалт бурылып, қосқа көзинің қыйығын салды. Самсаз болып ойға батып тур...

...«Үлкен бәлеге дуўшар болдым!... Бүгинги талап оралмады... Егер Кулмурат сыртқа шыкса Қадирди аттың қасқасындай танийды. Булар төртеў, ол жалғыз, Кулмурат ым қақса болды, төртеўн бас салып услап, шанаға байлайды да жанын «жәннетке» тапсырады. Ол бир қылға илинген кумырсқадай жанталасып тур. Қашарға пана, тығыларға ин жок! Приёмчик жигиттің сөтты әсте қағып, салмақлап жазғанын ол: «Душпанды ирkip турайын деген хийлесі шығар, бул сумнын! деген пәмге кетти. «Тезирек!» — деп қыстастырыўға оның батылы бармайды. Тәрези қасындағы үшеўинің де жүз кубылысына қанша тигилип қараса да, олардың пишини тулғасынан гүдикленерлик из коринбейди. Енди ол қостағы адамның сыртқа шығыўын ғана күтип тур. Үйиринен адасқан тайдай туўлайды. Инсанға тутқын болған жабайыдай арпалысып, иштен өз етин өзи жейди, қырға шыққан балықтай шапшыйды. Қыстанады, ынжылады, гүрсинеди!

Приёмчик жигит тапсырған балығының ақшасын бериў ушын квитанцияға қол қой, — деп қәлемди усынды. Ол ебетейсиз түрде, коллары дирилдеп, қәлемди алды. Қағазға

гүмилжи ийрекей сызықларды әбигерленип салды. Муздың үстінде жатырған шананың бас жибін услады. Қай тәрепке жүрерин билмей бираз дағдарып турды да, кубла күншығысқа қарап зып берди.

Муздың гедир-будырындағы шананың тасырлысы оның кулағына қуып киятырған адамлардың аяғының дүрсилдесиндей еситилип, артына алақлап қарады. Алдына абынып, музға сүринип, тайып, толқындағы томардай шошаңлап, батып-шүмип киятыр. Ат туяғындай айдынды кесип өтип, қалың қамысқа киргенде тоқсан өткелден өтип, қырк қыснақтан атлағандай жаны жүз қысылып, Қадирдің төбесинен аққан тер қонышына куйылды. Ол өзін сол камшылауы менен нар қамыстың арасына сиңип көзден ғайып болды...

* * *

Сабыров, Тилеұмуратов, Мәтеке — үшеуі гүрриңлесип отыр еди. Есиктен кирип келген Жәмийлаға көзи түсип, райкомның секретары орнынан ушып турды да барып қолынан алды.

...Жәмийла бул күнде ағарып, толысыңқыраған, кең маңлайы таңлай көрк шашып, доға тәризли ийегиниң астында жетилип киятырған солғым ериктей бугағы уўылжып тур. Мийиздей кара көз, қар үстине тамған кара сыядай, ғаз омырау төси қайқайып, үш таллап өрген еки бурым кара шашы атлас орайпек пенен қолдан көгерген қызыл-ала гүлдей ғайры нағысланып тур.

— Ериңизден куўанышлы хабар келди... — деп еситтим. — Кутлықлайман келин! — деди райкомның секретары.

— Рахмет, қайнаға! — деп мыйық тартқан ўақытта еки бетиниң алмасы дәрьяның қайтпасындай қайнаўытлады.

— Денсаўлығың қалай?

— Жақсы, айығып кеттим.

Партия шөлкеминиң секретары Ниязов есиктен кирип келип, сөздиң төркиниң аңлады да:

— Партия ағзалығына кандидат болып киргениң менен кутлықлау керек, — деди секретарға қарап:

172

— О-хо, молодец. Тағы қол алысатуғын болдык ғой...

Тилеұмуратов: отырыңыз — деп өзи стул қойды да:

— Қәне, хәзир не кәсиптесиз? — деди қалтасынан папиросын алып:

— Балық аўлайын десем парторг қайнаға менен баслық дайы бираз күн тынығып денсаўлығыңызды дүзет, деп дузақларды қолдан сыпырып алды.

Хәммеси Жәмийланың гәпти ушқындырып айтқанына мырсылдап күлди.

Партия шөлкеминиң секретары сөзге араласты:

— Жәмийла маған үлкен сүйеу болды, жолдас секретарь. Келин мәзи жүрген жоқ, Қызыл Армияға подарка жыйнап жүр. Аўылымыздың сүбели агитаторы усы.

Жәмийланың ала көзлери жаўқылдап:

— Қойшы, қайнаға, мақтай берме, асқынлап кетермиз, — деди де өзиниң хызмет жайын айтты.

— Колхозшылар былай деди: «Сыйлық болған соң салтанаты болсын, биротала бир самолёттың қунын көтерейик».

Отырғанлар тунжырап ойланып қалды. Бир ўақытта Сабыров басын көтерип:

— Аўырлық соқпас па екен? Колхоз гүйзеліп қалмаса? — деди.

— Халық көтереди, халық табады. Халық билсин, — деди райкомның секретары сөзин бөлип. Сабыров қайылышылық бергиси келмеді.

— Халық усы колхоз ғой. Аў-дузақ та кемис.

— Сабыров онша ынжыла берме, — деди Ниязов секретарьдың сөзине қосылып, — берсек берейик.

— Олсыз да даңқ шығарыўға болады, — деп Сабыров гүнк етті.

Немецлерди жеңип баратырмыз ғой. Самолёттиң пулына ай-қурал алып, балық берсек дегеним ғой.

— Екеу ара кериспеден не ис питеди, — деди райкомның секретары. — Түйе берсеңиз де, бийе берсеңиз де

173

колхозшылардың улыўма жыйналысында шешерсиз. — Қәне, ферманың аўхалын көрейкши.

Райком секретары, колхоз баслығы екеуи фермаға кетти.

Жәмийла партия шөлкемининң секретарына иштен гүрсинип муңын шақты...

Ниязов Жәмийланың кеўилин алып, бул әңгимеден өзининң де хабарлы екенин айтты.

— Баста усы гәпти шығарған өсекшилердинң тилин кесер ме едиң! — деп ызғарланып күйинип сөйледи де тунжырап отырып, былай деди:

— Урыс! Қәйтесең! «Қара қағаз» келмегенде, усындай насақ гәплер таралар ма еди. Ҳаққа бәле жоқ деген. Ҳеш гәп болмас. Бала келе берсин, ақылландырамыз!

Жәмийла қамығып отырып, Сапарға деген өзининң жүрегіндеги турақлы муҳаббат сырын майдалап отырып, әңгиме етти:

— Әке-шешениңдинң азғырып, аўылға шабыўыл жасаған ўақыттағы сизинң, турақлы қайсарлығыңызды билемиз ғой! Оның бержағында билек сыбанып балық аўлап жүрсиз. Енди жол ортада сары уўайымға салынып, ошақ басында қалып жүрмең! — деп партия шөлкемининң секретары хаялға жигер берди.

— Айта көрмениз! — деп Жәмийла силкинип, секретарьға қарады. — Қарсы қулап аққан қандай тасқынға да төтепки берийге жулпыслық жигерим бар. Бирақ балық аўлаўға врачлар руқсат етпей тур.

— Онда бәхәр шыға аўларсыз! Қызыл әскерлерге сыйлық жыйнаў жумысын қолға ал. Жаўынгерлердинң семьяларына барып жеңистинң жақын қалғанын түсиндир.

— Болады! — деп Жәмийла кабинеттен шықты.

* * *

Жәмийла менен Жумабай және Қәлийла — үшеуи Тахтакөпирден аўылға келгенине ярым айдай болды.

Врачлар Жәмийланың өкпесин суўық шалғанын ескертип, жазға шекем талабына айланыспа деп зинхәрлеп айтты.

Жумабайдың шағылмаған күш-қарыўынан ба, ишки сарайы аман болып шықты. Ол аўылға келген соң бир хәпте дем алды да, тағы талапқа шығып кетти.

Булардың елге аман қуўысқанын қашшан Қәлийла хабарлаған екен. Аламанның еле мурты бузылмапты. Теңиздинң иши сүрен-шаўқымға толы.

Ардаңлап, тақыр муздың үстінде қиятырған Жумабайды ең дәслеп Қәлийла алыстан көзи шалып, көпшиликке қарап әлле немелерди айтып күлдирип тур.

Жумабай даўыл ескен күнги өзининң өжетлигин халық қалай минге алар екен деп тулланып қиятыр.

Мине, көптин арасына кирди. Ҳәммениң жүзине жалтаңлап қарайды.

Ҳәр ким менен дара-дара сәлемлесип атыр. Жумабайдың көзине Ҳеш адамның ашыўлы келбет ажары сезилмейди. Өзине қайта көрисиң болған ғаррылар:

— Аман келдинң бе, балам! Бес-алты күн мийнет Ҳеш гәп болмас. Жүриминң бар екен. Мың жасарсаң, қосшым! — деп аталық мийримин төгеди.

Бирақ Қәлийла көпшиликтинң Жумабайға усы аянышлы елжиреген пишинин қубылтып жиберди.

Сабыров пенен сәлемлесип атырған ўақытта Қәлийла:

— Қосшым, Жәмийланы шаппаттай музға мингизип Аральскийге қарай тура қашқанша, қыр менен Қоңырат жаққа қарай кетпейсең-аў! — деп еди, адамлардың биразы күлип жиберди. Жумабайдың ажары биресе сурланып, биресе қызарды.

Тап усы ўақытта Тилемистинң әзелдеги қатал минези тутты. Қабағы тас жабылып, председатель жигитке ашыўлы қарады.

— Ҳе, енди Ҳаўа район бақлаў станциясына исенетуғын болдың ба? — деп зәхәрли көзлерин қадап, тунжырап турды. Жумабай шоршынып кетти. Председательдинң түсиние шалт қарады да, нәзерин басқа жаққа бурды.

— Ҳәр күни бир балықшы ығып кете берсе, — деп председатель сөзин жалғастырды. — Қалған адамлар со-

ның сарсаңында жүрсе, талап ислей аламыз ба? Қашқын Қадирди ушлауға да шабақты мәп көрнп отырмыз. Бір азғын төлдің кемислигинен жаўдан женилмеспиз, мейли кашанға шекем доңыздай көлдің батпағында жатар екен...

Қадирдің аты аталған ўақытта балықшылар силтидей тынып, ажарлары түнерип кетти.

Тилемис папиросын тутандырып турып тағы сөйледі:

— Қәлийла дурыс айтады. Муздың шетинде жатқан сениң қағазыңды көрмегенде Жәмийланы азғырып алып кашып кеткен шығар деген де пәмге кетип едик. Бул жерде даўыл гүналы емес. Тениздің минезин билместей кайда туўылдың. Сен толқын менен ойнасқан кемеде туўылдың. Ғәлет пе усы сөзим, халайық?

— Дурыс, дурыс, — деди хәмме ғаўырласып.

— Еринен «кара қағаз» келип, матам тутып жүрген Жәмийланың көлди жапырған ғайратын жоқ қылдың. Колхоздағы барлық хаял-қызларға жедел берип жүрген келиншек еди. Жас нәрестесин қайтерсең! — деп председатель буўлығып турды да, — не жаза берсейік буған? — деди.

Усы ўақытта көпшилик «баланы арашалап алсаң-о!» — дегендей Мәтекеге қарады. Мәтеке малакайын қолына алып, бурым шашлы басын бір сыйпап, қайтадан кийди.

— Менде сөз бар, — деди ол. — Халайық, буның түптийкары заманның қуўанышы. Екиншиден, жаўды тезирек жеңиўге балалардың батырлық беделі. Ендиги әўладлар Ұатан ушын деп кетеди. Хүкимет жас өспиримлерди усылай өсирип атыр. Өз хүкиметин сүйеди. Буйрығын орынлаў жолында жүреги таўдан қайтпайды. Болмаса, баяғы заманда байлар малайларына «малды узағырақ отарға апар» десе, еки-үш күннен соң, «қасқыр көп», — деп жорта қайтып келетуғын еди. Ақдәрьяның балалары оққа төсин керип, теңиз бенен айқасса, аман келсе, бул да сениң урпағыңның батырлығы, Тилемис!

Бирак, — деп ғарры Жумабайға көзиниң қыйығын салды — иним, әнтек еттиң!... Сол күни «даўыл еседі!» деп

бақыра-бақыра Қәлийланың даўсы қарлықты. Хүкимет айтса қалып айтпайды. Енди «бір билмеслик билгеннен де өтеди». Кешире ғой ининди! — деп гәпти кести.

Мәтеке председательдің келбетине қарап еди, қатыўы әдеўир жумсарған екен. Председатель мыйығын тартты да:

— Қәне, өзи не дер екен? — деди.

Жумабай шекесин қасыды. Өткен бир өмир сабағын есине түсире алмай турған кисидей бир ноқаттан көзин жазбай турды. Оннан соң басын көтерип былай деди:

— Жәмийла ол күни қутылатуғын еди. Мени қутқарыў ушын муз бенен ығып кетти. Оның азаматлық мийрими менен батыл жүреги өжетлигиме жанып кетти. Маған жаза қоллансаңыз да, оған рахмет айтыўыңызды өтинемен! — ол тағы әлленеме айтпақшы болып аўзын жасқап еди, тамағы тығылып қалды...

Сол күни кеште председательдің қасына барып талап жағын сорастырып еди. Жәмийла менен екеўине аўланған балықты тең жазғанын айтты. Усыны еситип кеше Жумабай аўылға келип, Жәмийлаға хабарласып, денсаўлығын сорады.

— Айығатуғын түрим бар, — деди Жәмийла — бирак теңизге шығыўға докторлар еле руксат бере қойған жоқ. Сол жақ өкпем сәл шаншыңқырайды. Сийрек жөтелім бар. Болмаса, докторды бәне етип отырғаным жоқ.

Неде болса, айыққанша сабыр ете тур! — деп Жумабай үйден шығып кетти.

* * *

Партия шөлкеминиң секретары Ниязовтың кабинетинен шыққан соң Жәмийла аў-дузағын сорайын деп Жумабайдың үйине қайрылды.

Есиктен кирип барған ўақытта төрде аў тоқып отырған Жумабайдың капталында отырған Сәлиймаға көзи түсти. Жәмийла есик аўзында қалшыйып турып қалды. Сәлийма орнынан ушып турып, қыйпақлап қолын узатып еди. Жәмийла суўық сәлемлесті. Соннан соң Сәлийманың өрине барып отырды да Жумабайға қарап:

— Ҳарма! — деди.

— Бар бол! — деп көзин куйқылжытып карады Жумабай.

Сәлийма екеўине көзин бир аўдарып таслап: «Бул келсе жадырап сөйлеседи. Мына қатын сыйқырлаған ғой!» — деди.

Жәмийла:

— Балықтың ақшасын алдың ба?

Жумабай:

— Алсам, бир тийинге қыянет етпей түүел әкеліп беремен.

— Әне! — деди Сәлийма — табысларын да қосқан.

Жәмийла:

— Теңизге неге кетпей отырсаң?

Жумабай:

— Ҳәзир кетемен!

— Әне! — деди Сәлийма. — Тап күйеўиндей буйырады. Мени қызғанып отыр...

Жәмийла:

— Ертең — бир күннен мен де барып қайтарман.

Жумабай:

— Мейли! Еситтим ғой!..

Жәмийла:

— Еситсең сол хызмет бойынша.

— Әне! — деди Сәлийма — күйеўин бир ели қасынан қалдырғысы келмейди. Ширкин!... Мениң күндесімдей!...

Жәмийла енди Сәлиймаға қарады:

— Қызыл әскерлерге жәрдем жыйнап жүрмиз. Не жәрдемиң бар, Сәке? — деди көз жанарын кубылтып.

Сәлийма бултыйып, теріс қарады.

— Мениң әскерім — күйеўім өлді...

Жәмийла түксирейіп, тигилип бир қарады да:

— Мениң де күйеўимнен баяғыда «қара қағаз» келді ғой!... — деди жекиренип. Тәреш те тири шығар...

Сәлийма орнынан ушып турып, есик бетке қарай тәп қойды да, артына жалт қарап:

— Сен күйеў таптың ғой! — деп зып берді.

Жәмийла Жумабайға қарап ызаланған түрде мырс етип күлді.

— Усы бийшара сени меннен қызғанып-ақ тор етінен айрылды. Қоңыздай тызылдап жары абырайымды төкті. Абысын-ажынлардың да әңгимеси мен. Анаў күни музға екеўимиз ыққанымызды былай деп өсек таратыпты: Екеўимиз сол күни теңиздің қақ ортасында ойнаған уқсаймыз. Соған кәраматлы теңиздің кәхәри келип, қақ бөлинипти де, муз бенен алып кетип, бир жағаға ылақтырып таслап кеткен уқсайды.

— Астапыралла! — деди Жумабай басын шайқап.

— Усы Сәлииманы, — деди Жәмийла — сен ала қойсаң-о! Мен гәп-сөзден қутылайын. Саған әзелден ықласы зор. Еркеклердей хаяллардың да өзине жетеғаба мухаббаты болады. Ахуў-зары бир сен...

Жумабай кеңкілдеп күлді.

— Өли гөшти арқалап жүр дейсең бе, маған. Ол қостар болып, бир жағынды гүпшеклеп жүрмесе. Талап десе атлы қашады.

— Жок, адам баласы ғой! Қапталыңа алып жүрсең, үйренип кетеди. Мениңше, Сәлииманы бөденедей қабаққа салып өсирген әке-шешеси гүналы. Мен шешемнің жаңғыз қызы болсам да бес жасымнан қамыс қырықтырып үйретти. Сәлиймаға еле де кеш емес. Үйренип кетеди.

— Жумабай толғанып отырып:

— Ҳе-е... үйрене берсин, әўели... деди.

— Кеттим мен онда! — деди де Жәмийла орнынан турып, сыртқа шықты.

* * *

— Жәмийла фермаға барып Ажарға агитатор болып келгенин айтты. Ажар күлип:

— Теңизге ығып баратырғанда кітапты көп оқыған шығарсаң, — деп дәлқеклеп. — Қәне, онда бизің шарўаларға бирнеме айтып кет! — деди.

— Не айтамыз?

— Не айтатуғын едің. Сорағанларына жууап бер. Соннан соң қандай агитатор екенің ашылады, — деп шақалақлап күлді.

— Жәмийла қызарып билиминің сайызлығын айтып, батылы бармай турды да, тағы: «Өзимди сынап көрейин» деп, — яқшы онда жыйнай ғой! — деди.

Хақыйқатында да, сол күни Жәмийла дәслепки топқа кириүден-ақ өзинің шала агитатор екенін мойынлады.

Ғарры-кемпирлер Германия менен бизің мәмлекеттің неге урысып атырғанынан баслап, неге жаўдың дәслеп басымы болғанын, урыстың ақыбетін, кулласы, ирили-усақлы сораўлар беріп еді, Жәмийланың партком секретары Ниязовтан алған аз ғана сабақлығы жуғым болмай қалды. Оның үстине шарўалар:

— Урыс боламан деп саз-сәўбеттен де журдай болдық. Бес-алты хош қаўаз қыз-жигитлерди уйымластырып, баяғы урыстың алдындағыдай пьеса-концерт көрсет, шырағым! — деп тағы бір үлкен жүкти артты.

Сораўларына жууап бере алмай қысынған Жәмийла бул сораўына яқшы дегенін өзи де кейинирек аңғарып қалды.

Фермадан қайтқан Жәмийланы агитаторлық кәсіптің усы аўырманлығы ой тартқысына салды.

...Балық аўлағаннан қыйын болды ғой бул агитаторлық... Қәйтсем екен? — Ой келебинің ушын табалмай дағдарып киятырып Жәмийла жолда Ниязовты ушырастырды. Күни мененги аўыр жүк еки ийнинен түскендей куўанып кетти.

Жәмийланың сандалып, ойға батып киятырғанын сезген Ниязов хә демей аман-түўелликти:

— Хә, агитатор қалайсаң? — деген сораўдан баслады.

— Қайнаға! — деди Жәмийла жалбарынып — берекет тапқайсаң!.. Ал усы агитаторлығыңды меннен!... Келистире алмайман.

— Хә, суў көрмей етик шешіп, не бола қалды.

— Жак. Саўатым жетпейди. Фермаға барып едим. Қурған басым, агитаторман деп не қыламан, гүрриндесейин деп келдим десем болмай ма, шаймий басым!.. Токсан саўалды торлатты. Аўымды ашсам-сее! Баяғыда биреу тойға барғанда «Мурнымның пушық екенін билмей сәккийип сала бериппен» деген екен. Соның сынары болды.

Ниязов ишек-силеси қатып күлді.

Оның күлкисинен жәбірленіп, Жәмийла тағы күйиніп сөйледі.

— Әне. Сизлер мени күлки етиу ушын усы агитаторлық хәмелди берген екенсиз. Онысыз да менің күлки болып жүргеним аз ба еді, — деп шыннан мунайды.

Ниязов дәрхал күлкисин тыйып өзін салдамлы услады.

— Маған қара, Жәмийла! — деди партком секретары, — сен хәргиз қысынба! Агитатор болыу да халыққа хызмет етиу. Сениң бир аўыз жыллы сөзиң олардың бир күнлик азығы. Халықтың жаўға ғәзебин күшейткен сайын жеңис те жақынласады. Балық та көп аўланады. Бул колхозға жәрдемиң емес пе? Әлбетте, сораўға толық жууап бере алмағаның тек саўатыңның кемислигинен емес, бирден ортаға түскен соң өзиң де хәплығып қалғансаң ғой. Колхоздың ана кітапханасына бар. Газета журнал көп. Түсиниксиз сөзлерди сора. Бир газетаны қолына алып, оқып берсең, ишинде бәрін айтады. Агитаторман, — деп сыбайсалтаң кете бергенсең ғой.

Жәмийла жымыйып күлді.

— Аўа. Кете бериппен. Бир газета апарсам болмай ма. Ал енди тағы аўыр жұмыс түсти. Пьеса-концерт қойып бер, — дейди. Буну қәйтемиз?

— Оның не қыйыншылығы бар. Мектеп директоры Хожаниязовқа хабарлас. Жоқары класстың оқыўшыларын жыйнап алып, пьесаны таярлаң да...

— Хмм — деп Жәмийла ойланып турды да, — сонда мен де ойнайман ба? — деди.

— Қолайлы роль болса ойна! Мен де ойнайман.

Жәмийла басын шайқады. Оннан соң сууық демин алып:

— Уят болады ғой, деп турды да — оннан соң жел салып кетти деп журт тағы күледі ғой... Әбзели, мен усы талапты қойып, ертең балық аўлап кетейин! — деди.

Сен бала болма, — деди Ниязов аталық тутымында сөйлеп, бириншиден, қазір денсаулығың дүзелген жоқ. Екиншиден, бир жылда еки жылдың планын орындап отырсаң, сары ууайымға салынып, саулығыңды бузасаң. Үйде отырған иссиз хаял гәпшил келеди, сен де Сәлий-мадай өсек кууып кетесең. Көштен қаласаң, болмаса енен руқсат етпей ме?

Жәмийла қарсы алдында тұрған Ниязовтың келбетине тикленип қарап:

— Бизиң енем бе? Бизиң енем — өз анамнан мийриман десем болар. Сол енем мениң хаял да болсам еркектей атымды шығаруға себепши болған. Солай да болса дәстүр-салт, үрп-әдет деген ғой.

— Сиз коммунист емессиз бе? — деди Ниязов оннан сайын тикленип.

— Коммунистпен, — деп Жәмийла күле шырай жүз бенен төмен қарады.

— Сизди хаял-қызлар арасындағы сол бир жеркенишли үрп-әдетти көпке бас болып аласлар деп сени партия қатарына алдық ғой.

Жәмийла уялып төмен қарады:

— Сиз жәрдем берің, аға.

— Әлбетте, жәрдемлесемиз.

Екеуі хошласып, айырылысты.

...Мектептің оңаша бир бөлмесинде Жәмийла Хожаниязов пенен гүрриндесип отыр.

Күтә макул, жеңге! — деди мектеп директоры — Жазыұшы Асан Бегимовтың «Қорлықтан азат» пьесасы бар. Соны таярлайық. Бирақ, Қәтийра ролинде адам жоқ. Адам бар-ау...

— Директор кууанып сөйледі.

— Бирақ биздеги муғаллимлердің арасында хаяллар жоқ. Еркеклердің басына айдыллы түрме оратып, хаял ролинде қалай сахнаға шығарамыз.

Жәмийла мыйығын тартты:

— Ол келиспейди ғой.

— Аўа, келиспейди... Онда өзиң ойна.

Уятын айтсаңшы, мырзаға! — деп Жәмийла сол қолының бастан тете бармағы менен солғым уртын сызып өтті.

— Хеш уяты жоқ.

Жәмийла биразырақ ойланды да:

— Сонда, Қәтийра деген ким? — деди.

— Қәтийра ма..., Қәтийра Жәлмен деген байға малға сатылып, азатлық ушын гүрескен қыз.

Жәмийла ғайып болып кеткен қурдасының хабарын еситкен кисидей самсаз болып, директордың келбетине тигилди. Оның Сапардан сууық хабар келгеннен соңғы ўақытта өз ата-анасының қалың малға сатуы ушын Ақдәрьяға топылған ылайсаңы есине түсти. «Сол жылы тилге ерип, кете бергенімде, сүймесімнің босағасында сарсылар ма едим!... Ким билсин!...»

Жәмийла усы ой толқынында көшпедей тербеліп отырған ўақытта, директор пьесаның мазмунын сөйлеп отыр еди. Жәмийла сөзин бөліп:

— Сөйтип, Қәтийра қорлықтан азат бола ма, кәйтеди? — деп сорады:

— Азат болды. Бирақ көп қыйналады, пақыр!...

— Сүйгенине қосылса хеш гәп ғой! Қасарыспай қамал алына ма?... деди де сол шекесин бастан тете бармағы менен сыйпалап, аўыр ой үстинде отырды. Бул ўақытта мийзамкеш директор жигит жеңгесинің көплеген хаялларда болатуғын тартыншақлық, ынжықлық, керитартпа қәсийет емес, ал дәрья аяғындай кеңейип, тасқынлап жайылып баратырған ой өриси менен ақыл парасатын жәмийетлик мийнетте шынығып, көпшилик ортасында тәлим алғанлығынан-ау деп пәмледи. Қәне, пайдалы хызметке шақыр-

ғанда хәмме хаяллар, асаўдай булқынбай, уршықтай ийиле қалса!...

— Олай болса, жеңге! — деди директор жигит парасатлы пишинде—сизің шарўаларға берген дәслепки ўәдени орынлаўға кирисейик! Бурынғы муңлы Қарақалпақ қызы Қәтийраның өмир сүүретин халыққа көрсетсең хәзирги хаял-қызларымыз заманымызды және сүйиспеншилик пенен ардақлар еди. Ески ўақыттың жеркенишли дәстүрин көрсетиў — жаңа дәўирди қәстерлеў! Сол бир ғана Қәтийра ролинде ойнаўдың өзи сизің белсенди агитатор болғаныңыз.

Басладық онда! — деди Жәмийла—таярлыққа кашан кирисемиз?

— Бүгин, — директор жигит қол саатына қарады.

— Мейли, саат төртте болсын. Макул ғой!

— Макул, — деп Жәмийла орнынан турды да үйине қарай кетти.

Есиктен кирип келген Жәмийла енеси Назлының Әскербайды арқалап үйдиң төринде ыңылдап жүргенин көрди. Кемпир Жәмийлаға жалт қарап, аналық жүреги елжиреп:

— Азаннан бери қайда болдың, балам? — деди.

— Сорама, ене! Парторг қайнаға аўылда қарап жүргенше агитатор бол деп еди. Фермаға барсам, кемпир-ғаррылар жабырласып, урыстың ийне тебенин қалдырмай сорады. Ишинде болып келиппен бе? Қәйдем билейин!... Агитатор қыз келди деп бәрине писең берип жүрген ана Ажар жеңгем ғой! — деп күлди Жәмийла.

Кемпир намысланып, келинине аларып қарады.

— Сени абысынларың жулпыс келин деп мақтап жүргени қайда? Жүзиңнің қылаўы кетпеген деўге бир баланың анасы болдың! Солардың қайсысы «Әптүйек» шығыпты. Өтирикли-ыраслы айтып басылдырмайсаң ба. Назлының келини келди дегенге бәри дилўар бола қалған екен, ширкинлер, — деп Назлы өз абысын-ажынларына бопса етип сөйледи.

Жәмийла оң жапсарға шығып, қазанды ошакқа атландырып атырып:

— Жалған сөйлеўге хукимет урысады ғой, ене! — деп енесине еркелеп қарады.

Назлы келбетин куйқылжытып:

— Сени сынап атырман-аў! Дым билмесең тыныш отыр деген. Өтирик айтпа! — деди де ыңқылдысын баслады.

Әскербай бул ўақытта төртке қарап киятыр. Есейген. Назлы кемпирге баўыр басып алған. Сонда да Жәмийла дүзден келсе, усы үйдиң бир жақыны деп сезгендей елжиреп қарап, гейде далада көрсе алдына жуўырып шығады, бирақ Жәмийла баўыры бурса да, ата-бабадан киятырған салт бойынша салқын кейип пенен тек жыллы жүз көрсетип, қарсы алдында киятырған Әскербайға: «Хә, енемнің баласы... Айналайын! Саў жүрсең бе? Енем үйде ме?» деп қолынан жетелеп, сөйленип үйге киреди. Кемпир өзи туўмағанын билсе де: «Усы ширкиннің ене саған бердим дегени ырас па екен, болмаса саўасында баланы баўырлап, елитип жүр ме?» — деп жазда қара үйдиң жабығынан, қыста қамыс қақыраның терезесинен сығалап турады. Бирақ Әскербайдың: «анам!» — деп Жәмийлаға бойын таслағанын, «балам!» — деп Жәмийланың ой баўырын үзип киятырғанын сезбеген кемпир бурынғыдан бетер, келинине енелик мухаббатын жаўдырады.

Әскербай Назлыны апа дейди. Дәслепки тили шыққан күнлерде апасының сөзине қарап Жәмийланы ол да «келин» деп сөйлеп жүр еди. Бир күни Назлы баласының «келин» деген сөзин еситип бетин аймалап сүйди де:

— Олай деме, Сен! Жеңге ямаса кише деп айт, — деди. Соннан бери Әскербай Жәмийланы көрсе гә кише, гә жеңге деп айтатуғын болды.

Жаңа Жәмийла үйге кирип, енеси менен ғаўырласып сөйлесип атырғанын шала уйқыда қулағы шалған Әскербай селк етип оянып:

— Кише! — деп Жәмийлаға талпынды. Бунысы баяғы теңизде ағып келгели Жәмийла үйден узақлап шыққан

жоқ. Гейде енесі жоқта Жәмийла абысынның баласындай Әскербайды еркелетіп ойнатып отырады. Сонлықтан ба, кем-кемнен Әскербай Жәмийлаға бауыр баса баслады.

Бала Жәмийлаға қарап талпынғанын сезген кемпир:

— Мына «ийт» саған бауыр басатуғын түрі бар. Не базарлық әкеліп алдап жүрсең? — деди көзінің қыйығы менен қарап.

— Қойшы, ене! — деди Жәмийла жымыйып күліп, — базарлық деп мен бір Шымбайдың базарына қатнап жүрмен бе. Бәхәрден бери үйде болған соң үйірсек тартқаны да.

Кемпир сууық демін алды.

— Билемен... Түсінемен, шырағым!... Бизики бір алданыш ғой. Әскержанды анасы менен әкесінен айырмағай!... Қартайып қалдым. Урыс қартайтты. Бұрынғыдай денсаулығым да жоқ. Енді меннен тартынбай-ақ Әскержанды өзине үйретіп, бауыр бастыра бер. Мен де бір күні ата-бабам кеткен кәрұанға қарай жөнермен!... Әскержан кисі баласындай анасы менен әкесіне мийримсиз болып өспесін, — деп кемпирдің ийегі кемсеңдеді.

Ошақтың басындағы қамысты қамтымлап қазанның астына ийтерип атырып, Жәмийла да қамсықты.

Әллен ұақытта кемпир:

— Тур, Әскержанды көтер! — деди.

Жәмийла орнынан сүйретіліп турып, кемпирдің жауырындағы баланы алды.

Екеуін де бір майдан қайғы бұлты басты. Қапалық бұлтын үстіннен серпіп таслау үшін Жәмийла шағылмаған жаслық ғайрат көрсетті.

— Ене, — деди бір ұақытта Жәмийла — сизге бір гәпти айтыуға батына алмай отырман!

Кемпир шоршынып, келиннің бетіне түксирейіп қарады. Сол бір минутлық мезгілде ананың ажар сүүреті жүз кубылып, көкірек сарайының толқыны мың түрлі арпалысты. Перзент дегенде, ана жүрегіннің шалқар теңіздей

миирими қайда жатыр! Әскербайын Жәмийланың қолынан жулып алғысы келіп, баласын урлатқан жолбарыстай пошалады...

Кең пейилли, жайма-шууақ ананың қарадауыллы қәхәри де бар екенін сезе қойған Жәмийла, жүзіне тик қарауға батына алмай сыңқылдап күлді.

— Ене, жаңағы сөзімді әллі неге жорып отырсаң? Мен бағанағы агитаторлық хызметімнің әңгімесін айтпақшыман.

Жәмийланы төркініне кетиуге рұқсат сорап отыр ма деп пәмлеген кемпир мына сөзді еситіп, бұлтан шыққан айдай келбети жарқ ете қалды.

— Ене, — деди Жәмийла, — бағанағы фермадан қайтарда шаруалар:

— Урыска кеткен балаларымыздың қапалығы жүдетті. Ойын-концерт қойып беріп, жабыққан кеуилимизді жадырат, — деп еді. Мектептегі директор бала менен ойласып едім. «Тәуір болды айтқаның, пьесадағы ойнайтуғын келиншек ролинде адам таба алмай жүр едік» деп жабыса түсті. Мен келісім бердім. Жақында фермаға барып ойын қойып бермекшіміз. Буны қалай көресіз?

— Жоқ жердегіні табарсаң, — деди Назлы күліп, — енді артист боларсаң ба, сонда?...

— Әй, артистлик қайда. Мына кеселімнен айыққанша үйде қуры отырмайын дегенім ғой. Халықтың рахметін алып жүрсем...

Меннен несін сорайсаң. Тиршиликтің ойын-зауығы ада бола ма. Баяғыдағы арба толы қыздың ортасында, «орысы кобыз» тартып тойдағы толы жыйынға хызмет етіп те жүрдик ғой. Айыбы жоқ, оның балам! — деп Жәмийланың қапталында ойнап отырған ақлығын шақырып бетінен шорп еткізип сүйді.

— Сол еді-ау айтарым, — деп Жәмийла ошақтағы қазанды түсіріп, табақ толы шәулени кемпирдің алдына қойып, өзі бір дизеге қапталында отырды.

Арадан ярым ай өтпей колхоз клубының дийўалына «Бүгін хәүескерлер кружогының коллективи жазыўшы Асан Бегимовтың «Қорлықтан азат» пьесасын көрсетеди. Келиўшилерге есик ашық» деген дағаза қағылды.

Кешке қарай бул хабарды еситкен аўылдың жәмәетинен тайды-таяқ қалмай клубтың алдына жыйналды.

Кешки саат алты. Клуб иши жаўынгерлердің балашаға, кемпир-ғаррылары менен толы. Жәмийла адамларды ретлестирип отырғызып, жалт-жулт етип хәр мүйеште бир көринеди. Мине, есиктен хасалы еки ғарры супы жүрис пенен аяқларын ғаз-ғаз басып киятыр. Адамлардың арасына келип, орынлық излеп, жән-жаққа телмирип қарайды. Нәўше қыз-жигитлердің олар менен иси бола қойған жоқ. Еки ғаррының зеңирейип турғанын узақтан көзи шалған Жәмийла адамлардың арасын айырып шығып, ғаррылардың қасына келди де ийилип тәжим етти.

— Көп жаса, балам! — деди екеўи де сақалларын сыйпап.

Жәмийла артына бурылды да есиктен майданға шығып өз енеси Назлы менен тағы бир кемпирге жолықты.

— Ене, сен де келдің бе? — деди Жәмийла хаплығып сөйлеп.

— Хе, ойын-заўықтан қалып бола ма? Келдик... Көрсетің қызығыңызды! Айтпақшы, орын бар ма? Артист өз келинимиз болған соң жай-жайўат киятырмыз, — деп күлди Назлы.

— Хәзир, ене, — деп Жәмийла устаханаға қарай жуўырып кетти.

Әллен ўақытта қолына қобдый ұслаған буўрыл сақаллы қара кисиниң артында, өзи еки тахтаны қушақлап Жәмийла келди де, қасындағы адамға:

— Ал, мына жерге, мына тахтаны туяқ ислеп, мына ұзын тахтаны үстине шегелей ғой. Урыс басланғалы бул клубтың есиги бүгін ашылып тур ғой. Баяғы орынлық-

ларды кеме, шанаға жаклаў етип-ақ қутқан, — деп төрде тутьўлы пердениң ишине кирип кетти.

Пердениң ишинде Хожаниязов пьесаның роллеринде ойнаўшыларды хызметине қарай кийиндирип, биразларын ақ сақаллы ғарры қылып таслапты.

Жәмийла қасына келип мыйығын тартты да:

— Ойын басланғанша көпшиликке урыстың хабарынан бирнеме айтып бермейсең бе? — деди.

Усы сөзди айтқанда бир жигитке ақ териден исленген муртты желимлеп атырған директор Жәмийлаға жымыйып қарап:

— Хе, айтсаң айт, агитаторсаң ғой, — деди.

— Не айтаман, бала, — деп Жәмийла. Бүгинги жыйынның көплигинен ийбе етти... ме түри өзгерип кетти. Қысылып турғанын сезген жигит жеңгесиниң келбетине қарап күлип сөйледі.

— Ана газетаны ал да оқып бере ғой. Оған шекем мына «артистлерди» мен оң қолдай етип таярлайын.

Жәмийла столдың үстинде жатырған «Қызыл Қарақалпақстан» газетасын алып, соңғы информбюроның хабарына бир мәртебе көз жуўыртып шықты да өз-өзинен жеделленип, пердени ашып сахнаға шықты.

— Жолдаслар, — деп шаңқ еткен хаял даўысқа көпшилик жалт қарап, силтидей тынды.

Жәмийла еки ийинин көтерип, демин ишине тартты да, есик бетке қарап қалшыйып турды да, қалды. Оның есик жақта орынлық дүзетип атырған устаның қасында турған совхоз председатели менен райкомның секретары Тилеўмуратовқа көзи түсти. Олар менен қатарласа Ниязов та турған екен. Жәмийла Ниязовқа онша дыққат аўдара қойған жоқ. Райкомның секретарының алдында өзін сынақта турғандай сезді. Тек газетада оқыў менен ис питпейин деп тур. Агитатор сиясий басшысының алдында тереңге қулашлай түсиўи керек. Оған таярлығы аз. Жәмийла дағдарып қалды.

Райкомның секретары Жәмийлаға қарап, басын ийип сәлем берди де:

— Халыққа ойын-зауық көрсетеді дегенге бизлер де қатнасайық деп келген едик. Ойыныңызды баслайжақсыз ба? — деп сорады.

— Жок, жолдас Тилеумуратов, — деди Жәмийла, — мен мына газетадан соңғы хабарды оқып бермекши едим.

— Ол күтә мақул, — деп райкомның секретары Ниязовқа карап, сыбырлап әлленемелерди айтты да:

— Аз ғана сабыр етип турың, — деп сахнаның ишине кирди.

Ниязов столды адамларға көтерткизип, сахнаға әкелип қойды.

Райкомның секретары, председатель хәм Ниязов үшеуи орынлыққа келип отырды.

Ниязов орнынан ушып турып:

Жәмийлаға қатарға келип отыр, — деп бос турған стулди усынды. Жәмийла бир шетирек отырды.

— Жолдаслар! — деди сөзин дауам етип Ниязов. — Райкомның секретары жолдас Тилеумуратов урыстың хабарлары хаккында аз ғана гүрриң айтып береді.

Райкомның секретары орнынан турып, сол колын тери пальтосының қалтасына салып урыс хабарлары хаккында сөйлей баслады.

Жәмийла райкомның секретарының әпиуайы гәп пенен түйдек-түйдек етип сөйлеген гүрриңин қумарлана тыңлады хәм халық алдында сөйлеу ушын көп оқып, көп үйрениу керек екен ғой, деп ишинен пикир жууырттып отырды.

— Райкомның секретары сөзин тамамлап Жәмийлаға карап:

— Енди газетаңызды оқып берің, жолдас агитатор, — деп күлимсиреди.

Жәмийла өзін райкомның секретарының шәкиртиндей сезді хәм устазына арқа сүйеген жас шәкирттей жаутаңлап келбетине карап, орнынан ушып турды да газетадағы хабарды зуулатып оқып шықты.

— Отырың! — деп Ниязов орнынан ушып турды да, — енди ойынымызды баслаймыз, — деп үшеуи орынларынан турып, адамлардың арасына келип отырды.

Жәмийла пердени ашып, ишке кирип кетті.

Арадан он минуттай уақыт өткен мәхәлде перде ашылды. Ойын басланды. Басына айдынды менен қырмызы түрмени хәйуан-хаслан ораған, үстинде шолақ жең кара бешпент, аяғында геуиш мәсиси бар, кийимге шоласып отырса да усы иззетке налып, солғын пишинде бир келиншек түнерип сахнаға шықты.

— Қәтийра, Қәтийра, — деп гүбирлести залда отырғандар.

Тилеумуратов қапталында отырған Тилемисти түртті.

— Қәтийра ролинде ойнап турған ким?

— Билмесем, — деп ол таңланып Ниязовқа қарады.

— Ким бул?

— Ауылыңның адамын танымайсаң ба? Еле де серлеп кара, — деп мырсылдап күлди.

Председатель сахнаға сығалап карап турды да басын артқа бир силкип, Ниязовқа адырайып қарады.

— Хәй, мынау бизиң Жәмийла емес пе?

— Ауа, сол.

— Астапыралла! — Председатель басын шайқады. Оннан кейин мақуллагандай басын ийзеп:

— Бул ма, бул... Бул ислер! Бул өзи ғой! Усы жаға бойындағы қыздың сырлары усы! Буның колынан келмейтуғын өнер жоқ!.. деп тамсанды да Тилеумуратовқа бурылып.

— Жолдас секретарь, бул бағанағы өзиниң агитаторын ғой! — деп күлди.

— Хә! — деп Тилеумуратов сахнаға тигилип карап турып:

— Тек балық аулауға ғана емес. Жәмийла қай иске де жулпыс екен ғой! Рахмет! — деп мардыйып, сахнадан көзин алмай отырды.

Пьеса тамам болған соң, мектеп директоры сахнаға шығып рольде ойнағандардың атларын атады. Әдетте, бул ойын басланар алдында айтылыуы керек. Бирақ Жәмийла:

— Мени ойын питкен соң айтарсаң! — деп жалбарынып қоймаған соң, Хожаниязов илажсыздан көнген еді.

Жәмийланың аты аталған уақытта залдың ишин сүрен-шаўқымлы күлки жаңғыртып:

— Рахмет, рахмет Жәмийла! — деп көпшилик шаўқым салды.

Тилеўмуратов сахнаға шығып, Жәмийланың қолын қысып алғыс айтқан уақытта адамлар қол шаппатлап турды.

Тилеўмуратов колхоз председателине қарап:

— Жәмийланың Нөкиске баратуғынын хабарладың ба? — деп сорады.

— Жоқ. Телеграмманы күтип отырмыз. Бизиң колхоздан нешеў? — деди председатель.

— Екеў.

— Онда быйылғы жылы алдыңғы балықшы усы Жәмийла менен Жумабай екеўи ғой. Жиберемиз.

Тилеўмуратов аң-таң болып турған Жәмийлаға жымыйып қарап:

— Нөкиске барған соң тағы адасып кетпең, — деп кеңкилдеп күлди.

Жәмийла уялып төмен қарады.

— Енди, — деди секретарь күлкисин тыйып, — жетисегиз күннен соң Нөкиске барып, санаат хызметкерлері алдыңғыларының слётына қатнасып қайтасыз.

Жолдас. Секретарь! — деди Жәмийла — ертең балықшыларға барып жыйналыс өткерип, фронтқа жәрдем қақында мақул деген қарарын алсақ кәйтеди? Мына дайым, — деп колхоз председателин көрсететі, — ертең бір күн жыйналысты урыс питкенше апаражақ.

Тилемис шекесин сыйпады:

— Усы агитатор менен партком секретарынан-ақ күйдим, — деди дәлкек етип — мен аў-дузақты көбейтип, балықты нобай жибере берейин дегенім қәте болса, пәсинен қайттым. Ертең жалпы жыйналысты мейли өткерейик.

— Хә, солай болсын, — деп райкомның секретары — жаўынгерлерге азық та, балық та, ушыўға самолёт та керек ғой!

Жәмийла хошласып, енеси Назлы менен үйине қайтты.

ЖӘМИЙЛАМ ҚАЙДА!

...Саратанның тамылжығын қапырық ыссы күни. Түс мезгили. Артқы шийи түрилген кара үйдің төрінде Назлы кемпир, жапсарында Жәмийла отыр. Кемпирдің нәзери көтеринки, келбети кулпырып, Әскербайды алдына алып, ыңылдап қосық айтып отыр.

Жәмийланың алдында бір жапырақ қағаз жатыр. Еки көзин усы қағаздан айырмайды. Аўыр дәрт жүрегін кернеп, өкпесин исирди де, әйтеўир тынысы тарылғандай сийрек хәм терең демин алады. Келбет өңінде иренжиў, ыза ашыўдың арпалысқан толқыны жатыр, шаппаттай қағазды қайта-қайта оқыйды.

...«Жәмийла! Аўылға қайттым. Әскербай менен күтип ал... Сапар».

Жәмийла телеграмма келгели көшеге сийрек шығып, көбинесе үйінде ошарылып отырып қалды. Аўыл арасында жүрсе биреўлер оны әжиўалап, сыртынан күлип турғандай сықақлағандай, жабықтан сығалап әлле ким ермеклегендей — кулласы, хәмме оны «отырса опак, турса сопак» етип маскаралап турғандай өз-өзинен қысылады, сыртқа шықса кеўил жабығып, еңсеси түседі, отырса ой шырмаўығына оратылады.

Жолкер кемпир келинің ғам кеўиллигин хәр түрли ойға жорыйды... «Дүзде болмаса, үйімде биймезгил босағамның сықырлағанын сезгенім жоқ. Жас жан ғой, кәйдем, дүзде әлле кәйтип!... Дуў-дуў әңгиме, насақ сөз, келиниме жабылған ғәремет кулағымды жарып баратыр. Ойсызлық етиппен, мен мәстен тынышыма отыра берсем болмай ма!»...

«Келинің баласын алып кетеді. Стахан балаға басын байла» — деген шуғыллардың сөзине ерип, айдай жүзине ат туюғындай таңба салдым. Ишинен мени гүналап отыр ма, кәйдем билейин?

Бас бармағын жағына таянып отырған кемпир:

— Нөкиске баратуғыныңды не қылдың, келин? — деди.

— Кәйдем, ене, балаң да келип калатуғын ұақыт шамаласты ғой. Не ислеримди билмей отырман. Ақылым сарсаң!

— Өйтпе, Сапаржан енди келетуғын болды ғой, куда қалесе, — кемпир еки қолы менен жағасын услап, бирнеме деп гүбирледи. — Тәубе еттим! Құллық! Шүкир! Мыңда бир ырзаман. Қаршығам қолыма қайта қонды... — Кемпир жеделлениңкиреп сөйледи—өзине сөз келип жүрмесин, Сәл жерде жыйнақтан қалып қойсаң... Армиядан келмей атырған адам бар ма деп гүналы етип жүрмесин, барып қайта ғой!

Жәмийла кемпирдің ой төркинин хәр қыялға жорыды. Иштен өзи менен өзи ақылласты... Бир ойы: «Кетсем, Сапар мен келгенше келип қалар ма екен, суұйт барып қайтаман ғой», дейди. Екинши ойы: «Қалсам, аұырдым десем: руксат етеди ғой, бирақ Сапар кеширек келсе, әри жыйналыстан қалсам» дейди. Үшинши ойы «Кетейин! Сапар келсин, өсекшилер маған жабылған қәреметти қалдырмай оған айтып, иштеги дебдиұин шығарсын. Гүман жоқ, несине қалтырайман. Жазығым болмаса, несине секиремен. Қәне, айтсын!... Мейли айрылыссын. Басқа биреұди-ақ алсын! Толқынсыз теңиз болмайды—болсын! Өмир толқыны шайпалсын! Дүбелей турсын!.. Мейли!... — Жәмийла түси бозарып еки көзи теңиздей түнерип, орнынан турғанын өзи де сезбей қалды.

— Кетемен, ене, кетемен! — Жәмийла буұлығып, жүрегин ашыұ самалы кернеп, қамсығып сөйледи. Көзиниң парлаған жасын далаға төккиси келип, майданға шығып кетти.

* * *

Колхоздың конторында председатель алдында қара папкасын жайып жиберип, заводтан келген мағлыұматқа сөз салып отыр.

Урыстың зардабы оның да жанына аяздай батып жүрме, ямаса елде қалған бала-шағаны асыраұдың гирдикарына қысыла ма, әйтеұир, быйыл шашы, сақалы буұрыл тартып,

бедени тарамысланып, торсылдақтай торсыйған еки бетиниң алмасы былбырап, жүзине айғыз-айғыз әжим енди.

Усы ұақытта есиктен Қәлийла менен Мәтеке ғарры кирип келди.

— Тәке, мына ғарры менен келистим. Енди бизиң өти-ништи орынлап, балық аұлаұға жибер.

Тилемис Қәлийланың келбетине жымыйып қарап:

— Намаздай салпақлап кейнимнен қалмады ғой, Қәлийла! — деп еди. Қәлийла еки алақанын жайып:

— Ақыры, өзиң де ойлан! Ертең жигитлер келгенде не деймиз. Теңизде балық аұлаұдан қорқып, қырда кемпир-ғарры менен нәрете тоқыдым деймен бе? Ең болмаса, бесалты центнер балық услап, мен де Ұатан қорғаұға үлесимди костым деп мардыыйп отырайын, — деп сипсе муртын сыйпады.

— Мейли, енди болмас! Жағадағы нәрете қайық суұлаңқырайды. Соны ремонтлап отыз-қырқ аұ ал. Сөйтип, бесинши бригадаға бригадир бол. Кеше райкомның секретары Тилеұмуратов келип, жақсы кеңес берип кетти. «Аұылсовет председатели Узақбаев хәм меннен баслап барлық колхоз активлери өзлеримизге план алып балық аұлаймыз. Колхозшыларға басшылық та ислеймиз. Енди не қыламыз, ақыры. Урыстың қашан питетуғынын ким билсин. Бир балық усласақ та армияға жәрдем ғой!» — деди.

— Бул бир табылған ақыл екен, бала! — деп Мәтеке ғарры сақалын сыйпап қойды. — Баллаларым, қәйтсе де аұырлықты ийинлеп, кеш жатып, ерте турып, ат салыса көриң. «Бирликли ел азбайды» — деген. «Балық басынан ширийди» дегендей бул жақтағы қалған елат мойын бермейик!

— Әлбетте! — Председатель ғаррыға елжиреп қарады.

— Мәке, Досаннан хат келип тур ма? (Қырқ жасында көрген жалғыз баласы армияға кеткен еди).

Ғарры мунайып төмен қарады. Қәлийла шығып кетти.

— Хабар тыйылды ғой, шырағым!

— Жаралы болып госпитальда жатырған шығар, ямаса кайтып киятыр ма...

— Әўмийин! Келсе тойға байлап койған бир кошқарым бар.

— «Қошқар» деген ўақта председательдің есине ферма-ның малы түсти.

— Мәке, жаңағы Қәлийланы жибермей тур едим. Кемпир-ғаррылардың тартқысынан кутылды.

— Не қылайын, косшым, — деди ғарры. — Бүгін бес-алты күннен бери мен балыққа барайын, сен қырдағы жұмысқа басшылық ет, аға! — деп мийиме курт болып түсти. Балықшы аз болған соң сени де аядым.

— Рахмет! Ал енди қыстың әнжамын ерте көрмесек, малды қырып аламыз. Сонлықтан, аўылда иске жарамлы адам болса түске шекем орғызып, түстен кейин гөне аў, нәретелерди ремонтларсаң. Ҳәзир бир кулаш тор алтынға бергисиз болып тур.

— Ол жағынан қәтержам бола бер, иним, — деп Мәтеке орнынан турған ўақытта есиктен бир бала жуўырып келип, Тилемис аға, Сапар келди! — деди қаплығып сөйлеп. Председатель қаўлығып:

— Сапар! — председатель орнына ушып турды.

— Аўа.

— Тири ме? — деди сасқан ол.

— Тири, балдағы бар. Жаңа кәтерден түсти.

— Жүрейин онда. Мәке! Кемпирине қутлы болсын айта-йық. Өлген жерден тирилип келди, — деп орнынан турды да, Мәтеке менен Назлының үйине қарай кетти.

Тилемис келсе, үй толы хаял-еркек екен. Үстинде сары көйлек, шалбары бар, белинде үлкен тоғалы былғары қайыс, оң аяғын алдына созып, қызыл шырайлы солдат жигит үй толы адамлардың ортасында жаўқылдап сөйлеп отыр. Кирип келген Тилемисти көрип, қапталындағы балдағына сүйенип орнынан ушып турып, сәлем берди.

Тилемис көрисип болған соң, жигиттің бир аяғын жойытты. Ол аяғы жуўан саннан кесилген екен. Ол ишинен:

«Фронтқа кеткенлердің хәммеси усындай майып болып келеди екен ғой», деген пәмге кетти. Қалай болса да келе берсе болғаны ғой», — деди тағы. Жигиттің ажары ағарып, денеси шыйрақланған. Кийимлери де шебер пишкендей қуйылып тур. Тек бир аяғының кемислиги ғана усы сым-батты бузғандай...

Тилемис узақ гүрриңдесип маўқын басқаннан кейин:

— Иним, урыс шығынсыз болмайды. Бир мүше менен кутылғаныңа шүкирлик ете бер! — деди.

— Әй, хеш гәп! Халық ушын неше аяқ берсең де көп болмайды, — деп Сапар мардыйып сөйледі.

— Қыр жұмысында, складта-ақ ислерсең-дә.

— О неси, аға, дәкең ертеңнен баслап қайыққа минип, балық аўлайды, — деп председательдің сөзине өжетленди.

— Фронттағы жигитлердің ақырғы тамшы қаны қалғанша жаў менен гүреседи. Тынышлық жерге келген соң бизлер енди жанның пайызын ойласақ, урыстағы қалған жигитлер менен кемпир-ғаррыларды ким асырайды. Бизге бир қайық пенен елиў бас аўды сазлап қоя бер аға! — деп Сапар мыйығын тартты.

— Ырас айтып отыр ма? — деп Тилемис пенен Мәтеке бир-бирине қарасып, жымыйып күлди.

Сапар хәр адам келген сайын есик бетке жалт-жалт қарай береді. Ол Жәмийланы жойытып отыр еді.

* * *

...Сапар минип киятырған, «Париж коммунасы» кәтири аўылға түс аўа келди. Тайда туяқ қалмай аўылдың бала-шағалары жағаға жыйналып, Сапарды күтип алды.

Көптің арасында Сапар анасы Назлының зарланып жылап киятырған саз даўысын еситти. Ана айтынып жылап киятыр еді. Арқасында Әскер жигиттің баласы Әскербай бар. Бала анасының неге жылап киятырғанына да, көпшиликтің неге жыйналып турғанына да таңырқанып, хәр кимнің келбетине мөлтидеп қарайды.

Кәтирдің палубасында еки балдаққа сүйенип солдат жигит көпшиликке жаўқылдап қарап тур.

Кәтир Ақдәрьяның жағасына келип тоқтағаннан кейін Сапарды еки-үш жигит кәтерден сүйеп түсирди.

Көпшилик баласы менен көрссин, — деп анаға жол берди.

— Өлген жерден тирилген, шырағым!.. Енди өлсем әрмансызбан... — Сарғайып сағынған кемпир Сапарды қушақлап еки бетиниң алмасынан порсылдатып сүйди. Бірақ қанлы сауашта жүрегі қатып, бауыры сууыған жауынгер анасының мийримли қушағында елжиресе де егитилип көзине жас алмады.

Сапар анасының қушағынан жаздырылған уақытта бир хаял жақынлап келип:

— Мә, мырзаға! Сен кеткендегі келиннің құрсағында қалған жәдигериң. Атын Әскербай қойдық. Бірақ кемпирдің баласы... деп хәзиллеп Әскербайды Сапарға берди.

Сапар еки балдағына сүйенип турып, Әскербайды қолына алып, бетинен сүйди, ажарына тигилип қарап, мыйығын тартты.

Әскербай солдаттың жүзине дәслеп жатырқап қарап турды да оннан соң көкирегіндегі орден-медалларын услап көрди.

Сапар Әскербайды анасына қайтып берди де көпшиликтің арасын сығалап Жәмийланы жойытты.

— Жәмийлам қайда?!..

Сапар оны: «Ийбе етип, үйде қалған шығар» деген пәмге кетти. Бірақ не ушын үйде жоқ. Көпшиликтің ортасында отырып Жәмийласын сорауға әдепсизлик көрди. «Өлип қалған шығар» деп сорауға жүрегі дауамады. Жәмийла! Женочка! Қандай сүйкімли ақыллы қыз еди. Бул оны қандай сүйсе, ол да буны солай сүйер еди. Армияға кетерде дәрьяның жағасында қалып баратырып, кәтирдің қарасы семгенше жипек орайпегин былғап, қара көзинен моншақ-моншақ жас төгіп турған Жәмийласы көз алдына елеследі. Сапар орнында сабырлы отыра алмай тыпыршықлай берди. Анасынан сорауға, тойдың әнжамында жүрген оның сауа уақтың таппады. Ғарры-кемпирлерден сорайын деп бир оқталды да, биреуге турмысқа

шығып кеткен болып, жұрт алдында күлкіге қаларман. Нәзеримди пәс тутпайын! — деп көкирекке салып, жауынгер жигит қаншама өзін берик уласа да, кем-кемнен адамлардың сорауына жууап бериуге ериншеклик басып, кеуили кобылжый берди. Ол Жәмийласын жойытып отыр.

— «Өлдимекен!» деген ой келди кеулине, тағы өлимге қыймайды. «Өлгенде, — деди ишинен — еситтиргенде мениң жүрегим жарыла ма! Өлим менен айқасып, талай құрбанларды көрген сууық жүрекли жауынгермен ғой!» Әмиүдәрьяның бойында ғаздай қатар өсип, ийримли ағыстарда қалақ ойнап, мектептің кең класс жайында парталас отырған сүйикли Жәмийласы көз алдында елеследі де турды. Есиктен ким кирсе де Жәмийла шығар, — деп жалт-жалт қарайды. Сонда «мен сен ушын тууылғанман Сапар-ау» деген хақ кеуилли, пәк жанлы, жипектей жұмсақ минезли, табанлы сөзли Жәмийласы қайда?

Жауынгер жигиттің ярын жойытып пошалап отырғанын зейни илген Тилемис Мәтекени ымлап, майданға шықты. Үйге кирип баратырған, есиктен шығып киятырған адамларға «келин хаққында баланың көзинше ғәремет сөз айтыушы болмаң!» деди де, Мәтеке менен алысыраққа шығып:

— Қәне, Мәтеке қалай ислесек екен, көп жасаған атың бар ғой, — деди Тилемис жүресинен отырып.

— Қәйдем, иним. Әбзели, Нөкистен келе берсин. Өзлери есабын табар...

Сапар келген күнги тойдың қәрежетин колхоз басқармасы көтерди. Ауыл адамларының бир қатары қутлы болсынға келип болған соң Сапар бир тыныспасында кемпиринен Жәмийланы сорады.

— Нөкиске кешегиниң алдыңғы күни кетип еди, шырағым. Келиннің жақсылығын умытпайман, — кемпир жұрттан бурын өзи айтқысы келип, баласын оңашарақ алып шықты: — Келинге ырзаман... Бахытлы болсын!... Сениң жоқлығыңды хеш билдирген жоқ. — Кемпири мақтаған сайын баласы мазатланып, күле береді. — Сөйттип, шыра-

гым, қайсы бирин айтайын. Кийимимиз пүтин, тамағымыз ток. Ер азаматтай нашар екен ғой!

— Апа, көкке шығарып мақтадың ғой!

— Хе, мақтамай неси бар. Қыраулы қыста, жауынлы бәхәрде, дауыллы теңизде балық аўласа. Журттың хаял-ларындай күн шуақта отырмаса! Шүкир, абырайы да жаман емес... дилигат болып жыйнаққа кетти. Бирақ...

Кемпирдің түйилгенин сезип:

— Айта бер, апа! — деди.

— Былтыр қыста стахан бала менен шерик болып, балық аўлап жүр еди ғой, соннан теңизде муз бенен екеуі ығып: — буннан арғы сөзди айталмай, кемпир сууық демин алды. Сапардың да түси оңып кетти.

— Соннан ығып кете берген. Әйтеуір, алла яр болып, жети күн дегенде ме, қазалы жақта жағаға шығып, булар талып, қызыл кумда жатырғанда, әйтеуір, алла яр болып, «експедсе» — дейме...

— Экспедиция шығар.

— Аўа, тилим де келмейди соның атына. Сөйтип, жаңағылар машинасына салып, Тахтакөпирге әкеліп, док-торханаға апарған. Сөйтип, бул жаққа хабар етипти. Мен сирә еситсем қулағым гер болсын, үйге келген соң билип жүрмен. Әйтеуір, теңизден келгенге усамайды-аў. Мени көриўден жылап көристи... Хүкиметтиң садағасы кетейин! Бурынғы заман болғанда өлигин ғарға жейди. Доктор болмағанда лепсе аўырыўына шатылып өлер еди. Өне, әдил «патша» усы, шырағым! Жети күнге шекем самолёт пенен излеп, райкомлар толқындай теңселген...

Жаўынгер жигит анасының урыс басланғалы ой-өрисиниң әдеуір өзгергенлигин иштен тынып пәмлеп тур. Ал, өзи Ұатанды қорғау ушын қан майданда қан сорпа болған мийнетине ырза болып, сүйсингендей кең геўдесин керип, мардыйып турды.

— Ишке кирип деминди ал, шырағым! — деген анасының мийриманлығына қарсылық көрсетип, — «Ақдәрьяны бир көрип келейин» деп балдақ пенен секирип жүрип жағаға қарай кетти.

...Ақдәрья! Ақдәрьяшылармыз... Ақдәрьяға бараман. Ақдәрьяның баласыман, деп сени анамыздай аймалап, атамыздай мәпелеп атына мардыйып, мазатланып едик. Ақдәрья саған деген мухаббатымыздың шеги бар ма еди. Совет заманында жаңғырған қоныс! Мен түе атам менен анамның киндик қаны тамған жер. Мың дүркин қыз-жигит кәмалға келген елат. Ақдәрья сениң пейзажың өз алдына ғой!

Ақдәрья сызылып ағып тур. Еки жағасын кернеп, кенарын толтырып, қубладан бир алп күш арқаға асығып баратырғандай. Өрге қарасаң, сансыз нөкер атларында шабыра толқынлар желкилдеп, секирип ойнап киятыр. Жағасын жалап қойнаұйтлап, тасып-көпирип ийирим тартып, тоқсан түрли өнер менен ойнап аққан нәүпир суўдың ағысы жаныңа ләззет берип, кумарттырады, өзи менен қоса сени де йоштырады, бойыңды балқытады, салқын хәуиринен, жипек лебинен тынысың ашылады. Сынаптай гирбинсиз хәуасын айтсаң-о! «Кеуил көтерсең дәрья жағасына шық» деген усы дағы...

Жаздағы көркин айт. Еки бойы жасыл ақ теректей салланған қамыс, пишен, жекен... Дәрьяның бетинде қайықлар курдай қатнаған. Ақ желқомлар теңиз үстиндеги шағаладай. Өне, гүңиренип, суў поезды пароход киятыр. Жас балалар жуўырып жағаға шығып, жанма-жан шешинип, дәрьяға бойын таслап, пароходтың артында киятырған еспе толқында әткөншек тепкендей шайпатылып кумарын таркатады.

Түңги көркине қара... Маўжыраған түн. Аспанда қалыққан айдың сәулеси қытығына тийгендей гүмис толқындар тынымсыз шапшып ойнайды. Дәрья ақшамында да турмыс хәрекетинен қуры қол емес. Балықшылар уйқыға кетти дей ме түн болса балықлар теңизден шубырып шығып, дәрьяның ағысын өрлейди. Бирақ балықшылар ол «шайтанның» бул минезине қанық. Оның менен жастан сыр минез болып өскен балықшылар геўгим түсиўден

қорғасын аў, қайықларын сазлап ескек таяўын көп тоқылдатпай жетпис-сексен кулаш аўларын дәрьяның ортасына кереди. Жағада әне жигирма-отыз қайық нәубет күтип тур. Биреулер аўларын тарап, биреулер кемениң ишинде уйқылап жатыр, және биреулер жағаға куйкылжыған әңгимесине балықшыларды күлдирип отыр. Биреу дәрьяның ортасында, биреу — жағада өтирикли-шыңлы қосық айтады. Ермек керек, әңгиме таўсылады, таң еле узақ. Сонлықтан қызық ертеке те, жаңылтпаш, аңыз сөз де, мереке жыйынның гәпи де, дәстан қысса да, — кулласы Әбдир жырау менен Ещан бақсы да, Айымхан менен Юлдаш та усы жерде. Қәр ким барын ортаға салады. Айыпқа санамайды. Хош хаўаз лапыз бенен дарылдақ даўыс та усы жерде. Музыка әсбапларымыз кемис деп налып отырған балықшы жоқ. Қамыстан исленген қобызды көргениңиз бар шығар. Өне, биреу еки қамысты қыйкылдатып «Алпамыс» ты төгип айтып отыр. Саз ылайдан соққан үшпелекти шерткен шығарсыз. Бир жигит түрли намаға салып тур. Бир ғана дуўтар бар. Бирақ өтирик дуўтар аз емес. Неге десениз, соққыны алып, дуўтары жоқлар өз даўысына жалғаннап ақ қоса береді... Айтпақшы, өтирик дегеннен шығады-аў, балықшыларда өтирик қосық та болады. Мәселен аў салым жерден дәрьяның ортасына шығып аў салдың. Ағыс пенен ыклап бир шақырымдай жерге барған соң, аўды суўырдың, он бес-он алты сүуен алдың. Жағаға шықтың. Дәрьяны өрлеп баяғы аў салым жердеги адамларға келиў керек. Арқан тартып, кемени өрге сүйрейтуғын ескекше пақыр! Қарманшы тек кемени дүзеп отырады. Жаны рәхәт! Көп балықтың куўанышына йошпайтуғын балықшы жоқ. Қарманшы йошып қосық айтқысы келеди. Усы ўақта бир еки аўыз қосықты ядламағанына иренжийди. Неде болса, куўанышын билдиргиси келип, саз даўысқа салып, барлы-жоқлы қосықларды шөплейди.

«Ақдәрья бойында өстим яранлар».
«Қызлар мерекеңди, қызлар үйге кир».

«Ақсүңгилдің оң жағында ошағы».
«Кетер болсаң хош аман бол, Бозатаў».

Ямаса «шайырлық йошы» келип:

«Ақдәрьяның қамысы,
Қыздай сулыў қара тал,
Гүмис шабақларым бар,
Мотор яңлы, қайығым»

деп гә «Арыўхан», гә «Бес перде» намасына салып, көтерилип-басылып киятырған балықшыларға «хә» десен, тымтырыс бола қояды. Бул уялғанлық белгиси.

Тағы бир өтирик бар. Ол: «балықшыға бир асым, өлсе де айтпас ырасын» деген нақыл. Он сүуен алып киятырған балықшыға:

— Мәке, қанша алдың? — десен.

— Әй, бир-еки сүуен алдық ғой, — деп шынын айтпас.

Балықшы отағасылар! Өз баламыз бизге мин қойғаны неси? — деп кеўлиңизге мәлел алсаңыз, әпиў етерсиз! Мийнети менен жазған қосығын бузып айтқан соң жазыўшы да жәбирленеди. Ал, «балықтың санын айтсаң, аўға көз тийеди!» деген бийкар әңгиме.

Солай етип, түңги балық аўлаўда жыраўдың алды Әбдир, кейини Жумамуратқа шекем, бақсының алды Ещан, кейини Тәжибайға шекем, артистиң алды Йолдаш, кейини Сәтпайға шекем, сазендениң алды Айтжан, кейини Махмутқа шекем келе береді.

Енди оқыўшыманнан кеширим! Өзим балықшылыққа жаны кумар Ақдәрьяның баласы болған соң көбирек сүу-ретлеп, дәрья бойына шыққан Сапарды естен шығарыппыз. Қәне, жаўынгер жигитке қайта оралайық.

Жағасында туўылып өскен Ақдәрьяның буйра толқынларына, ийримли ағысларына, көлдің сүйригине семирп, ардаңлап жайылып жүрген желини жардай сыйырларға, дәрьяны өрлеп баратырған желқомлы кемелерге машқы етип, жаға бойының қоңыр самалына төсин керип, киршиксиз хаўасын симирп жутып, маўжырағандай болып, ели-тип балқып тур еди.

— Әскер қайним, пошалап кимге қарап тұрсаң? — деген хаял дауысқа селк етип, оң қапталына көз салып еди, жардың баурайында сууға толы шелеклерін қапталына қойып, тигилип тұрған Сәлийманы көрді.

Екеуі де бір-бирине күле шырай менен сәлемлесіу үшін қарсы жүрді. Сәлийма еки балдаққа сүйенген пишинине, геллектей аяғына сүзилип қарап, мунайған келбет көрсетті.

— Әйтеуір, тиришилик жақсы. Желдей есип жүрген қандай жигитлер едіңіз! — Хаял қамсыққан болып, көйлегинің жеңін көзине көлегейлеп еди, бауыры еримеген соң келистире алмай, қайтадан қаддин жыйнады. — Сени «өлді!» дегенде, қурдас, өз маңлайымнан айрылғандай жүрегиме қоз басылды. Бір күні оң қабағым тарта береді, жулдығын тартады, жүрегім хәулиреді. Бул не болды жаным деймен, соның арасында-ақ хат келді деп ауыл шуу ете қалды. Сениң қуанышың екен, қурдас!

Жауынгер жигит балдаққа сүйенип жадырап күлип, хаялдың әңгимесін ықлас пенен тыңлап тұр. Сәлийма жигиттің нур шашқан қызыл жүзине, бадана көзине, кең ыйығына, қайқайған төсине көзін жууырттып, өңирине тигилді.

— Мына өңір моншақларың не, қурдас! — деди жолкерленіп.

Сапар мыйығын тартып, өңирине бір қарап қойды да:

— Мынау «Қызыл байрақ», мынау «Қызыл жулдыз», қалғанлары медал ғой... деди.

— Әскерге барғанлардың хәммесине бере ме?

— Ис көрсеткенге, хызмет еткенге!

— Хе, солай де... Ал тағы бір сорауым бар, қурдас, кеуилиңе келмесін, енди бурынғыдай балықшылық кәсібине жарай алмайсаң ғой. Соның үшін, баслық я ауыл кеңес етип қоятуғын шығар.

— Армиядан қайтқанлардың хәммесине баслық я ауыл-кеңеслик жете бере ме?!

Сапар ишек-силеси қатып күлип, пәмине «хаяллардың садалығы ма екен!» деген ой келді. Жигиттің бул күлкісине хаял да кеңкілдеп күлип қосылды да, баяғы дығын усы жерде қайтарғысы келді:

— Сөйтп, Жәмийлаға қарап тұр екенсең ғой! Ол саған қарағанда табанлы ғой. Еле бес-алты күн дәрьяның бойында сарғайтар. Әдира қалсын. Өлген жерден тирилип келген күйеуінің келгенине қарамай Нөкесте не жейди дейсең, ол қатын... Оның менен маған «ишилик» түсіп қалыпты. Әскержанды таслап... Қуаныштың ишинде болмас па...

Сапар оның сөзін хәзил деп түсінді.

— Ол да бизди бираз күнлер күтті ғой, биз де гезегимізге күтейік те, — деп күлді. Сәлийма жигиттің ишине қатыу салыу үшін гәпти балалата берді.

Күткенде оның бір өзі ме? Күйеуін өлді деп асбатын берген қатынлар да босағасын таслап кете алмай, үйінде сарғайып отырған жоқ па. Сен базарлап кетиппесең. Урыс... Мен хаялыңды жаманлай қояйын деп тұрғаным жоқ. Гәптиң сирәдағысын айтаман.

Сапар ызалы күлкі менен мырс етип, хаялдың сөзін хәзилге аударды.

— Келген соң сениң көзіңше бір «сабап» алайын. О қалай болады?

Сәлийма ермеклеген түр менен жигиттің бетине тигилип қарап:

— Әй, ол сабатыұдан кеткен шығар! — деди.

— Кеткен шығар? — деди жигит қайталап. — Неге?

— Хаял ишинен: «Шыбықтың үшін жүрегине тийгиздим ғой» деп Сапардың сорауына жалт беріп:

Асығып турман, қурдас. «Отқа келген хаялдың отыз ауыз сөзі бар» деген, сени көрген соң қайдағылар есима түсіп, ишимдегини ақтарап атырман... гәптиң төркинин аңлау үшін балта-шотлық исиң бар, — деди де ийін ағашын көтеріп, үйіне қарай жалт берді.

Сапардың ақылы сарсаң болып, Сәлийманың қарасы семгенше изинен қарап бір орында қалшылып тұрды да қойды...

Сапар үйіне келип түни менен тоқсан ойдың торабын гезди.

Сәлиіманың жағада айтқан «сабатыұдан кеткен шығар» деген гәпи жигитке кобылжыұ салды. «Еситсең үйге бары неси!» «Ауа, дурыс айтады — неге мени күтип алмады? Мен киятырғанда оның Нөкіске қарап қашыуы не?... Меннен жалт беріп қашқандай не гүнасы болды екен... Әх, Жәмийла! Бір шуғылдың дузағына илиндимекен? Меннен өлди деп хат келиуден... Ол актив ұсайды... «Сапар орнынан өрре тұрып солдат гимнастеркасынан папиросын алып, тутандырып, исинген өкпесине буұдақ-буұдақ ашшы түтинди серипти. Қапталында пыснап, шийрин ұйқыда жатырған баласының жанарына тигилип, гүрсинди. Жүрегиниң кенарында сеңдей соғысқан бир ызалы хәсирет қабына сыймай кернеп баратыр... Оның көз алдында сауашлы күнлер елеследі. Ол жау менен урысып жүріп уллы рус елиниң талай ауылларының дузын татты, тылдағы қалған кемпир-ғаррыларды, жас балаларды, хаял-қызларды көрді. Бір сауашта өз ротасынан жазым болып партизанларға қосылып кетті. Түнде тыңшы болып, немецлер басып алған ауылдарға келип жүрді. Ер жүрек партизанларға жау басып алған ауылдың Ұатанға садық талай хаял-қызлары қол-қанат болып жүрмеді ме? Фронтта қан кешіп жүрген күйеулериниң жеңиси ұшын қанша қосемет болды. Бірақ душпан ұақытша хұжим еткен ауылдардағы бирли-жарым азғынлар не? Ол харамылар келешегин не билсин, еки-үш күн фашистлердиң порсыған колбасаларына тойғанын мәп көрді. Әй, олар мың гүлдиң ишиндеги бир Ошаған ғой! Бул жақта-ше? Сапар келгели елдиң басы-аяғына кирип шыққан жоқ. Сонлықтан, бул сорауға шорта кесип не айтсын? Бірақ ел еле питеу. Турмыс та баяғыдай, — Сапар қолын бир силтеді. «Несине ынжыламан... Суу көрмей етик шешип...»

...Жоқ Сәлиіманың сөзиниң жаны бар. Ертең алдап-арбап тилиниң астындағы купья сырды ашыу керек...

Сапар азанда солғын келбет пенен орнынан тұрып бет-қолын жууды. Шайды шала-шарпы ишти де:

— Сағынып қалыппан, үйлерди қыдырайын, — деп орнынан турды.

Кемпир самсаз болып, баласының сыртқа шыққанын иштен жақтырмаса да сыр билдиргиси келмеді.

— Өзиң бил. Жәмийла да бүгин келип қалмас па екен, шырағым, — деп салқын жууап берді.

— Қәйдем, — деп Сапар үйден кемсалыйқа шығып кетті.

Кемпир қарап турды да «ух» деп салқа түсіп отыра кетті.

ШУҒЫЛ

Өткен қыста Сәлиіманың жиберген хатын Ажар Жумабайға қууыстырыудың есабын таба алмай Қәлиілаға ойласты. Қуу сөзлі, ушқындырма гәпке қайымшыл Қәлиіла Ажардың қолындағы үш мүйешли етип бүкленген қағазды жаздырып оқып шықты да ишек-силеси қатып күлип:

— Ферманы қойып, енди жол ортаға барғанлардың ашық хатын тасыйтуғын болдың ба? — деп Ажарды илип қақты.

— Қуршаңқы гәпине қара буның, — деди Ажар қәинисин дәлкек етип — мен соннан шайы көйлек кийейин деп жүрмен бе, қара басыма еки шанаға пишен тийеу ауырлық соққан соң алдап-суулап изиме ертип гүдиниң басына апардым. Ол өршилесе, мен ық жағаға шықтым. Хызметимди питкерген соң «нем кетер дейсең» деп бир жапырақ қағазын алып шықтым. Айып болса, үкиге тасла.

— Жоқ, тасламайық, — деди Қәлиіла кеңкилдеп күлип, — хатты маған беріп кет!

Арадан үш-төрт күн өткен соң ауылға азық алыуға келген Қәлиіла Сәлиіманың үйіне келип, көк конвертти ұсынды.

— Бул не жезде, — деди хаял жәдигөйленип қолын әсте созып. Әскер балалардан келген хат емес пе?

— Әй, балдызым, саған интизар болған биреудің хаты. Оқысаң, түсінесең деди Қәлийла.

— Хим! — деди де сазарып, қасларын керди, оннан соң көзін сүзип, жыйнаулы көрпениң астына тығып, Қәлийлаға төсек салды. Қәлийла көзіннің қыйығы менен хаялдың келбетинен кууаныш кейпин көрди. Шай қайнатыудың әнжамына кирискен Сәлиймаға қарап:

— Балдызым, мен ушын хәлекленбе, дастурханыңды әкел, нан ауыз тийип кетемен! — деди.

Сәлийма оған күле шырай берип, таңланған пишин билдирди.

— Неге, қыстана бересең, жезде! Шай ишип кетсең де жибереміз ғой. Балық, шабақ қалай? Жақбасым шығып балыққа қатнаса алмағанымә өкинемен! Келип тур, жезде!

Сәлийма гәпке айналдырғысы келип еди, Қәлийла орнынан турып, наннан ауыз тийди де кетиуге ыңғайласты.

— Жезде қуры ауыз кеттиң-ау. Бир гүзе қатық бар еди, алып кетесең бе?

— Бере ғой! деди Қәлийла жымыйып— жигитлерге базарлық болар.

Қәлийла гүзени қолтығына қысып үйден шықты. Сәлийма сол шығыудан көрпениң қабатындағы бүклеулі қағазды ашып әйнектің алдына барып гүбирленіп оқыды. Жумабай былай жазыпты:

«Сәлийма екеуіміз ерли-зайыплы болсақ, сениң хызметсиз отырғаның маған батады. Балық аұлауға қыйналсаң, ең болмаса, фермаға жұмысқа қатнас. Военный ұақыт. Хаялың хайяр деп күледі. Мени хұрметлесең усы тилегимди орынла!» — Мийнет десе қуйқасы жуұлайтуғын хайяр хаял қәйтерин билмей, еки күн жатып ойланды.

Үшинши күни бос гүзени арқалап қолында бир сазаны Қәлийла келди. Бул сапары аұ дузақ алып қайтыуға келген екен.

— Мына балықты Жумабай «жиберип» еди, балдызым! — деди Қәлийла. Қәлийла оған стахановшының хаялы бос отырса, газетаға жазып масқаралайды деп үрейин ушырды.

Сәлийма ақыры болмаған соң қайылшылығын билдирип, тағы бир гүзе қатық берди. Қәлийла қатық тасығыш болды.

Ертеңине Сәлийма фермаға барып, бир-еки күн иследи де хәр сыйырды бир қарғап көнликпей үйине келди. Үш-төрт күн арадан өтип еди, Жумабайдың «гәпи» есине түсіп, көнгелеп берейин деп складтан бес-алты аұ алды. Оны да бир айға шекем питкере алмаған соң склад баслығы үйинен алып кетти.

«Стахановшының хаялы да ылғаллы болыу керек» — деген Қәлийланың гәпин шынға алған Сәлийма Жәмийланың себил болып балық аұлап жүргенин Жумабайға жағыныу деп жорыды да, сол күннен баслап Жәмийлаға деген өшпенлилиги қозып, жини атланды. Оның көз алдында Жәмийла Жумабай менен өзинің мухаббат гүллеринің арасында турған шеңгелдей болып көринди. Жәмийланы биреу мактаса да, оның атын атаса да әжийнеси тутып қалады.

Жумабай менен Жәмийла музға ығып кетти деген хабарды еситкенде бул хаял: «Қарасы өзи менен кетпей Жумабайды сорлатып кеткенине кара» деп гижинип, иштен ақыретлеп алған еди. Шөллегенде шайын, қумартқанда қатығын ишип, өткен-кеткенде: «Жумабайдың ықласы сенде, балдызым», деп Қәлийланың ушқындырып айтып жүрген гәплерин хаял хат пенен қәлемдей көрди.

Сапардан хабар келгели Сәлийма усы «көрермен» дығын жаңғыртып ашықтан-ашық сүрен салды. Үйме-үй кирип Жәмийла хаккында мың қәремет тапты. «Жәмийла кеселханада баласын таслапты. Жумабай екеуи қашып кетипти. Моллаға неке қыйдырыпты».

«Бул да аз» дегендей енди Сапардың келиуин айдай күтип жүрген Сәлийма дәрья бойында турғанда гәптин ушлығын шығарды да, таң ертең үйинің тусында өтип баратырған жигитти қайырып, төрге төсек салып, әңгимениң базарын қыздырды.

...Сапардан өлди деп «қара қағаз» келген ұақта Жәмийла шашын жайып, кара кийменпти. Қайғырған пишин көрсетпепти. Аұылдың кәтқудаларын жыйнап, жесир отыра

алмайман деп Жумабайға қол салыпты. Кемпир сорлы илажсыз көнген. Қызыл ала кийінген. Енеси менен баласын таслап, Жумабай менен қол усласып балық аўлап, көлге кеткен. Кенедей пешине жабысып, муз бенен де бирге ығып кетипти-мис... Тахтакөпирде бир ай кеселханада жатып, бала таслапты-мыс!»

Гә куўарып, гә бозарып келбет-пишини атып киятырған таңдай кубылып, денеси безгек тийгендей қалтырап гәзеби атлыққан Сапарға Сәлийманың төбеси жалпыйып шөккен қақырасының қаўасы тарлық еткендей өкпеси исти. Деми қысты. Тынысы тарылды. Қамырдай көшип киятырған денесине солдат гимнастеркасы тарлық етті. Тула бойынан сыбақ тер ақты... Ол усы отырғанда Жәмийлаға көзи түссе атып жиберер ме еди, бүркіттей тарпа басып, салалы солдат пәнжеси менен өңешин үзер ме еди, ким билсин? Оның қәхәри қайнағаны соншелли қарсы алдында патефондай тақылдап отырған Сәлийманың хәр сөзи жүрегине қылаўдай шаншылды.

Оның тақаты кетти. Сабыры саркылды. Жаңа ғана жайдары минез аққуба жигиттің қабағы түйилип, жүзи түнерди. Оның келбетин дүбелей жаршысы бир жумақ кара булт басты. Кешегі Украина топырағындағы саўашта ғайбар ашыўы қайта курсады. Қапталында жатырған балдақты алып тунжырап орнынан турды.

Сәлийма орнынан ушып турып:

— Келип тур, курдас: М-е-ен ақ пейил, аўызым жеңил, айыпқа буйырма! Не қылайын, сени көрген соң жарылып атырман! Дос жылатып айтады. Келип тур, курдас! — деп иззет көрсетип қалды.

...Сапар колхоз кеңсесине қарай бет алды. Жүрип киятырып, сап жүрегі ағыстағы сүйрикттей дирилдейди, толқындай туўлайды, батыл жүреклі жигит әлле неден қыпсанып – қаймығады.

Қапталынан өткен кисі әжиўалап баратырғандай, артында әлле ким сықақлап күлискендей, кара үйдегі ғаўырлы оны өсек етип отырғандай қыйпақлайды. Жаўдың

жалтарып қаймықпаған жүрегі махаббат дәртін көтере алмады!

Кеңсеге келип Тилемистің кабинетине кирежак еди, басқарма ағзаларының жыйналысы болып атырған соң қызыл мүйеш жайына кирип, дийўалда қыстырыўлы турған «хүрмет тахтасына» көзи түсті. Жети-сегіз алдыңғы балықшының сүўрети тур еди, ол балықшыларға онша нәзер аўдармай қатар турған Жумабай менен Жәмийланың сүўретине тигилди.

— Жумабай әдеттегі аўыр минезинде теңіздей түнерип тур. Жәмийла күлимсиреген пишинде. Бирақ ықласлы күлки емес, ал ериншек шыққан күлки. Екеўи де Сапарға тигилип қарап тур.

Жумабайдың пишиндегі өзгерісі мурт қойған. Астыңғы ернине мингескен үстиңги ерниниң үстинде өлпек жайылған мурт мурнына келгенде қойыўланып питкен.

Аз сөйлейтуғын, жабық қабақ Жумабайды жоралары «индемес!» деп хәзиллесе де иске келгенде сал бөкселигі жоқ. Бир жаққа шықса жеткенше тыным таппайды. Ескек ессе, таяў басса хәммениң алдында келетуғын усының қайығы. Бул ғайратына сүйсинген жоралары «өкпеси жоқ» деп ардақлап сөйледі. Қара күштің ийесі!

Бойына питкен минези, — өтирик-өсек пенен иси жоқ. Қыянет жасаўға күтә әбигер. Пустырмалап, қыйыстырып сөйлеўге шорқақ қақыйқатын айтады да қояды. Усы минезине қарап жоралары: «Жумабай орыс» дейди.

Хүрмет тахтасынан көзин жаздырмай усы минезлерин есине түсирип турған Сапар енди Жәмийлаға бурылғанда, есик тарс етип ашылды. Ишке кирип киятырған Қәлийла екен. Жигит салқын сәлем берди.

— Хә, Сапар келинди таўып алыпсаң ғой... әй, жаслық! Келин болған да үйден шықпас едің, билемен, пошалап жүрсен! Кемпирдің үйине сыймай, келиннің сүўретине қадалып турғаныңа кара, енеңди!... — деп дәлкеклеп турғанда:

— Бул не даўырық, — деди есиктен басын суғып Мәтеке ғарры. Сөйлегенде аўызының көшери оң жағына қозғалып кететуғын, шырақ бет, көзи питлийген, ақ мурт ғарры танаўынан ғана күлки шығарды. Жигитти уялтқысы келмей Қәлийлаға ала топылды.

— Басың мелле асқабақтай болып, қуршаңғы сөзди қашан қоясаң! Әй, бәдбақ, жүр ана жылымды оңлап таслайық.

Сапар қызара бөртип, ғарры менен Қәлийланың сөзине тек кубылған келбет көрсетип, үстине газета-журнал жайылған столға отыра кетти.

Бир-еки журналды ашып көрди де оқыўға мейил алмай, Ташкентте шығатуғын бир газетаның хәр бетин мәзи ашып, ишиндеги сүўретине қыял аўдарып, ойға шөмип отыр. Сәлийманың үйинен бағанағы шыққандағы жүрегін шарпыған ашыў енди саяп урып, бир ойға тоқсырған еди.

Даўыл куўған теңиз толқынындай шарық урған қыял дәрьясы шайпалып турған газетаның үшінши бетиндеги фотаға жигиттиң бирден қыялы аўдарылды, айдын теңизде жылым тартып турған Жумабай менен Жәмийланы таныды: Хәр кимниң де қанына азлы-көпли синген қызғаншақлық минез жигиттиң жүрегін қурыстырып тутты да, әйтеўир, газетаны жаўып жиберди. Бирақ, «көзим түспесин» деп артына жалт бурылған менен «Хүрмет тахтасындағы» Жәмийлаға тағы көзи түсти. Жигит мәс кисидей ерктен кетип, ерксиз күлип жиберди. Қайтадан газетаның бетин ашып, сүўретке және тигилип астындағы жазыўды оқып отырып, бирден шоршынып кетти.

Сапар ызаға буўлығып председателдиң кабинетине кирди.

Тилемис кабинетинде бир өзи еди. Есик ашылып гимнастеркалы солдаттың басы көриниўден өрре турып, есикти өзи бекитти де «отыр!» — деп стул усынды. Далаға қарағанда бөлмениң иши сәл салқынлаў еди, сонлықтан да ол жарма қапылы әйнектің бир жақлаўын ашып жиберди. Ыссы самал бөлмениң ишин желпиди. Председатель орнына отырып папиросын тутандырды.

Сапар жүрегиниң жарасына даўа болғандай сөзди күтип еди. Тилемис хеш нәрседен хабарсыз кисидей ушқары аман-түўел сорасып, колхоздың жумысы туўралы сөйлеп кетти.

— Усындай, иним. Көлде балық тартылып қалды. Дәрья таспай тур. Мына нәлет болғыр «гитлер» еле урысып атыр. Адам жоқ. Келте жип гүрмелеўге келмейди. Өткен жылы балық басқын болды. Быйыл не... Быйыл қапылып тур. Аў-дузақ гөне...

Сапар председательдиң сөзин мақуллап, өзиниң келген хызмет жағдайын айтты.

— Үйде отыра-отыра зеригип кеттим. Теңиздиң хаўасын да сағындым. Аў-қурал берсең бүгін талап ислеп кетейин деп едим.

Председатель солдат жигиттиң дәслеп бет әлпиажарына, оннан кейин майып мүшесине таңырқанып қарады.

— Жумыстың аўырлығын айтып, хазарланғаныма қысынып турғаның ба бул. Жоқ, мен бир аяғың менен талап исле деп буйыра алмайман. Күтә мийнет етқиң келсе, қырда-ақ исле. Складшик боп. Тек балықшыларға аў-дузақ берип турасаң. Майыбына шекем көлге жибереди, — деп журт күлер, қосшым.

Сапар өз тилегин орынлатыў ушын бираз ойланып отырды да:

— Егер өз басыңызды сақлағыңыз келсе, мен хәзир-ақ арза жазыўға таярман! — деди.

— «Бир аяқ пенен-а!» — деди ишинен Тилемис. — Балық аўлайды. Сирә, фронттан қайтарда усылай деп буйрық берген шығар!...

Председатель ақырында аў-дузақты иретлеў ушын бир-еки күн гидирмесе болмайтуғынын айтып еди. Сапар урысқа кетерде үйинде бир қорғасын аў қалғанын, кемпири оны «баламның талабы қайта оралсын» деп қаршыңға түйип сақлап қойғанын айтты да, тек кеме сорады.

Председатель аўдың хабарын еситип куўанып кетти. Столдың тартпасынан қағаз, қәлем алып, дәрхал буйрық жазыў менен болды.

Председатель Сапар менен хошласып атырып:

— Жәмийла менен бирге саларсаң, аўды, — деди.

Сапар бул сораўға:

— Көрермиз енди! — деп салкын жуўап қайтарды да, есиктен сыртқа шығып, жигит ойланып турды.

— «Аўа, ескекшим қайда?»... «Айтқанды ислер ме екен, ол» — деди де Сәлийманың үйине қарай бурылды.

Есиктен кирип қиятырған Сапарды көрип Сәлийма орнынан өрре турды да, жигиттің қас-қабағына жалтаңлап қарады.

Урыстан жараланып келген ашыўлы жигит Жәмийланы жазым етип, қәпелімде, гүнасына қаламан ба деген қыялға кеткен Сәлийманың кеўилине аяныш сезим келип еди және қатыўланып: «Татыўлығын бузбай қоймайман!» деп келбетин көгертті.

— Ал, Сәке гәп бар! — деп жигит балдағын дийўалға сүйеп, төсекке секирип барып отырды да мүләйим хаўаз бенен сөйледі, — бирге балық аўлайық. Сен ескекши бол, хақыңды тең жары бөлип беремен. Тек түңги уйқыға шыда-саң. Күндиз кешке шекем жатасаң!

Сәлийма тунжырап, бираз отырды. Оннан кейин:

— Жәмийла келеди ғой. Күйеўимди тартып алды... деп тоңқылдап жүрер!

Сапар көзине ашыўлы қәхәр жыйнап:

— Өзинің күйеўи бар ғой... Менде не хақы бар... деп төмен қарап муңайды.

Қәйдем, жақпасым бар еди. Жарай алсам... деп жуўасып сөйледі.

— Жарайсаң, Сәлийма! Мен бир саат үйде отырып парасатым жоқ. Жүрегім күйіп баратыр. Дәрья бойына шығайық, Сәлийма! Ең болмаса, үш-төрт күн аў салайық! Аясаңшы мени, Сәлийма!... Өзиң ғой өртеген! деп жигит, Сәлиймаға ашыўлы көзин қадады.

Жигиттің айбатынан сескенди ме, болмаса, аяўшылық сезими ме, хаял орнынан ушып турып, дүз кийимлерин кийине баслады.

— Хәзир дәрьяның жағасына бар! — деп жигит буйырып сөйлеп, есиктен шығып кетті.

ҚАШҚЫННЫҢ САРСАҢЫ

«Порлығтаў» заводының приемчиклерине балық тапсырыў кәуипли — деген жуўмаққа келип, Қадир жолбарыстан қашқан доңыздай қамысты жарып баяғы кетистен «Сарыбас» көлинен шықты.

Теңиздің ортасынан қарағанда алтын таўдай сарғайып, мунарланып, жарқырап көринетуғын жигердей намыслы бул көлди балықшылар «Сарыбас» деп атыр еди. Усы көл «Мойнақ» заводы балығын қабыл ететуғын колхозшылардың қарамағында. Ол еллердің адамлары Қәдирге таныс емес. Қәуип-қәтерсиз ислеп, алағадасыз уйқылайтуғын көл. Усы жағын ойлаған Қадир бир түнде келди де балықшылардың изи түспеген қалың қопалықтың ишинен қос дүзетти.

Нәўбәхәр келди. Көл теңизге ақ шатырын курған қыстың қурысы тарқап қуяшлы күн мийтиндей музды мыстай қыздырды. Қар ерип, қызыл суў сарлап ақты. Көзгенекленип елгезердей тесилген муз қатықтай ириди. Қәхәрли қыраўлы қыстың берекети қашты. Адамлар да, жанлы жаныўарлар да бәхәрдің гөззал жамалына ынтықты.

Песин ўақты. Таң ертеңнен бери гөне қайығының ултаны хәм жақлаўының суў ағатуғын жарықларын тозғак пенен питеп шыққан Қадир енди қаза тоқып отыр. Оң қапталында үш-төрт баў қарағайдай ири қамыс, еки жағында бес-алты баў жекен жатыр. Жекенди есип, арқан етип, қамысты пукталап қыршып, жыңғыл қора қыспақлағандай қамысларды бирим-бирим дизип отыр.

Жапан дүзде бир өзи. Дүньяның қызығы менен оның иси жоқ. Қарысқан түн тақылетте. Ол бул күнде тили жаңа шыққан бала тәризли, адамлар менен қалай сөйлесіўге де әбигер еди. Оның жолдасы — көл қуслары менен жаныўарлары, елаты — қула дүз. Кеўилин сергеклеткиси келсе де, жазылысып күйсе де аспанды шарықлап ушқан шағалаларға, қопақтан-қопаққа секирген мәлим пышықларға машқы етеди. Тек соларға ғана муңын шағады.

Урлап алған Қәлийланың аў-қуралларынан да жүда болды. Дузақ тозған соң, «және бир-еки аў урласам ба екен?» деп оқталды да, батылы бармай қаза салғанды мақул көрди. Қанша жыл усылай жалғызлық пенен жабайы өмир сүретуғынына оның көзи жетпейди. Тек урыстың тамамланыўын сарғайып күтеди. Ал урыс басылса-ше?... Сонда ол ким болмақ?! Қәдирдиң буған да көзи жетпейди. Қайта халық есин жыйнап алып, қысылғанда қол бермеген, тарыққанда жәрдем етпеген азғын төлди пахтадай түтсе кәйтеди!

Қәдирдиң жүреги суўлап, жүзи қуўарады.

Кеште бир сарқыраўық айдыңға қазасын орнатып, аўыр жатарға шекем тоқсан толғанып, қыялға батқан Қәдирдиң көзи илинип кетти. Әлле неде сетем алып ояна бәхәрги қара суўықтан денеси музлап, қалтырап атыр екен. Орнынан турды да кемесине минип қаза қараўға кетти.

Балық толы кемени сүйеп, сәске ўақтында Қәдир балық қабыл ететуғын пунктке киятыр. Әне, үлкен баркастың машты көринди. Ол кеме көп қатнайтуғын өзекке бурылмай, қамыстың арасындағы қыснақ жолдан жүрди. Даўыс жетер жерге келип, қопалықтың тасасына өзін хәм кемесин тайсалдырды да прием басындағыларға өлимсиреп қарады.

Приёмчик хаял екен. Бир балықшы балық тапсырып атыр. Адамлардың ғаўырласқан сести, — күлкиси еситилип тур. Балықшы приёмчиктен хақысын алып кемесин есип кетти. Енди тек баркастың адамлары қалды.

Қәдир таяўын суўға салып, кемесин алға ийтерди.

Кеме таянып киятырған өлеси арық, жупыны, әбигер кисини приём басындағылар түксирейип қабыл алды.

Қәдир олардың сәлемине ғана уяң даўыс берип келбетлерине қараған жоқ. Кемени үлкен судного байлады да, еңкейип, ишиндеги балықларды зәмбердиң ишине таслай берди.

Приёмчик хаял Қәдирди жатырқаған пишинде салқын шырай менен:

— Қайсы колхоздансыз? — деп бетине тигилди.

Қәдир оған қараған жоқ. Төмен қарап, нуқырып балық таслаў менен:

— Киров атындағы колхоздан, — деди.

— Хаял таңланғандай болды.

— Кировшылар бизге балық тапсырмайтуғын еди ғой?

— Әй, қарындасым! Балықшының гезбейтуғын көли бар ма? Ыққан томардай қаңғып бир келдик-дә!

Қәдир приёмчик хаялдың қасына келип төмен қарап, жүресинен отырды. Қыйтар көзли, сары сынлы, отыз жасты куўсыра келген хаял Қәдирдиң бас аяғына тағы бир нәзер салып, аянышлы пишин менен тағы сөйледи.

— Күтә жупынысаң ғой, аға! Әкелген балығың кенәпат-тай. Үсти-басыңа кийим алсаң болмай ма?

Бул сөзге муңайып Қәдир:

— Әй, қарындасым, дурыс айтқаның... кәйтейин, балашаға көп! Балықшылық кәсип қақпан салғандай, гәде но-бай, гәде аз. Өт қақпай қаладым — деп тунжырап жуўап берди.

Судноның ернегинде жүресине отырып, скеўиниң сөзине куштарланып отырған ақ сақаллы ғарры гәпти бөлди.

— Иним, мусылман баласысаң, муртыңды қырып, шашыңды алып жүриўиң керек. Шамасы, қыртан асқан жигитсен. Шаш қоймағанда не қылады. Мурт өсирсе, аўқат мәкириў. Сени көрген ўақтымда, уральский ме екен деп едим, мине пирли теңиздиң ортасында отырман ғой!

Қәдир оннан сайын түнерди. Ызадан жигери қум болып, көзлери кутырғандай, қанталасты. Оның гәзеби қайнап кеткенин сизди ме, бир жигит ғаррыға қарап:

— Жәдигер аға! «Ызалы мухмин харам!» деген кисиге ыза берме. Не қылсаң. Егер шашы жоқ адам бейишке барса, Қәлийла төринде отырар деп шақалақлап күлди.

«Қәлийла» деген даўысқа селк етип, жигиттиң бетине жалт қараған ўақытта теңиздиң самалы менен сақалы көзине түсти.

— Мениң сөзим ыза емес, кеңес... — деп ғарры мыңғырлап, тағы бир нәрсе айтпақшы болған ўақтында, приемчик хаял гәпти бөлди.

— Киров атындағы колхоз дейсең бе?

— «Неге езе береди» — деп ызалы түр менен Қадир хаялға қарап еди, квитанция жазып отыр екен. «Тез кете ғойсам» деп қыстанып отырған Қадир:

— Аға, қарындасым! — деп, салқын жууап қайтарды.

— Нешинши бригада?

— Екинши.

— Фамилияң ким?

— Қаражанов.

Приёмчик хаял квитанцияға қол қойдырып, бір бууат ақшаны қолына усынып атырып:

— Санап ал! — деп еди, Қадир күлімсіреп қалтасына салды да кетиуге мейил берди. Сол ўақытта «қоя тур» деген жеделли даўысқа ол үрейленип артына жалт бурылса, қасына жақынлап киятырған ғаррыны көрди.

— Ма, саўабы маған. Муртыңның ушын бүгин ықшамлап қырқып, ертең өзиме әкеп берерсең! — ғарры Қадирге қалтасынан кишкене дүкәртти шығарып берди. Ол да қалтасына салып:

— Рахмет, аға! — деди.

Ескекти пәтли есип, приёмнан әдеўир қашықлағаннан соң Қадир баркас кемеге қарап:

— Иймансыз ғарры, дүкәрттен енди айрылған шығарсаң!

Қадир қосқа келип, бір шабақты мосы қазанға қайнатып отырып, ақшаларын санап шықты. Оннан соң терең ойға кетип:

— «Сақал, шашым да басыма мийнет болды-ау! Сақалың ғаўлап, шашың өссе де адамлар сезикленеди екен ғой. Көсе ямаса кәл болғанымда!» — деп мыйығын тартты. — «Дурыс айтады. Үстиң жупыны болсаң да гүман етеди. Алдыма бассам ойылма, артыма бассам шоңқайма!... Сирә, қайғысыз жүргендей қарыс жер қалмады».

Қадирдің кеўили түтигип, жабықты. Қамығып ызасы келди. Қабарып жылап жиберди. Қарсы алдында түнерип турған тунғыйық суўға өзін атып жибергиси келди де, өлим есине түсип, өмир жамалына ынтықты...

...Кийим-кеншек алсам ба екен? Балаларыма ырысқы етип апарсам ба екен? Хаял!.. Бул күнде мен оны хәм балаларын жаралап кеткен қасқырман, ал ол ызалы, ашыўлы жолбарыс ғой. Исенип бола ма!

Қадир ертеңине тағы қазасын қарап, азнаўлақ балық алды да кешегі хаял приёмчиктен басқа балық қабыл ететуғын жерди излеп кетти. «Қорқақты көп куўсаң батыр болады» дегендей сол күни бурынғыдай аяқ-қолы қалтырайтуғын хаўлықпа кеселден саўалған ол, прием басына мардыйып барды. Ол жердегі өзине таклет гил уральск ғаррылар екен. Өзлериниң де аўызлары жүнге көмилип, шашлары еңсесине түсип турғанлықтан ба, буның келбет пишинин сынға салған киси жоқ. Тек буны «басқа динде» деп жеп отырған аўқатына мирәт етпегенине сәл иренжигендей болды... Әсиресе, олардың аўзына буралап тығып отырған гүмпей нанын, қырт-қырт етип тислеп атырған қантын, турмыс хәзлигин, ләззетлик пайызын көргенде димары курып, жутқыншағы бүлик-бүлик етти. «Аўзымнан силекей ағып кетер» деди ме, шеп қолы менен еки езиўин сыйпады.

Балығын тапсырып, «елеспесизлеў приём» екен деп куўанып қайтқан Қадир күнде сол жерден жазбай өз қолхозының атына жүз центнерге жақын балық тапсырды. Бул Үшсай балық заводының приёмы еди.

Бир күни Қадир саўда ислеў ушын заводка емес, ал пристанның дүкәнына қайрылды. Пароходта жүк тасып жүрген бир рабочийлардан жол-жәнекей еки қапшық сатып алды. Дүкәннан алған қант, шай, нанын арқалап кемесине келди де, оңаша жерге қойып, кийим-кеншек алыў ушын тағы кетти. Бул сапары фуфайка, етик, малакай, көйлек сатып әкелди. Жағадағы жекенниң арасында турып таза кийимлерин кийди. Өз пишинин көриў ушын айна болмағанлықтан тынық суўға үңилди. «Суңқардай жигит болыппан» — деди ишинен. Кеўили сергексип жадырағандай әтирапқа нәзер менен көз салды.

Қадир оннан соң тың-тыңлап келиуі үшін Үшсай ела-тын аралап кетті. Ауыл адамларының хәрекетлеріне ынты-ғып, қумарланып қарайды. Қыялы аударылған жағына қаңбақтай қаңғып киятыр. Өзин қалың топтан ерек бөліп жүреді. Колхоз конторасының әтирапындағы бір топар адамның тусына келгенде асығыслау жүріп өтті. Үшсай балық заводының кеңсесіне кирди. Үш-төрт хаял счёт қағып, есап-санақ жұмыстарын ислеп отыр. Көп гидирмей ол жерден сыртқа шығып еди, кубла жақтағы жайда бір кисиниң урожай арқалы рация, әлле ким менен сөйлесип отырған дауысын еситти. Қадир әйнектиң тусына келип, кулағын салды.

— Жақсы еситиң! Қаражанов деген бір балықшыны анықлау керек ғой. Қайсы приёмчик қабыл еткенін билип, ертең хабар етемен. Андреев... Қалай еситтиң?

...Жақсы еситтим. Ол адам дәслеп Порлытауға, оннан Мойнаққа, енди сизиң заводқа балық тапсырып жүр. Тези-рек хәрекет ет. Қалай еситтиң?

Қадир олардың енди сөзін еситиуге тақаты шыдамады. Хүрейи ушып, шаққан жалт берди.

Жекенниң арасына жасырынған қайығына ырғып ми-нип, гә таяу таянып, гә ескек есип көлдиң ишине сиңип кетти.

ГИЙНЕ

Жәмийла менен Жумабай Нөкистен асығыс қайтып, район орайынан Сапардың келген хабарын еситти. Сол күни самолёт пенен Сапардың үйіне келди.

Бирақ Назлы кемпирдиң көз кубылысынан қапалы ажа-рын көрип, екеуиниң де жигери қум болды. Кемпир бет әлпи ажарын түрли муқамға кубылтып, иштеги хәсиретин сездиргиси келмеуіге тырысты. Жумабай менен келини Сапардың қалай келгенин, және қандай гүрриң айтқанын еситиуге куштарланса да, кемпир, қыйпақлап, қазан-табаққа араласып, парасатлы отырмады. Олар самсаз болып

бежирейип қараса, кемпирдиң көзи қыпылықлап жерге тигиледи. Жәмийла ошаққа тигилип, сазарып отыр.

Индемес минезли Жумабай терек демин алып, жәбир-ленген кисидей сөйледи.

— Сөйтип, бизлердиң келиуимизди күтпей, ырас-ақ балық аулауға шығып кеткени ме!

— Аўа, стахан бала! Қәйдем, әскерден қайтарда началь-никлери солай тапсырды ма, қәйдем, өзи балықшылықты сағынды ма, әйтеуір маған сыр шашып, пәлен-төлен деген жоқ. Қәйдем, балық аулап келейин, апа! — деп кетип қал-ды. Қәйдем, өзи түсинетуғын да!

Кемпир сөйлениуі менен орнынан турды. — Қәйдем саған бір хат таслап кетти, ашқаным жоқ. Сол бүклениуі менен тур.

Кемпир боғжаманың астынан үш қыйық етип бүкленген қағазды алып, Жумабайға берди.

Ол қағазға тигилип қарап турды да, түси өзгерип кетти. Қағазды қалтасына салып, «ал яқшы» деп орнынан ашыулы турды. Кемпир менен Жәмийланың:

— Қайда барасаң? Шай ишип кет! — деп жалбарынған мирәтине қарамай тунжырап үйден шықты.

Жәмийла ар-сары шығып қаққан қазықтай бір орында қалшыып отырыу менен қалды.

1944-жыл, 5-сентябрь күни. Мәтеке ғарры складтың ал-дында қуяшламада жети-сегиз ғарры-кемпир менен жылым көңгелеп отыр. Дәрьяның жағасында жер ошаққа шүлен қазан толы қара майды қайнатып, ау-нәретелерди майлап Қәлийлалар жүр.

Дәрьяның арғы жүзи менен шайқатылып киятырған бір желкомлы кеме кеңсениң тусына келди де берги жүзге қарай бурылды. Жағаға иркилип турған желкомлы кемеден Тилемис шығып, тууры кеңсеге қарай жүрди. Мәтеке ғарры да баслыққа ере кеңсеге кирди.

Тилемис жайласып отырып болған соң папиросын тутандырып, ақ түтинди бир-еки мәртебе симирип жутты да қабағы жабылып ғаррыға қарады.

— Зәрре кешигип барған екенмен. Әскер тийегин пароход Үшсайдан шығып кетипти. Қап, бурынырақ сезбегенімди айтсаңшы! — Председатель хазарланып, желкесин сыйпады. — Маңлай алды балықшыдан айырылып қалдық.

— Военкомға хабарластың ба? — деди Мәтеке ғарры төмен қарап ойланып отырып.

Петров деген рус жигитине хабарластым. Буннан он бес күн бурын-ақ военкоматқа барып арза берип қойған екен. Ол бир-еки күнликте повестканы алып, тикке военкоматқа кетип қалған. Арзасын көрсетти. «Мени фронтқа жиберің!» деп өлердегі сөзин айтып жазыпты...

Екеуі де усыннан кейін үнсіз отырды. Бир ұақта Мәтеке ғарры.

— Қәйтесең енди, Жумабай мийнеткеш жигит еди — деп сабырлы сөйледі. — Анау күни Сапарды балыққа жибермей Жумабай менен Жәмийланың келиуіне каратып, үшеуін оңаша бир жайға алып, балалардың ашыуын сорайық дегенім усы еди ғой. Тилемис! Ғәде өзінди жөнлеп кийип кетесең. Минезиң көлди шарпып жанған бәхәрги оттай. Колхозға хадал баслық екенине шубхам жоқ. Бирак елдің талас-тартысына да кулақ асыу керек. Кимнің сары қарын болған, кимнің жамалы жаңа ашылған келиншек-катынлары қалды. Талапта ярым ай болып келсек, хаялларымыз я енесине, я қайнағасына өкпелеп муңын шакпайтуғын ба еди. Олардың бурынғыдай сылап сыйпап кете беретуғын енди күйеулері қайда! Урыстың ашыуын жаңа көрип атырған елмиз.

Мәтеке ғаррының сөзин терис деуге Тилемис жууап таба алмады.

— Бул истиң ақыры қалай шешилер екен? — деп дағдарып ғаррыға қарады.

— Қайтымы тез жаслар ғой, қәйтер дейсең? — деп ғарры кетпекши болып орнынан турды.

Усы ұақта колхоз статисти Айжан хаплығып кирип келип:

— Тилемис аға, шүйинши! — деди бир жапырақ қағазды баслықтың алдына жайып қойды.

Председатель қағаздың бас аяғына көз жууыртып, мазатланып муртынан күлип, жадырап, қәддин көтерип, қайтадан дауыслап оқып шықты. Оннан соң Мәтеке ғарры түсинсин дегендей русша сөзлерди каракалпақшаға аударып айтты.

«СССР балық санааты Министрлиги Киров атындағы колхоздың ер хәм хаял ағзаларын социалистлик жарыста озғаны ушын ВКП (б) Орайлық Комитетиниң СССР Министрлер Советиниң хәм СССР Жоқарғы Совети Президиумының көшпели Қызыл байрағын алыу менен қызғынлы қутлыйлайды. Гитлершилерге қарсы Ұатандарлық урыста бизиң жеңисимиз ушын гүресте мәртлик мийнет етеди деп исеним билдириледі».

«Жеңисимиз ушын гүресте» деген гәпти Сабыров ишинен және қайтадан оқыды. Урыстың жеңиси ушын тылдағы жүз хожалық бизиң де пайымыз бар екен ғой!

Усы ұақытта ишке Ниязов пенен Узакбаев кирип келди. Председатель телеграмманы көрсетти. Хәммеси мәзи-майрам болып, бир жапырақ қағазға сүйсинди.

— «Бирликли ел азбас!» деген емес пе? — деп Мәтеке ғарры сақалын сыйпады да:

— Мен жумыстан қалдым! — деп сыртқа шығып кетти.

— Сабыров, Ниязов, Узакбаев үшеуі сөйлесип отырғанының үстине Ажар кирип келди. Қабағы қатыңқы, торсылдақтай еки бетиниң ети семип, айғыз-айғыз әжим түскен. Бурын орташа көринетуғын мурны азғанлықтан зоңырайып тур. Арықлап тобы киширейип қалыпты. Урыстың алдындағы жыллары жардай болып жүретуғын Ажардың усы пишинин көрген колхоз басшылары иштен аяп отырды.

Ажар ферманың ауҳалын аянышлы түрде айтып шықты.

— Пишен оратуғын машина шыкса, — деди Ниязов, — көлдің шөбин бир өзим жайпар едим. Әттең, мына қыйсық орақ күйдирип тур.

Отырғанлар оның сөзине мыйығын тартты.

— Ниязов, сени фермаға бекитсек қырдағы жұмыс тоқтап қалады-ау, — деди Тилемис — жыңғыл таярлау керек, нәрте ушын жыңғыл таярланатуғын еди. Кеме ремонтлау, ау-дузақ таярлау төбеден асып, ис балалап тур.

— Келеси жазда жылымға қосатуғын, шанаға жегетуғын күш-көликлердің от-шөбин балықшылардың өзлери көлде таярласын. Ауылдан пішен тасығанды қояйық! — деди Ажар.

Оның сөзін тыңлап, тунжырап отырған Узақбаев гәпке араласты.

— Қораның қамысын жеп мал қыстан шыға алмайды. Мал балықтан қадирсиз емес. Мениң ақылым: уйқыдан кешейик. Ауылдағы ийге тартар адамларды жыйнайық. Екеуимиз күндиз көлди аралап, кеште арбаны жегип бир хәпте пішен тасып берейик.

Ауыл совет председателинің сөзи хәммеге макул түсти.

Ниязов жыңғыл таярлау ушын Мәтеке менен Қызыл-қалаға жүрип кетти.

ТҮНГИ САЛЫМДА

1944-жыл. Июль айы. Түн Ақдәрьяның жағасы сығасқан кеме. Дәрьядан сүен аулау мәүсими. Түн сүттей жарык. Аспандағы ай алтын зерендей жарқырайды. Жұлдызлар мақпал көкти торлап тур. Таң алды. Шолпан жұлдыз туұды. Сүенлердің жапа-тармақай өретуғын ұақты. Балықшылар уйқысын ашып нәубет күтип отыр.

Жазғы ақшам сүен аулау қандай қызық! Уйқыдан қаламан! — деп гәп етпе. Оның әжири кеме толы сүен хәм қалта толы ақша менен кайтады. Дәрьяның ақшамғы хаұасына не жетсин! Гирбиң барма, сирә!..

Сиз сүен аулау мәүсимин көрмедиңиз ғой! Балықшы ауылына жазда бир қыдырып кел, оқыұшым! Сүен — қойдың етиндей майлы балык. Балықтың сейдини ғой, қасқаң!

Сүен аулауға тайда таяқ қалмай шығады. Жазғы каникулын балықшы ауылының муғаллимлери де дәрья бойында өткереди. Сүеннің өз майы өзінде. Ағыслы

суұдан тыпырлап шыққан қабыршағы гүмистей сүен куұырдақтың мазасы қайда жатыр. Сени аш етер ме, сирә! Тойып ал да, қарныңды тыр-тыр қасып жүре бер! Хау, балықтың майы ем дейди ғой докторлар. Тағы бир қәсийети, жесең етинди лаплатып, суұыққа тондырмайды.

Тек бир қолайсыз жери, жигирма-отыз балықшы нәубет күтип отырады. Салым биреу. Дәрьяның гез келген жерине ауды сала бериуе «иле» бар ма деп қорқысады. «Иле» деп дәрьяның ултанына шөккен томарды айтады. Суұдың түбин сыпырып киятырған ау томарға иленсе, дузактан айрыласаң! Сонда да өжет балықшылар тийип-қашып, бәндирги жерлерге ау сала береді. Илеге дус келсе бирин-бири жәрдемге шақырады. Жолдасына мийримли шофёрлардай дәрьяның бетінде үймелесип атырғаны.

Қой енди. Сапар менен Жәмийланы әңгимесине оралайық.

Сапар қарманшы, ескекшиси Сәлийма. Жәмийла да қарманшы. Оның ескекши Нысан деген қайың қаптал қара бала. Қаза салғанда «хан» деп, ау салғанда «қарманшы» деп устаз болған кисини айтады.

«Қарабай хан болды, биз нөкер болдық, куда хәмири шығар, суұ төкер болдық» деп қарманшы болып хәмир етип отырған бир жолдасына Бердан шайыр қосық шығарыпты деседи.

Салым басында Жәмийланың ескекшиси Нысан бесалты балықшыны қапталына жыйнап, Аяпберген шайырдың қосықтарын саз дауыс пенен айтып отыр.

— Бул қосықты не мәнисте шығарған? — деди биреу. Бул ма? Бул былай. Аяпбергеннің Баядил деген бир жорасы Төрткүлде оқып атыр екен. Нигархан деген хаялы: «Күйеуіме сәлем хат жазып бер» деп шайырға келмеси барма. Сонда шайыр хаялының атынан былай деп қосық пенен хат жазып берипти:

«Есиктин алдылары болды-ау салым,

Сахәр ұақта қолын созды бир залым,

Қолларын қатыўға келмеди халым,
Тезден келип хабар алсаң, не болды.

Бирин айтып, бирисине барайын,
Жетер жетпес үйир болды толайым,
Енем де таяклап куўды талайын,
Тезден келип хабар алсаң, не болды?»

Бул сөзге биреулер күлисип, екиншилери бирин-бири илип, тартып дәлқеклесип атырғанда, дәрьяның ығынан:

— Ха-а, Ақдәрья қа-а-аш! — деген саз даўыс манаў-сыраған түннің пердесин жарып, тунжыраған көлди дүр-дүр силкиндирди. Балықшылар даўыс еситилген жаққа жалт қарады. Дәслепки тақылеттеги сүрен және қайталады.

— Қәне, хаў кимнің гезеги? — деп ғаўқылдасты хәмме.

— Мен — деп кемесиниң ишинде тунжырап отырған Сапардың протез аяғындағы шандыған былғарылары сықырлады. Сәлийма орнынан ушып турып ескек пенен кемени ебетейсиз пишинде дәрьяның ортасына қашырды.

— Кемениң басын өрге ал! Шаққан қыймылда! — деген фронтовик жигиттиң гүңк-гүңк еткен даўысы еситилип баратыр еди, бираздан кейин сес-семир болды. Кеме гә өрге, гә ыклап толқын куўған көшпедей қаңғалақлап, қанатын, сабалаған қустай ескеклердің суўды гүреп шашқан сести емески еситилер еди.

Сүуен аўшының дәстүрине салып:

— Ақдәрья, каш! — деп Сапар сүренледі де, аўды суўырыўға мейил берип, Сәлиймаға:

— Қәне, табан бас! — деди.

Дәрьяның туңғыйығынан сексен-тоқсан қулаш аўды тартып шығарыў қарыўлы жигитине пайлы! Дәрьяның ултанынан жабысқан аў кушағын жаздырғысы келмей артқа шегиншеклесе, ағыс түйген кеме алға жулқынады. Қарманшының қасарысатуғын гези усы ўақыт. Ол еки жулқынған күштиң ортасында. Курсағын керип киятырған торға гәси сағағынан, гәси ай қулақтан илинген сүуенлер суўдың бетіндеги хаўаға шимиркенгенде, булқынып,

тайдай туўлайды. Балықтың гүмис қалашы көриниўден қарманшының шәпиклиги де, шеберлиги де, тәсилхорлығы да керек.

Асаў балық жаралы қустай суўды сабалайды. Ондай да қарманшы балықтың дизгинин босатып, қасарыспай, жуўа-сытыңқырап кемеге қағып таслайды. Сүуен аўлаў — асаў үйреткендей тамаша кәсип!

Аўды суўға шашып болып, бираз жер жүрген соң, Сапардың колындағы арқалықты әлленеме жулқып-жулқып тартты.

— Бекире түсти! — деди Сапар Сәлиймаға мазатланып.

— Қойшы, қайдан билесең?

— Неге билмеймен. Маман балықшылар сүуен я сазан түскенин де айырады. Суў астындағы аўды көрмей турып балығының санын да санайды, косшым!

— Оны қалай билесиз?

— Түйе менен аттың жорғасы бирдей бола ма?!

Сапар аўды қулашлап суўырып тур. Мине, бир сүуен көринди.

— Қаттырақ табан бас! — Ескекшиниң шамасы жетпей тур. Балық кемениң ернегинен қашық. Жигит хаялға ала-рып бир қарады да, шығанағына шекем колын суўға суғып азнадай сүуен балықты кемеге кушақлап таслады. Суўға шоршып түсир кетер, — деди ме, жигиттиң пәнжесине қысып услаған тоқпағы балықтың шүй төбесине гириш етип тийди.

Сәлийма балыққа қарап аңырайып отыр. Кеме ыклап кетти.

— Не қылып отырсаң? Ескек қайда? — деп жигит күйинип сөйледи... — Бол! Қәне! Диңкең бар ма өзиннің? Қаттырақ... Бекире киятыр. Еки ескекти тең бас! Оң жағыңды қаттырақ ал!... Шепке бур! Хаў, шепке бур деймен. Ыақ-ўақ! Айрылды! — Жигит суўық демин алып, келбети түтенди. — Хәй, сени де балықшының қызы деп. Шигинниң наны менен өскенсең гой. Қәне, ғайрат сал!

«Бәрекелла»дан гөри Сапардың «хақ-ұақ!» дегені жиі еситилер еді. Ауды суұырып болды. «Менде айып жоқ, аға!» дегендей ашыұлы күш пенен кемеге қарап зырлап бояқ кабақ киятыр. Ашыұын соннан алғысы келди ме Сапар көтерип кемениң ултанына ылақтырып таслады да, ыза кернеп, жәбирленип сөйледі.

— Он балықтан айрылдык. Бекирени айтсаң-о! Ферманың танасындай еди.

Ол дәрьяның арғы жүзінде ығып киятырған кемеге қарап, тигилип турды. Үскини куйылып:

— Бизге несип болмаған балықлар хәзир ана киятырғанлардың аұына түседі, — деп қызғаныш жалыны жүрегінде лап ете қалды.

— Ақдәрья ка-а-аш! — деген хаялдың нәзик даұысын еситип түсі онып кетти. Жүзи бозарып, дәрьяның ортасында қараұытқан кемеге қарап ғәзепленди.

Ескек есиұге мейил берген Сәлиймаға:

— Тоқтай тур. Алған балығын көрейик, — деди.

Көк жүзин жарқыратып аспанда алтын ай қыздай сылапып ойнап шықты. Қараңғы түнде қара булттай түнерген дәрья жағасының пәренжесин серипкендей жамалы жарк етти. Аұ суұырып атырған кемедегі еки адам да тасырайып көринди. Сапарлар ийбе еткендей жағадағы қамыстың қойыұ көлеңкесине жасырынды. Олар буларды абайлаған жоқ.

— Бир-бирине саз деп усыларды... — Сапар дәслең сүйсинип кумартса да соңынан қызғанышы тутып еди, кемениң ултанында туұлаған балықтың тасырлысын еситип Сапардың және кумары күшейди. Қызғаныш серпилди...

— Әне, әне... Тағы бир балық алды. Хаұ, хаұ жапсардай бәле ғой... Көтере алмай атыр... Әне, әне! Бекире, бекире! Ха, қасқан!...

— «Қасқан!» деген сөздің аұзынан еркисиз шығып кеткенін жигит терис қарап жақтырмай отырған Сәлийманың келбетине көзи түскен ұақытта сезді. Көкирегін тарса айырып, хаұаны көриктей жутты. Жигиттің ызалы гүрсингенине Сәлийма мыйығын тартты.

— Бициң бекирени алды! — деп тисленип қызғанды. Топылып барып, «бекиресин» тартып алғысы келип долланды. Және бир балықты суұдан суұырып алған ұақытта ызасы қайнап ескекшисине ашыұлы көз бенен қарады.

Бул ұақытта дәрьяның ортасындағы кеме жағаға қарай бет алған еді. Бағана топылажақ болып отырған кемениң енди суұысы баскандай оннан жалтарып қашты. Салым басына бурын жетиұге асықты.

— Ес, — деди Сапар.

Бирақ артқы кеме куұсырып киятыр еді. Сәлийма менен жарысып ерине ғайратын көрсеткиси келди ме, ямаса балықшылардың дәстүрине салып, Сапардың кемесинен бурын нәұбетти алғысы келди ме, әйтеұир булардың қарасын көриұден ескекти Жәмийла алды. Сапар изги кемениң жүресине кулағын салып, жақынласқан сайын гә таяұ басып, гә гүреп Сәлиймаға болысты. Суұды гүреп таслап киятырған ескектің сести еситилди. Изги кеме өкшелесип киятыр.

Сапар өз кемесин жағаға таяды. Ондағы ойы: кумай ағыслы жағаны бермей өз кемесинің жүрисин тезлетиұ хәм изги кемени ортадағы ағысқа салып, изде қалдырыұ еді.

Бул жобасы да ойындағыдай болмады. Жарыс десе өжет минези өршеленип кететуғын Жәмийланың күшли билеклеринің пәтине ағыс та төтепки бере алмады. Бунын ескекши Сәлийма қапталына қатарласа келген Жәмийлаға жалтақлап қарап, қысынып-қымсынып, қайта бурынғы пәти де салпаұысып кетти.

Жәмийланың кемеси Сапардың кемесин қыйып алдына түсти. Ким билсин, Жәмийла он-он бес адым араны ашты да кемесин жағаға бурды. Сәлийма оның озып, тағы тоқтағанына таңланды. Сапар ишинен «Жәмийла намысыма тийетуғын болды-аұ!» деп мойнын ишке тартып, буйығып Жәмийла бетки кулағын шеп ийини менен басты. Бирақ, он ийиндегі кулағы ашық қалды.

— Сәлийма, харма! Қәне, нәубетинди ал Сапар ушын бас бәйгини саған инам еттим, — деди қапталына теңлескен оларға қарап.

— Сендей, — деп Сәлийма гүнк етти де сөзиниң артын қурай алмай. — Әдира қал! — деп астыңғы ернин сылп еткизди. Сапар әбигерленген Сәлииманы әжиуалап мыре етип күлди. Жигит қараңғыға жүзин жасырып, көзиниң астынан сығаланып Жәмийланың турқына қарады. Әлле қандай күнниң шууағы беденин жылытып, муздай бершимек, тастай түйилген жүрегин босатып, көкирегин ериткендей, емиренип кетти. Бул жағымлы жыллы қуяштың тусынан кеткиси келмей бүйири бурды. Бауыры ыдырап ерип баратыр. Ерксиз көзин жумды. Көз алдына қушағын жайып, Жәмийла келди. Көкирегин тарс айырып жигит жүрегиниң зәхәрли, хәсиретли курсауларын жулып таслап, Жәмийланы бауырына басты. Емиренип, сүйип-сүйип алды. Қаршығам, кешир мени!...

— Уйқылап киятырсаң ба? Кемени дурыслап дүзе! — деген Сәлииманың дауысына селк етип жигит көзин ашты. Жәмийланың кемеси узақтан булдырап көринди. Жигит арын аңсап, изине жалт-жалт қарады...

...Шығыстан мунарланып таң көтерилди. Қараңғы серпилип шашырап күн шықты. Уллы сәске ұақтында балықшылар ақшамғы аұлаған балықларын тапсырыу үшін приёмға ағылды.

Жәмийла приём басында Сапарды жойытты. «Биреулерге сорастырып еди, хеш дәрек шықпады». Хәр нәрсени бәне етип түске шекем күтті. Сапардың қарасы көринбеди.

— Аршыл еди, — деди ишинен — өзи де майып адам... Мүшеси пүтин ұақтында табысы кимнен олқы еди.

Жәмийла үш қыйық желқомын қурып дәрьяны өрлеп қосына қайтты.

Ақдәрьяның жағасы ақшағаладай ақ шатыр. Биреулер үш тилли темир ошаққа асылған мосының астына от жағып, уйқыдан манаусырап отырса екиншилери дузақларын иретлестириудің әнжамында. Гейпара қоста уйқы

елиткен адамлардың қурылдысы еситиледи. Әлле кимлер пууы бурқырап қазаннан жаңа шыққан сүеунниң кеспесин сүйсинип жеп отыр.

Ағысты жапырып, ғырра жаға менен зырлап киятырған кемениң артында роль дүзеп киятырған Жәмийла көз қыйығы менен қосларды шолыды. Сапар көринбейди.

Жәмийланың қосы шеткерирек еди. Сығасқан қостан ерек шыға берген жерде жағалай өскен қалың пишенниң ортасы менен адым басып киятырған Сапар көринди.

Келбети сууық. Жәмийлаға түксирейип бир қарады да, оннан соң иси болмады.

Жәмийла қосқа келсе, Нысан балық қууырып қойған екен.

— Уйқыламадың ба, қарағым! — деди Жәмийла қолына суу қуйып атырған ескекшисине қарады.

Нысан Жәмийланың аталас иниси. Быйыл 9-классты питкерген жылы. Қайсы иске де зийрек бала. Әкеси фронтта өлип, шешеси менен еки иниси, бир қарындасы, шым-шырқадай толы жан жетим қалды. Оқыуын питкерип, жазғы каникулға шыққан соң Жәмийла: шай пулы тапсын, — деп усы жаққа алдырды.

Нысан апасының сорауына жууап бериуге саскалақлап, төмен қарады. Баланың кеуилиндеги қобалжыған гүбтикей ойын ажарынан сезген апасы иштеги туйық сырын ашқысы келди.

— Неге, қысынып турсаң айта бер! Жездең келди ме!

— Аұа.

— Не дейди?

— Маған ескекши бол, — дейди.

Жәмийла қууырдақтың бир кеспесин ернине тийгизип, тартып алды. Иши муз қара кесек болса да, қуйқылжыған көз жанарынан күлки шашып:

— Сен не дедиді? — деди.

— Не деймен? — деп бала уртын бултыйтып, ийинин қысты. Айыплы кисидей апасының келбетине жалтақлап қарады.

Жәмийла ар-сар болып, жерге қарап тунжырады:

Усы махалде дәрьяның жағасындағы пишенликтің арасы менен әлле кимнің сыпылдап жүріп қиятырған аяқ сести еситилди. Жалт карағаны мәттал, Сәлийманың төбеси көринди. Желигип аяқ басыуы менен салыңқы қабағы хәм солғын келбети оның бир нәрсеге қатыұланып қиятырғанын сездирер еди. Хаялдың еки бетинің алмасы көгис тартып, мурны шегирейип, еки ернин қалтадай бүріп, ашыуға буұлыққан. Жәмийлаға көзи түскен ұақытта оның келбети гә қызарып, гә бозарып, күн батардағы сағымдай дөнди.

Тусынан қуйындай уйтқып-зуұлап баратырған Сәлиймаға қарап Жәмийла:

— Тоқта! — деди.

Сәлийма қалшыйып қапталына үрпейип карады.

— Кел мында. Қайда барасаң? — деди Жәмийла.

Сәлийма кәүетерленген кисидей талабы қарысып бир орында суп-сур болып тур. Жәмийла оның үскини қуйылып турғанын сезип, күле шырай келбет көрсетти...

— Келе бер, қысынбай-ақ қой. Қайда қашып қутыласаң? Егер хәк жүрегиннен гүманды мойышлап, қолымнан алсаң? Онда бир сәри... Болмаса...

Сәлийма шубатылып келип, Жәмийлаға еки қолын узатты да, оның қолы тийер-тийместен ылақтырған постындай жерге жалп етип отырды.

Әллен ұақытка шекем сазарып, хеш қайсысы тил қатпады. Бир ұақытларда Жәмийла силкинип, нәзерин көтерип, қарсы алдындағы хаялдың бас аяғын шолып өтті.

— Хә, қайда баратырсаң?

— Аұылға, — деп мүләйимсинди Сәлийма.

— Балық аұламайсаң ба?

— Жоқ.

— Не болды? Неге бирден балықтан қайт болдың? Сапар да қайтты ма?

— Жоқ. Мен... аұ салыуға жарамадым.

— Хим!...

Аұыр ойға шүмип отырған Жәмийла хәр нәрсеге жорыды, өткен ақшам Сапар арына тийгени есине түсти. Ескекшиси жарамсыз болып, табысы болмай шыққан ғой. Оның үстине жақ жарыстырдым. Ызаладым. Әлбетте, ер азамат аты бар ғой! Сәлиймадан күшимнің хөктелигин көрсетемен деп, Сапардың майыплығын кемситкенім! Өзи жаралы арысланның және ызасына тийдим-аұ.

Ырасында да, еки арысланның қағыспасында қалып, өрисинен безиккен түлкидей Сәлийма қаңғалақлап шыққан еди.

Бираз отырғаннан кейин Жәмийланың ийи босасып, Сәлийманы да, Сапарды да иштен аяды.

— Мениң менен аұ саласаң ба? — деди Жәмийла тикленип.

Сәлийма таң болды. Жәмийла дәслепки пешенесин жазбай.

— Шын айтаман. Аұылға қайтқанды қой! Үй арасында елгезердей қаңғып, әнгиме қуұғанша, талап ислейик.

Сәлийма ыржыйып күлди:

— Сениң ескекшиң бар емес пе?

— Сапар бағана Нысанға қәтере етип кетипти. Еркек бала ғой, соған-ақ барсын! Еки жарты, бир пүтин болып, екеұмиз балық аұлайық!... Қәне, не дейсен?

Сәлийма үрейи сүймейтуғын балықшылық кәсібине Сапардан дәмели болып араласқан еди. Бул ақылынан еки нәрсени утып, бир нәрседен утылды. Урыс жыллары талай елаттың ашшы-душшы дузын татып, неше адамлар менен жолдас болған жаұынгер жигиттің жүреги қатыұлы ма, яки Жәмийлаға деген мухаббат сыйқырлап таслады ма, ким билсин, қапталындағы хаялдың мың түрли назына бир мәртебе де кеұили соқпады.

Жигиттің бул қылұасына хайран болған Сәлийма ишинен: «Жәмийласына қыр көрсетиұ үшін қанжығасына байлап жүр екен ғой мени» деп талапты таслап кеткиси келди. Сәлийма утылды.

Бирақ әуелгі күнлери жатыркап жүрсе де, кем-кемнен көл теңиздің киршиксиз хаўасы бойын балқытып, ажары кулпырып сала берди. Бир ай ишинде есейип, жүзи уста-радай тазарды. Сәлийма мийнеттен утты.

Ауылда «ислерге талап, ыңыраныўға аўырыў таба алмай» насақ сөзге батып жүретуғын хаял, кәпелимде, мийнетке куштарланып «хаяр», «жуўха» деген журттың келемежлеген сөзинен қулағы тыншыды. Сәлийма енди мийнеткеш Сәлийма болды.

Жәмийладан күтпеген жақсылық гәп шыққанына кеўли еле ерий бермей отырған Сәлийма, бириншиден, курдасының өкпесин аршығысы келсе, екиншиден, турысы ырыс мийнетти қыйып таслап кеткиси келмеди.

— Яқшы, курдас, гөне даўды жаңғыртпасаң ислесем ислей қояйын! — деди ойланып.

АЙЫП МЕНДЕ

Таўдан қулаған алтын кесектей батысқа жумалаған күн уясына кирип, таўыстай ғайры нағыш қанатын жайды. Бираздан кейин сарғайып турған жалын, суў куйғандай сес-семир болды. Шығыстан түнерип келген түн жер жәхәнге кара шымылдығын серипти.

Түннің усы шымылдығына Ақдәрьяның еркелеген майда гүмис толқынларының емески сәўлеси түсип тур. Түннің үрейли сустынан қорққандай ериншек шабыра толқынлардың шырып-шырып еткен хәлсиз сести бар. Дәрья да, көл де жым-жырт.

Бирақ усы тынышлықты дәрьяның қақ ортасында ағыс пенен алысып турған бир кемениң шаўқымы бузып тур. Жолын бөгеп турған кемеге ағыс бар күши менен бойын таслап гә тикке көтереди, гә үстине өнменин артады, ернегин ашыўлы жайындай қалашы менен қағады. Кеме дәрпенбейди. Ағыс енди ашыўлы шуўылдайды. Гүрил-дейди... Харылдайды... қулласы, қорқынышлы абай етип тоқсан түрли мукамға дөнеди. Бирақ ағыс жутып қойса да өжет кеме жалтарып жолдан шығар емес.

Кемениң ишинде еки адамның қылтыйған турпаты көринеди. Олардың биреўи Сапар. Екиншиси Нысан.

Нысанды ескекшиликке алғалы мийнети жеңилип, талабы оралған Сапар бүгін балықшылардан ерек шығып, дәрьяның балығын бир өзи алғысы келди ме салымды ақшам «Қанлыөзек»ке өзгерткен еди.

Ырасын ким билсин, бир жыллары Ақдәрьяның аяғындағы усы өзек балықлы болғанлықтан халық оны «Қанлыөзек» деп атаған деседи.

— Бирақ соңғы жыллары бул жерден балық өрисин өзгерткен соң балықшылар да оған үйир емес. Оның үстине шама-шарқын көриўге түбинде томар болып аў-дузақтан айрылармыз деп кәўипсинеди. Урыстың қытгершилик жыллары ғой, бир сүйем тор бир келеп жипектей қадирли!

Сапар «Қанлыөзек»ке барыў ойын ескекшисине айтып еди, Нысан жездеси менен өршелести.

— Жәмийла апам, ол жақта иле бар дейтуғын еди. Қой бармайық!..

— Жәмийла айтты деген соң Сапардың да әжийнеси тутты. Ескекшисине қасарысып, кемени өзи нәзерлеген бағытка бурды.

Дәслепки салымда хеш кәўип-кәтер ушыраспай, қайта аўға жети-сегиз сүўен оратылып шықты. Сапар мазатланып, ескекшисине қарап басын шулғып, әдеўир жерге шекем маманлығын сайрап отырды.

Кеўли куўанышлы балықшы дәрьяның кенарын еркин гезип, аўын гез келген жерге шашты. Бирақ ол куўаныш узаққа бармады. Үшинши қашқанда Сапар пуш болды. Жары жолға жетпей-ақ аў илинди.

Жапан дүз. Биймезгил ўақыт. Тастай түнек. Қыбырлаған жан жоқ. Әри-бери тиресип тартты. Томар ма, көшпе ме, әйтеўир, бир нәрсе албаслыдай жабысып, аўды жаздырар емес. Сексен кулаш аўды суў астына таслап қалай кетерсең. Бул халық мүлкине қылап емес пе? Балықшылықта усыннан азап не бар!

«Ағыстың пәти менен жаздырылмас па» екен деп Сапар ескекшисине:

— Кемени ағысқа қарсы кеселет, — деди.

Кеселеген кемеге басып суў куйды.

— Кемени ыққа ал! — Сапар қара терге шомылды. Рус жеринде шынығып айғызланған булшық етли билеклери талды. Аўдың арқалығын аз ғана байлап, жүресинен отырды. Қараңғы түнди сығалап, өрге-ыққа тесилип қарайды.

Думан серпилип, түннің бир қабат пердеси ашылғандай әтирап жақтыланды. Төбедеги сендей соғылысып жүрген шабыра бултлардың көзгенек саңлағынан жылт етип көринген айдың нуры жасындай жаркылдап, дәрьяның еспе толқынларын қытықлап кеткендей болады. Айдың усы сәўлеси кемениң қақ белинде шоңқыйып отырған жигиттиң қытығына тийгендей бедени шымыр етип аспанға қарайды. Айдың арыў жүзин перделеп турған кара, көкшил, сур бет бултты жулып алғысы келип, жүреги көкке шапшыйды. Жигит ашыўлы жолбарыстай көзинен ызалы жалын атады.

Нысан аўдың иликкенин өмириниң ишинде жаңа көргенге ме, сағыйра жүреги шоршып, Сапардың жүзине жалт-жалт қарайды. Аўдың арқалығы сиресип, тартылып, ағысқа шыдамай кеме қалтыраса, оның да жүреги дир-дир етеди. Өр жаққа суў үйилип, кеме төмен шөмсе, оның жүреги жоқары шапшып, тас төбесине шығады. Кемеге гүўлеп келген ағыстың пәти әйдарханың деминдей шуўлап ысқырады...

Нысанның пәминше «аўдан кешсе... Болмаса, биреў көмекке келсе. Сонда бул апаттан қутылыўы мүмкин».

Ал Сапар: «Жети түнде ким гез келеди. Аўдан кешиўге болмайды. Асығыстың күши менен бир ўақытта аў жаздырылыўы мүмкин!» деген қыялда отыр.

Ғайры жақтан жәрдем күткен Нысан дәрьяның ығына, балықшылар жаққа жалт-жалт қарайды.

— Анаў қарайған не? — деди Нысан алақанын маңдайына кесе тутып.

— О не? — деп Сапар нәзерин бурды.

— Туў анаў, жағалап киятырған қайық па деймен.

Сапар көзин қанша қадаса да, булдырап хеш нәрсе илинбейди.

— Түн жарпында ким жүрсин! — деп Сапар бет алдын кемеге бурды.

Нысан сол жақтан көзин жазбай отыр.

— Әне, анық көринди. Бир кеме өрлеп киятыр, жезде! — деди тағы Нысан.

— Қәне? — деп Сапар және басын көтерди. Оның көзине барлық жер қараўытып көрингендей.

— Әне, әне, — дейди Нысан қолын шошайтып.

— Қәне, ким? — деп Сапар енди өзиниң көзиниң гиреў тартқанын сезип, баланың гәпин жөнледі.

Жолаўшы шығар, Сапар көзин уўкалап тағы ашты. — Әй, бизиң көз гиреў тартқан ғой, қосшым! Саўашта талай үскирик боран қарпып, неше күн топырақтың астында жатқан көздиң не нуры қалсын!

Арғы жүздеги кеме тусынан өтиңкиреп, өрлеп барып, берман бурьлып ылаққан ўақытта Сапардың Жәмийлаға көзи түсти. Сәлийма ескек тартып, Жәмийла кеме дүзетип киятыр.

Нысан куўанып өрре турды. Сапар кемениң ық жағындағы қойнаўыт ағысқа қарап, жүзин жасырды.

Дәрьяның бетинде ағыстың пәти менен еки кемениң қатты соқлыққан күшинен Сапар селк етип басын көтерди. Жәмийлаға көзи түсти. Ақшамғы көринистен бе, Жәмийланың еки бетиниң қулпырған алмасы жигиттиң нәзик жүрегин сыйқарлап шайпады ма, керме қас қыяқ кирпичли көз-лери кеўилине сәўле шашты ма, ақ пейил көкирегиниң жалынлы баўырындағы бершимек муз қаласын еритти ме, ким билсин, жигиттиң жүйкеси қурып, тула бойы шымыр етти!

Жәмийла дәрьяның бетинде киятырып телмирип, Сапарға емиренип, сағынып мың қараған шығар, бирақ жигиттиң қапталына келген соң сызылып бир қарады да, Нысанға топылды.

— Бул жерде нениз бар еди? Ақдәрьяның балыгы азлык етти ме?

Бул сораўға Нысан пәлен-төлен деген жоқ. Сапар ләм-мим! Жәмийла еки кемени бир-бирине қосақлап байлап:

— Кемениздің машты кайда? Машина қурмаса бул аў алынбайды, — деди.

Сапар Жәмийланың келбетине жалт қарады.

— Өнер ашып кетипсиз ғой.

Сапардың мысқыллаған сөзине Жәмийла да кекесине жуўап қайтарды.

— Сен армияға кеткели өнер ашқанымызда!... Мениң өнеримди ҳазир көресең, — пайдалы өнер. Баскалардикиндей ҳақ пейилге иритки салатуғын өнер емес.

Ашыўсыз адам бар ма. Хәсиретли көкиреги қарыс айырылып, Жәмийланың баўыры муздай қурысты. Ызалы ашыў қаплап келип, қанасына сыймай қайнады. Буўлығып көзинен жасын нөсерлетти! Босаған көкирегин, елжиреген баўырын тағы қатыўландырып, Сәлиймаға қәхәрленди.

— Бери кара! Көтер басынды! Маған я Сапарға ийнедей болыспа! Мине, ырысқысы мол, дәрьяның үстінде турмыз. Хадал жүрегинди ортаға сал. Айт, қәне! Айып кимде?

Жәмийланың долы минези тутыўдан Сәлийма қәўип-ленип отыр еди. Ҳақ пейилли Жәмийланың хадал мухаббатына сонша қылап етсе де усы түни Ақдәрьяның пәк суўы менен гүнасын жуўғысы хәм ақшамғы қоңыр самалы менен уятлы жүзин аршығысы келди ме, Сәлийманың дирилдеген еринлериниң арасынан еки бөлинип өлпең сес шықты.

— Айып менде!

Аўзының шыққан усы еки аўыз сөзди суўдың бетин үрип ескен жел ушырып алып кетти.

* * *

Сол жылы қыс қатты келди. Көлди шуўлатып, жердиң үстин думанлатып, шаңғытқан қызыл желге төтепки бере алмай, маллар қораға тығылды. Боран ишин жалаған

маллардың иштейи ашылып, қамыстың қабығын да жалмап жеўге қарады. Ұақыт еле 15-февраль. Қалған ақырғы гүди де омсырайып киятыр. Маллардың аўызы жуўғарада көкке тийетуғын түри жоқ.

Март айының төбеси көриниўден Наурыздың ақша қары жаўды. Өрис тарылды.

Ажар дағдарысқа ушырады. Колхоз басшылары «Шылым» көлден балық шығып, тайда туяқ қалмай жылым салыўға кетти. Көлдеги бар шөпти күйедей жеп болған. Қарыз алғандай жақын жерде ферма жоқ.

Ажар қалың кийинип, қораларды аралады. Қыспаққа байлаған ири усақлы маллардың алды жылан жалағандай тап-тақыр. Қораның ағашын ғайзап, гүйсеп турған сыйырлар ыңырсып, жылқылар оқыранып, Ажарды көриўден муңын шаққандай болды.

Ажар бир-еки сыйырдың саўырын сыйпап, көкиреги босап турды. «Адамның да, малдың да кутын қашырды ғой, бул Урыс!» деди ишинен гүрсинип. Бир мәхәлде кеўилине қонымлы ой келгендей Ажар мал қорадан суўырылып шығып, колхоз кеңсесине қарай кетти.

Шымыр аяз бенен еки бети бурыштай қызарып, жуўыра жортып киятырған ҳаялдың өкшеси тийген сайын ақ сүттей таза қар әри кетпеген былғарыдай қышырлап сес берди.

Ҳаял ентигип жүриўи менен аўылдың арасына келди де «г» ҳәриби формасында салынған мектептиң есигинен кирди.

Мектеп дәлизи тым-тырыс. Класс бөлмелеринен емески гүбирли сес еситиледи. Ол қайсы есикти қағыўды ойланып, аңырайып турды. Бир мәхәли оң тәрәпиндеги есиктен шығып қоңыраў шалып киятырған аң сақаллы ақсақ ғаррыға жалт бурылды.

Ғарры қоңыраўын гүңирендирип қағыўы менен Ажарға жақын келип:

— Келин, амансыз ба? Кимди изледің? — деди.

Ажар ийбе етип:

— Шүкир! Директор баланы излеп...

Ажар гәпин тауыса алмай-ақ класс бөлмесинен кітап-ларын кушақлап киятырған жигитке бурылды.

Екеуі күле шырай беріп аманласып, қапысының төбе-синде «директор» деген жазыуы бар кішкене бөлменін ишине кирди.

Қайним, жеңгең тарығып келди, — деп Ажар столға отырар отырмастан арзын айтты. От-шөбиміз бәхәрге жетпейди. Улықпанда жалғыз гүди қалды. Албыраған үйректөй алды-артыма сүңгип, саған ойласуға келдим. Албырап турман. — Өз-өзинен хазарланып, сөйледи. — Жарын ба, жарын көрермен... Енди басыма тийди.

— Пишен жетерлік муғдарда емес пе еди? — деп жигит тунжырап қалды.

— Жететуғын еди ғой! — хаял сууық демин алды — жылымға қосатуғын өгиз, атлар қанша! Соныңда аұкаты бизиң мойнымызға түсип отырған жоқ па? Жылымның басына сүттей ақ пишенлерим кетти. Келеси жазда күш-көліклердің отын балықшылардың өзлери таярласын! деп келистик. Пайдасы не? Быйыл көкке жете алмайын деп турмыз.

— Ендиги мәсләхәт?...

— Ендиги мәсләхәт, усы малларды жүдетпей көкке шығаруы керек.

— Аўа... шығаруы керек — төмен карап ойланып, алдындағы қағазға әлленемелерди шыжбайлап отырған жигит бир ўакта басын көтерди де: — Қандай жол табар екенбиз-а! — деди.

— Малдың шақына жастан асылып өстим ғой! — деп Ажар тикленип батыл сөйледи. — Гүлше туяқлы қар теуип көлдің не шөбин болса да тауып отлайды. Қалған аз ғана пишенди бузау баспақларға жаратсақ. Ал, сыйырларды балықтың сорпа-суулығы менен бақсақ. Шаруаларды да балық шабақ пенен асырасақ...

Жигит хаялдың келбетине таңырқанып қарады.

— Таңланатуғын неси бар — деп хаял сөзин дауам етти, — балықшының маллары балықты жатырмайды. Ара-

арасында балықтың сорпасын жүуери гөжедей сүйсинип ишетуғын еди.

— Балықты қайтемиз?

— Мениң келгендеги хызметим, «Шылымкөл»ге еки-үш шана менен онлаған бала жиберип, балық алдырсақ деп келдим.

— Онда өзим барып келейин, — деп жигит орнынан турды.

Ажар мектептен асыға шығып фермаға бет алды. Хожаниязов сол күни онлаған оқыушыны қапталына ертип, «Шылымкөл»ге қарай кетти.

Тилемислер басқын балықтың үстинен шығып, мол олжаға ийе болып қайтқанда ферма малларының аұзы көкке тийген еди.

ТАЛАБЫ КЕЛИСПЕДИ

«Дәўкемпир»ге Қадир гүзги қара суу менен келди. Күн батып, қараңғы түскен ўақытта әйемнен қалған қамыс қостың үстинен шықты. Гүздің ызғарлы боранында тоңып, узак күн кеме таянып болдырған Қадир ақшам усы жерде қоныу ушын қосқа қайрылды.

Қос аңсақ-саңсақ болып қалыпты. Сууынлаған қамыслары да ширип тозып, қалбирдей жуқа. Шамасы, бир-еки жыллықта соғылған қос. Қадир гөрдей үңирейген қараңғы қостың ишине басын суғып еди, бир нәрсе тасырақлап ала қашты. Сағал екен. Қостағы қамыслардың арасы улы-тасырлы болды. Мардан бас еки-үш сағал тумлы-тусқа атлығып пайызы қашқанына ыза болғандай Қадир бежирейип қарады.

Қадир, олар менен иси болған жоқ. Қамысларды қайта төсестирди де, бир-еки бау қамыс орып, қостың ортасындағы ошаққа лаулатып от жақты. Оның үстине үш тилли темир ошақты орнатып, мосы қазанды илдирди. Кемеге барып, еки мөңке әкелип, қыршып кеспеледи, кеспелеп пуштарлады, кеспени жууып қазанға салды да оттын

жалынына омырауын төсеп, малдас қурынған пишинде ағыр ойға шөміп отырды.

Түн ортасында түннің райы қәпелімде бузылды. Сетем алып Қәдир көзін ашса, дауыл хуулеп қамыслар зарлап тұр екен. Шуұлаған, ишин тартып гүрсинген ызғырық самал, көлдің ишин сарлатып жалап қиятырғандай.

Қәдир жән-жағын қымтап, қамыстың астына кирди. Харығанлық па, бираз ұақыт теридей бүрисип жатты да көзі илинип кетти.

Уллы сәскеде оянып, көзін ашса жер бети жумақтай аппақ қарға малыныпты. Ылайдан суұырып алған малдай шубатылып, үскини куйылып орнынан тұрды. Жағаға мәс кисидей тенселип тұрған кемесине көзі түсти. Әтирапқа назырқанып бираз қарап тұрды да, қолына орағын алып, кушақ-кушақ сары қамысты баулап әкеліп, қосты қалың етип бастырды.

Қәпелімде, ети жуулап, тула бойында қалшылды пайда болды. «Аяз өтті ме?» — деген пәмге кеткен ол бір бау қамысты сүйреп әкеліп, лаулатып жағып жиберди.

Оттың хәуири ме я сүйеги қызды ма, тула бойы жанып баратыр. Отқа бауырын қалаған сайын еки көзі масаладай жанып, тас төбеси менен еңбегі солқылдап аұырды. Артық отырыуға мәжели болмаған Қәдир есикти еки бау қамыс пенен тас етип бекитип, «уясына» қайта кирди.

Сол жатыстан неше күн есиден адасканын делбе болып сандырақлағанын ким билсин, бір күни Қәдир көзін ашса тал түс ұақыт екен. Аяқ-қолы қалшылдап, орнынан тұрып еди, басы зеңип кетти. Енди жүресине отырып, есин жыйнады, есиктеги сүйеген қамысты өңмени менен сыртқа ийтерип жиберди.

Аң-таңы шықты. Дүньяға қайта келгендей жән-жаққа таңланып қарады. Көл айнадай болып қатып қалыпты. Қәдирдің бийтапланғаны сол кезде есине түсти. Өлим пәнжесинен жырылып қалғанына кууанып ыржыйып күлди. Кемениң қасына барды. Көлдің жар қабағына асылып тұрып, музды аяғының ушы менен басып-басып көрди. Бершимек болып, қатқан жигит муз.

Қәдир муздың үстинде ерсили-қарсылы жүрип, сүймен менен кемениң жақлауына қатқан музды ойып шықты. Мийнет ислеген соң Қәдирдің қурысқан денеси жаздырылды. Жүрегі сазып, аш болған соң ол тағы қосқа келди.

Ертенине Қәдир «Қазақдәрьяға» барыу үшін муздың үсти менен шанасын сүйретип пияда жүрип кетти. Оның ендиги тырнақ илер жери «Қазақдәрья» еди. «Қаратерен» менен «Сарыбас», «Үшсай» менен «Қаражар» көллеринен баспана таба алмай қууылып шығып, енди «жарық ултан», «Дәукемпир», «Еркин», «Шақаман» көллерин паналауға шықты. Егер бул көллеринде де дәкки жесе, сондағы мүшкили не болады... Оған көзі жетпейди.

Қәдир сабақлы ойдың басына бас жип таға алмай хәр қыялға бир тубалап, кеште Еркиндәрьяның бойында жайлаған шаруа аұылына келип, ерегирек қонған бир үйге «қудайы қонақпан» деп ақшамласып шықты.

Таң ерте орнынан тұрып жағаға келди. Үкиден қабағына суу қотарып отырған қара кемпирдің қасына келип:

— Шеше, жакын жерде приём бар ма? — деп мүләйимсип сорады.

Кемпир келбетине түксирейип қарап, «приёмнан сыбалғы сорауға қиятырған боздың адамы шығар» деген қыялға келди.

— Еркиннің аяғындағы көлде бир приём бар уқсайды. Гейде бизиң аұылдың адамлары айран-шалап апарып, балықшылардан асымлық балық әкеледи, — деди кемпир.

— Рахмет! деп Қәдир шанасын сүйретип жүрип кетти.

Кемпир изинен тигилип қарап тұрды да қабағын ийнине салып, аұылға қарай аяңлады.

Түс шамасында Қәдир дәрьялықтың аяғындағы көлге шықты. Әри-бери жүрген соң бирин-бири кесип өткен ат шананың, асай сырғанақтың қыйыр-шыйыр излерин көрди. «Қай бағытқа жүрсем екен?» деп дағдарды.

Усылай тұрғанда қулағына алыста музды солқылдатып жүрип баратырған бир ат шананың емески сести еситилди. Жақынласып анықлау үшін отырып музға қулағын сал-

ды. Тынық муздың астындағы шайыдай ғайры нақыш мақпал шырайлы шалаңлардың жол-жол арасында «көк жон» балықтар ағылып өтіп тұр. Балыққа хуышы кетіп отырғанда Қадір атлардың қиснескен дауысынан селк етіп жән-жағына қарады.

Дауыс жетер жерде екі ат шана өтіп баратыр екен. Қадір өз шанасын таслап, соларға қарай жууырды. Буны көріп алдыңғы шанадағылар аттың дизгинін тартты.

Қадірдің шананың қасына барыуға айбынып, алыстан:

— Приём қайсы тәрепте? — деп сүренледі. Аттың дизгинін ұсылап қиятырған қисі жолаушының бұл сорауына:

— Бизлер қиятырған ұсы из бенен жүрсен апарайды, — деп жууап берді де, дизгинді қағып, аттың сауырына қамшыны тартып-тартып жиберді. Атлар қайтадан желіп кетті.

Қадір шанасына қайтып келді де жолаушылар көрсеткен тәрепке қарап бурылды.

Қадір приёмға қайырылмады. Приём ашық теңизде еді. «Пай, қамыслыққа жақын болғанда ма!» деп ишинен жақтырмай иренжіп қопаның ишине кирді. Бірақ қанша назырқанса да оның ұсы жерден басқа паналар жери қалмаған еді.

Жаңа қонысқа қос дүзетиуі, балықлы көлді қарастыруы хәм қаза тоқыу машкаласы менен арадан үш күн ұақыт өтті.

Төртінші күні ғана «Қазақдәрьяның» ырыскына шериклесті. Ұллы сәскеде қазасын қарап, азнаулақ балығын шанаға салып, приёмға жөнөп кетті.

Гә төтелеп, гә айналыштан оралып, түс аұа бергенде приёмға жетті. «Таныс адамлар ушыраспағай-да!» деп тиледі. Балық қабыл етиуіши елиулер шамасындағы қапа сақал, қыйтар көзлеу қисі екен. Өзинен басқа төрт-бес қазақдәрьяшы балықшылар бар екен. Ол нәубеттің ақырын күтті.

Балықшылар балығын тапсырып кетіп қалды. Қадірден басқа балық тапсыратуғын қисі жоқ. Ол әтирапқа бир қара-

ды да зәмберге асылды. Соңғы зәмбер менен ере приемның қасына келді хәм тунжырап ойланып тұрды.

Приёмчик балығын қабыл етіп болған соң Қадірден:

— Фамилияңыз қим? — деп сорады.

— Дәужанов.

— Қайсы колхоздан?

— Киров атындағы...

Приёмчик Қадірдің келбетіне таңланып қарады.

— Кировшылар не қылып жүр, қыста? Олар «Қазақдәрьяға» балықтың бәхәрги ойынында келмейтуғын ба еді?

Дәрьяны қызыл суу басып, балық тартылған соң келдік. Көл теңіз хәм мемизге де жетеді ғой, ақсақал!

— Ол айтқаның дұрыс. «Көлдің қамысын көргенсіз қызғанады» деген... Қазақ аяғының балығын қызғанайын ба сеннен. Сирә дағысын айтаман да. Ол жақтан келген нешеуісіз?

— Бес-алтау бармыз.

— Басқаларыңыз қайда?

Қадір гибиртиклеп қалды.

— Хәмменің балығы ұсы...

— Неше адамға бөліп жазайын?

— Бүгингі балықты мағаз жаз.

Қадір балығын тапсырып жанма-жан қосына қайтты хәм «Қазақдәрья» балық заводынан алған дәслепки ақшасына кууанды. Жолда қиятырып ақылы алыспаған пикирлерін қосқа келген соң қайтадан талқылады. «Сууға кеткен тал қармайды», «тарыхсаң телпегің менен ойлас» деген фамилияң қим? — дегенде Дәужанов деп жууап қайтарғаным бұл, — мақул! Ақыры, ол жақтағы завод басшылары Қаражанов дегенді таба алмай тен-тенеси шығып атырған жоқ па?! «Қазақдәрья» заводына да хабар бермегенін қим билсин! Әттең, нешеуісіз? дегенде: «бес-алтаумыз» дегенім әнтеқ болды. Ұсы жерде қопаллық ет-тим!... Әуел бастан жеті өлшеп, бир кеспей келептің ұшын жойытқан екенмен да!..

Енди ол приёмға жоламайын, — деп Қадир арадан үш-төрт күн өткерип, басқа приёмға келди. Приём басында әдеуір балықшылар бар еді. Бул жердегі приёмчик еки жағы қайрақтай собылық қатпа жигит екен. Алыстан қарағанда геўгимдегі қарақшыдай еді.

Қадир хәмме менен сәлемлесип, бул жаққа жекке жарым келгенин түсіндірди.

Ақдәрьядан келген «мийман» деп мүйтенлер оған хұрмет көрсетти. Гәси ишип отырған шайына, гәси жайыўлы дастурханына, үшінши биреўлері енди түсирилетуғын қазанына мирәт етип, жерге-көкке көтерди. Қадир елатына қосылғандай болды.

Гәси қатар өскен қурбыларын, гәси қазанлас болып бирге талап еткен тамыр-танысларын сорап еді. Қадир салқын кеўил менен жаўап қайтарды. Жапан дүзде жабайыларша турмыс кеширип, тиришилиқ сүренине қулағы гер болған ол, бирден топлы жыйынның ортасына келген соң кеўили елжиреп, елатын аңсады. Бирақ енди елат қайда?!... Созса, қол жетпес ушардағы ай ғой ол!

Пайызлы жер тапқанына халласлап Қадир жети-сегиз күн аяқ жазып жүр еді, бирақ ол қуўанышы узаққа бармады.

Бир күни балық тапсырыўға келген Қадирден приёмчик жигит:

— Сизлердің араңызда Қаражанов деген балықшы бар ма? — деп сорады.

Қадирдің жүрегін биреў қабынан суўырып алғандай есинен танды. Бирақ тез хәўлыққан жүрегін басып, үрейленгенин сездиргиси келмеді.

— Қәйдем, басқа колхозда болмаса... Бизнің колхозда ондай адам жоқ ғой, — деди мүләймсип.

Приёмчик Қадирдің келбетине қыялап қарады.

— Кировшылардан дейди ғой!... Тақыйық билмейсиз бе?

— Қудай урсын, билмеймен! Ондай адам сирә бизнің колхозда болған емес.

Қалтырап соңғы жуўапты батыл түрде айтты. Оның жәбирленип сөйлегенин көрген приёмчик индемей, тапсырған балығының ақшасын қолына берди. Ақша қолына тийиўден үриккен доңыздай, ол да зытқып ала жөнелди.

...Еки приёмнан да ўаз кештик-а! деп қосына келген соң Қадир узақ ўақыт налып отырды. — «Қазақ аяғынан» да өкше көтерилейин деп тур ма, қалай өзи!

Арал теңизи көлге бай болса да, Қадирдің алдынан шөл шыға берди. Енди бул жерден табан тайса... Өкшени қай жерге тиреў керек? Ғарға адым жер муң болды!...

Қосында еки бүкленип узақ күн буйығып жатты. Ертеңине сәскеде орнынан турып қаза қараўға кетти. Шана толы балық әкелип, қостың қапталына жыйнады.

Төрт күннен соң сыбай салтаң қағып заводқа барды.

Бойын тасалап, өткен-кеткеннен неше жерде балық қабыл ететуғын пункт бар екенин сорады. Қосына онша қашық емес жерде-ақ бир приём бар екен. Бул хабарды еситип және өксигін басты.

Түлкейдей сығалап завод флотына жақындай бергенде тас төбесинен аяқ ушына шекем муздай суў куйғандай, жүрегі дир-дир етті. Жаны ушқынды.

Ол флоттың шетинде бир кисі менен сөйлесип турған Тилемиске көзі түсті.

Дәслепп албырғанынан адымын алға я артқа баса алмай Тилемиске бежирейип қарап, қарақшыдай бир орында қалшыйып қалды да, тағы есин жыйнап тасаға зып берди.

Тилемис қашқынды абайламады.

Жолда қиятырып ол Садық деген «Қазақдәрьяшы» бир балықшыға ушырасты. Соңғы приёмға балық тапсырыўға келгенде «мийман» деп көбирек иззет еткен сол кисі еді.

— Бул не болды саған? Түсиң қашып кетипти ғой, — деди Садық.

— Садық! — деди хәплығып Қадир мен қатты наўқасқа шатылдым. Аўылға қайтпасам болмайды. Ана айдында, батысқа қарап бурылған жерде бир қыснақ жол бар. Сол жерге белгі қойып кетемен. Адаспасын — деп хәр жерде

камыстың басын бууаман. Сол жол менен барып ертең мениң қосымда тапсырылмай қалған балықларымды алып приёмға өзің берерсең. Бес-алты центнер шығар, шамасы! Приёмға тасыған хызмет хақы үшін тең жартысын өзің ал, тең жартысын мениң атыма тапсыр, жора! Науқастан айықсам тағы келермен!

Садық Қадирдің муңайғанын көріп:

— Бир-еки күн бизің үйде-ақ болсаң-о! — деп жаны ашығансып еди.

— Жақ жора, аўылға жеткендей шамам бар. Тек мениң сеннен тилегім, балықларымды сағалға жем қылма! — деп емиренип сөйледі.

— Мейли, бәрін-ақ өз атына жаздырайын!

— Онда камал тап! Өніп-өс, жора!

Екеуі қол алысып айрылысканнан соң Садық бир ұақытта Қадирдің изинен сүренледі.

— Ермекбай, хэй! Токтап тур! Сениң фамилияның есимнен шыққанын кара. Умытып қалдым.

Қадир артына жалт қарап турды да:

— Хожамбергенов ғой! Киров атындағы колхоз, биринши бригада. Умытпа!... Хожамбергенов, Хожамбергенов, Хожамбергенов... Ал болды ма? — деди.

— Болды, болды. Енди есимнен шықпайды. Аўылыңдағы таныйтуғын балықшыларға сәлем айт, жора! — деди.

— Жаксы, хош!... — деп Қадир еки если кисидей қутырып жүрип кетти.

ӘПИҰ ЕТИҢ

Кеш песин ұақытында «Талжап»тағы Төребайдың үйине атлы келди. Бул Сапардың армиядан келген күни еди. Ат үстиндеги хабаршы Мәдирейим деген баланы «кудамнан сүйинши сора» деп Назлы жиберип отыр.

Алыстан кара тер болып келген атты хабаршы бала қазыққа байлап, шийшең үйдиң есигинен ишке жеделленип кирди.

Төребай баланың бетине жатырқап қарады:

— Қай баласаң? Жол болсын! — деди.

— Мен Ақдәрьядан киятырман. Назлы қудағайыңның хабаршысыман. Сүйинши, Төребай аға! Күйеу балаң Сапар келди.

— Қашан? — деп Сарыгүл баланың бетине тигилип қолындағы шөмишин қазанға таслап жиберди. Төребай самсаз отырды.

— Бүгин сәскеде.

— Шырағым-ай. Жаны аман ба, әйтеуір.

— Аман-аман, тек бир аяғы жаралы болыпты.

Төребай еки қолын қаўсырып, жерге қарап отырып:

— Ишки сарайы аман болса болғаны ғой, — деп әлле нәрсе есине түскендей тунжырап қалды. Сарыгүл жадырап-жаснап сөйлеп отыр:

— Сөйтп, келди. Назлы қуўанып қалған екен ғой. Әскержан жатырқаған шығар. Сапар азғын емес пе? Жәмийланың аўылда болмағанын айтсаң-о. Нөкистен еле келмеген шығар.

Сарыгүл сөйленип орнынан турды хәм қапталда турған ағаш сандықты ашты. Түйиўли орамалды алып аўзын шешти.

— Ал, шырағым. Алыс жерден ат айдап, атымызды айтып келген екенсең. Назлыға кеўилимиз питти. Узағына қуўантсын. Сүйиншим татымсыз болды деп өкпелеме, урыс ұақытында артық аспай не болсын. Мына таўарды койлек етип, көкирегінди жарқырат. Қудаңның инамы усы, — деп аксүп таўарды Мәдирейимнің алдына қойды.

Хабаршы бала хошласыпа шығып кеткеннен соң ғарры менен кемпир бираз ұақыт тиллеспей отырды. Әллен ұақытта Сарыгүл ғаррысына сазарып қарап:

— Тандыры шыққыр! — деп кеңкилдеп күлди. — Ал, енди не бетің менен барасаң. Урыс питкенше ашшыласпай-ақ койғанда болатуғын еди ғой. Түбинде олар утты. Хабар келди. Жүрейик енди.

Төребай саққа жүгинип бираз үнсиз отырды да, әллен ұақытта басын көтерип:

— Кемпир, сен барып қайта ғой. Ешекти ертлеп берейин. Жәмийла келген соң барып қайтарман. Сораса, жапсағы шықты дерсең, — деди.

Сарыгүл ғаррысының мийзамына түсинип, сол күни Ақдәрьяға қарай кетти.

Назлы Жәмийла менен Сапар арасындағы өкпе-гийнени кудағайына сездирмеуі үшін жол таслап, Сапардың талапқа шығып кеткенин хәр қыйлы бәнеге тоқсырса да, қызы менен күйеуі баласының кеуіл алалығын қоңсы-қобадан еситип, Сарыгүл гүңдиренип қайтты.

Кеше «Қанлыөзектегі аў салымда ерли-зайыплы екеуінің арасындағы пысқыған әңгимениң түйини шешилгеннен соң Сапар өзиниң келте қайырым шорт минезлигине өкинип, Жәмийланың қосына келип, «Кешир мени Жәмийла!» деп жигит азарланды. Сол күни Сапар фронттағы Жумабайға да кеширим сорап хат жазды. Еки жастың кеуіли сазендениң дуўтарының тарындай қайтадан сазланды.

Қоста тунжырап отырған Сапарға:

— Енемнің сен келместен бұрынғы хәсирет жүги де аз емес, — деди Жәмийла. — Оның үстине басын тағы дәдбеге салдық. Бүгин аўылға қайтайық. Енем дәрт пенен өлип кетер.

Сапардың бул хұкимге қарсыласар мәжети жоқ еди.

Үйден шыққанына алты күн толмай-ақ баласы менен келинениң тар жибектей еселип келгенин көрген Назлы шөккиш орнынан атлығып турып, қудасына «тез келсин!» деп зинхәр сәлем айтты.

Ертеңине Төребай келди. Сапарды бауырына басып, баяғы дәрья жағасындағыдан узағырақ сыңсып жылады. Оның бул көз жасы қуғанаш пенен сағыныш белгиси хәм оның үстине перзентлериниң алдында айыпты атаның кеуіл сарайымды аштым деп турғаны еди.

Назлы хабар еткен болыуы керек. Тап усы заматта Мәтеке менен Қәлийла кирип келди. Аман-түўеллик сорапы болғаннан соң Мәтеке Төребайға көз айдын айтты.

Қәлийла қарап отыра ма. Гәптиң бир тыныспасында куўақылыққа салып:

— Төребай аға, Өтептиң көкнары быйыл да питик пе? деп еди, отырғанлар күлип жиберди.

Төребай мыйығын тартып:

— Адасып, әпиулик сорап келдим, иним! — деди.

Жәмийла балалық минези тутып еркелеп ағасының мойнынан кушақлады.

ҚАШҚЫННЫҢ ҚАЙТА ОРАЛЫҰЫ

Қәдир қосына келип сарсылып ойға батты. Жамалдан не хабар бар? Ким биледи, қара қағаз келди ме. Анам пақырдың халы қандай екен... еки баласының күйигин көтере алмай, өлип те қалған шығар. Қашқынның анасының өлигин ким қәстерлеп көмди дейсең? Әттеген-ай, анам!

Қәдирдің еки көзинен жас парлап кетти. Гүмпейиниң жеңи менен жасын сүртип, әтирапқа бир қарады да, тағы түнерди.

— «Қостарымның күйигин айтсаңшы! Журтка қарар бети бар ма ол мүсәпирдің! Сарсылды ғой, сарғайды ғой!»

Қәдирдің есине балалары түсип еди, және көз жасы сақалына куйылды.

— «Қашқынның перзентине ким сынық гүлше берсин! Перзентиниң қарызынан кутыла алмаған мени дарға асса да гүнам жоқ!»

Бир мәхелде Қәдир өрре турды.

«Усы мен не күтип жүрмен?! Бойымды тасалап неше жыл көлде өмир сүремен? Бәри бир урыс питкен соң халық сағалдай тыпырлатып услап алады».

Қәдир қостың ишинде мойнына қурық түскен қасқырдай еки көзи түнерип, өрден ыққа жууырды.

Қапшыққа гөне пальтосы менен азанғы аўқаттан қалған ярым буханка нанды салды. Оннан соң ошақ басын кармалап жүрип, бир шырпы тауып кисесине тықты. Мосыны кулағынан услап, қостан шықты да үкиге ылақтырып жиберди. Тағы қосқа кирип, қапшықты ийинине салды да:

— Кеттим елге! — Халқым өлтирсин! Хүжимге қайырман! — деди де суўыт жүрип кетти.

Ол делбе кисидей басы аўған жағына қарай жүрип киятыр. Белгили түйген мақсети де жоқ. Оның көз алдына аўылдың сүлдери гана түнерип көринеди. Ол ўақытта өңменин алға таслап адымын шаққан басады. Гейде көз алдында дар ағашы минарланып елеслейди. Онда жүреги түршигип, жолдың еки шетине алма гезек теңселеди. Бирак кейин қайтқысы келмейди. Алға қарап қыбырлайды.

Киш песинде Қәдир үлкен айдыңға келди. Аяқлары талды. Жүреги сазды. Жүресине отырып, қапшықты алдына жайып, бир кесек нанды сындырып алды да аўзына буралап тығып, ғайзап жутты хәм шийшеден тынық муздың астына телмирип қарады.

Кегейдей бир сазан суў астында қалашын баяў қағып өтті де, қайта қайрылды. Оның изин ала бир дүркин балық өтті. Қәдир кумартып, тигилип отыр еди, жаңағы балықлардың топары тағы көбейип, қазанға түскендей тумлытуска барып, айланып гезе берди.

Қәдир «неге булай?» деп таңланып, қапшығын ийнине салып, айдынды жағалап айланып шықты да:

— «Бәсе, солай екен ғой! Жарықлықлар айдында атаўлап қалған екен ғой. Шығарға тесик таба алмай, тубалап қалыпты. Қазығын айланған жылқыдай оратыла бергени» — деди Қәдир ишинен — ағын суўдан кесилген көл сасып баратырғаны. Балықлардың мийи айланып жүр. Бул балықлардың маған хәжети қанша? Өмирден гөрим жуўык!...

Қәдир гүрсинип, соқпақ жолға түсти де алға жүрип кетти.

* * *

Аўылдың қарасын көрген соң Қәдир қалың бүк камыстың астына кирип, жатақтағы қояндай бүрисип отырды.

Меңиреў түн түнерип көк гүмбезине қара шымылдығын айқара жапты. Қара бешпентке қадаған гүмис шытақтай

аспанда жылтылдаған жулдызлар ойнап шықты. Тас төбеде аттың тағасындай алтын ай тасып тур.

Қәдир сүйретилип бүктің астынан шықты. Аўылға қарай сандалып жүрди. Арсылдап үрген ийтлердің талтал даўысы еситиледи. Ымырт жабылған соң Қәдир менен жарыса жатақтан шыққандай дәўсебен бе, шағал ма, мәлим пышық па, — бәри қарсыласып киятырғандай тум-тус улытырсылды болып, улып қаңсылаған, зарлап безилдеген әжеп тәўир даўысқа көл шуўлап кетти.

Жүриси өнбейди, бир нәрсе тырс етсе, жүреги қылп етип, жән-жағына тесилип қадалып қарап турады.

Аўылға жақынлаған сайын жүреги липилдейди.

Ийтлер әлде неге шабаланып үрип тур. Ол ийтлердің даўысын сағынып аңсады.

— «Жарықлық, ийтлер аўылдың сәни ғой!» — деп жүресинен отырып, кумартып тыңлады. Меңиреў түн түнерип тур. Жайлардың терезесинен жылтылдап сәўле шығып тур.

Орнынан турды. Аяғын пышықтай басады. Аўылдың шетине жақынласты. Бир үйдің есигинің алдында камыс қырқып атырған хаялдың гүңкилдеп сөйлеген сести еситилди. Қәдир өзін бир беткей алып, камыс шалының тасасында турып кулағын салды.

Бираздан соң хаялдың даўысы шаңқылдап шықты.

— Қаяктасыз, жүўернемеклер?! Апарың мына камысты үйге. Сен симилтир!.. — деп биреўге күйинип топылды. — Не бетің менен кисинің үйине қыдырып барасан? Көзиме күйик болғанша, әкең қусап доңыздай көлде өлсең болмай ма. Сизлерди туўғанша тас неге туўмадым.

Хаял қамсықты ма, үни питип қалды. Қәдирдің тула бойы шымыр етті. Маңлайынан суўық тер шықты. Қалшылдап отырып, көзинен жас парлап кетти. Солығын баса алмай, шубатылып орнынан турды. Өз үйине кириўге бата алмай сүмирейип қараңғы тасаға кирди.

Жүреги қабына сыймай туўлап баратыр. Кеўилинің хәсиретин көзинің жасынан алды. Буўлығып ботадай бозлады. Ингендей қайысты. Делбедей теңселди.

Елден шығынып кеткели хаялы менен балаларының канша хәсирет уўына зәхәрленип, кан жутып, матам тутканын, шерли жолбарыстай қабырғасын сөтип, ах урғанын, гәзепли сепкил жүзлерин көрип, жүреги тас төбесинен шыққандай болды. Хүрейи ушты. «Көрмейин!» деп көзин тастай қысты. Дәрьяда ығып киятырған салдай теңселди. Балалары: «Бизди бахытсыз етпең!» деп қарғыс атқан әкесин куўып киятырғандай жүреги хәўлирди. Оның изинен хаялы «арымды аяққа бастың, харамазада» деп, айбалтасын ала жуўырғандай, зәрреси ушып, жүреги күйип жанып киятыр.

Ай төбеден қулаған ўақытта таң хабаршысындай тарғыл шабыра бултлар шықты. Арқадан ескен қыс самалы менен дәрьяның бәхәрги сеңиндей бултлар кубла күнбатысқа қарай алтын айдың бетин жалап өтип тур. Ай менен булт кушакласса жер геўгим тартады. Ол ўақытта Қадир қаддин жокары көтереди. Булт астынан ай жарқ етсе, қараңғы серпиледи, онда Қадир бойын серпидей ишке тартады. Қораның қалың көлеңкесине тасаланады.

Аўыл иши жым-жырт. Бирең-сараң үйлер болмаса, жапатармақай уйқыға кетип шыраларын өширген.

Қадир Тилемистің үйине қарай бурылды. Аяғының ушынан басып, апыл-тапыл жүреги баладай жорғалап әўели жайдың есигине, оннан соң терезе тусына барды.

Ай батты ма ямаса бетин қалың булт қаплады ма, оған сер салған жоқ, тек қараңғылық түскенине куўанды.

Жайдың дийўалына қалшыйып қатып турып, терезеден ишке қулағын салды. Тым-тырыс! Әтирапына тесилип қарады. Жым-жырт.

Бир мәхәлде иштен жөтеллеген еркек кисинің сести еситилди. Селк етип, терезеге жалт қарады. Жүреги лоблыды. Ушы-қыйыры жоқ ойлар бири кирип, бири шығып, басы мең-зең!

Ол терезенің қақ маңлай алдына барды. «Иштен биреў көрип қалар ма екен» — деп еңгезердей жотасының ербийген көлеңкесин терезеге қаратты. Хәш дәрек жоқ. «Баслық

үйинде болмаса-ше?» — деп тағы ойланып қалды. Ақырын ескен майда жел бетин қарпыды. «Таң атыўға жақынласты-аў, шамасы...» — деди ишинен. Бағана киятырғанда есигинің алдында хаялының көкиреги қарыс айырылып, егилген қайғы хәсирети менен перзентлеринің сарғайған келбети көз алдына булдырап келди. Бойын жигер ызалы ашыў кернеди. Ентигип есиктің алдына барды. Қапының тутқасын жымырып услап, жулқып-жулқып жиберди.

— Ха, ха! Бул ким? — деп, иштен хәўлыға оянған биреўдин даўысы еситилди.

Қадирдің көз алды тынып кетти. Қараңғыда дийўалды қармалап, жағалап жайды айланып, терезенің және қасына барды.

Иштен биреўлердің гүбирлескен, гүңкилдескен, сөйлескен сести еситилди.

— Қойшы, жата берши! Бастырынған шығарсаң, — деген хаял даўысы еситилди.

— Жақ. Қапыны биреў тартты. Дүрсилдеген аяқ жүриси тамды айланды.

Тилемистің даўысы гой! Үйинде екен. Қәйтсем екен? Қадир туңжырады. Сарсылды. Ақылы ар-сары болып, сендей хәр жарға бир соқты. Синир қолларын терезенің алдына созды. Мушын түйди. Жудырығы менен терезени қақты.

— Бул ким тынышлық бермей жүрген? — деп хаялдың иштен тоңқылдаған сести шықты.

— Сениң ашналарың шығар, шықсаңшы майданға! — деп Тилемис гүңк етті. Хаял қысынып, жалбарынған түрде:

— Қойшы, қаяқтағыны шығармай! Түргелип хабарласса! — деди.

— Әй, кимсең өзин! — деп Тилемис орнынан өре турып әйнекке келди.

Екеўи ишли-сыртлы бир-бирине тигилип қарады. Қадир мүләйимсип:

— Хабарласып кетипиз, аға, — деди.

Тилемис: «Шыраны жақ», — деп хаялына бұйырды. Терезениң әйнегинен лампаның жарығы сыртқа түсті. Қадир сүйретилип есиктің алдына келди. Есиктен шыққан Тилемистің сүлдерин көрген ұақытта шала уйқыдағы киси тақылетте еди.

— Ким өзи? — деп пальтонын жамылып сөйленип хаял да далаға шықты.

Тилемис алақанын маңлайына тutyп, алдында қымсыныңқырап турған бийсәубет келген адамның ажарына сығалап қарады. Хаялы жатырқаған пишинде телмирип тигилип тур. Ал, Қадирдің басы сынған шақадай төмен салбырап тур еди.

Тилемис танымады.

— Кимсең өзиң?

— Мен ғой, аға! — Қадирдің қалтырап, мыңғырлаған емески дауысы еситилди. Тек өзиңизге айтажакпан. Мен... Мен ку-рыған! — Көз жасын пырлатып сыңсып жылады.

Тилемис түси қашып жолаушының қасына келди де, артына қарап:

— Ажар, аязлап қаларсаң, үйге кир! — деди. Хаял жолаушы менен Тилемиске жалт-жалт қарап жайдың ишине кирди.

Екеуи бир-бирине қарсы жүресине отырды.

Қадир ашшы хәсирет пенен сууық демин ишине тартты. Егил-тегил болып жылап отыр.

Тилемис аң-таң болып!

— Жылама, баламысаң? — деди.

— Мен басымды қолтығыма қысып келдим, аға! Көк желкемнен балта менен өзиң шап, аға! Мен Қадирмен.

Тилемис орнынан өрре турды. Ызғарлы, ашшы дауысы шықты.

— Қайсы Қадир!

— Азғын... Қашқын Қадирмен!

Тилемис ашыуға буулықты. Қасқырды көрген аш бүр-киттей тырнағын оның кегирдегинен өткерип сүйреп ала жөнелгиси келди де күш пенен зорға дегенде өзін тоқтатты.

Жел үрген қамыстай денеси қалш-қалш етеди. Еки көзи-нен қәхәрли жалын атады. Тула бойы өртенип қызып баратырғандай. Тақатын бийлеп тура алмайды.

— Кир үйге! Азғын...

Қадир еки ийини салынып, Тилемистің алдына түсіп жүре берди. Үйде Ажар менен енеси көрпеге оранып, сөйлесип отыр екен. Екеуи де жолаушыға түксирейип қарады. Тилемистің сууық түсин көрип аң-таң болды.

— Отыр! — деди Тилемис аларып, әпшери қашқан жолаушыға. Қадир жүресине отырды. Тилемис хаялына қарап «түргел» дегендей ым қақты.

— Мына жайдың гилтин бер?

— Албыраған хаял:

— Енемде шығар. Бер, ене! — деп жән-жаққа жууырды.

Тилемис кемпирден гилтти алып Ажарға қарады.

— Сен мынаған қарап тур, қашып кетпесин, бул жауыз! — деп оң жақтағы бөлмениң есигин ашты! Ишине кирип шыра жағып келип:

— Кир мына бөлмеге! — деп хәмир етті.

Қадир өңменин зорға көтерип:

— Үстим батпақ ғой... Шешинейин? — деп еди.

— Әй, кире бер! — деп Тилемис қасына дәпинип келди.

Қадир сүйретилип төрги бөлмеге кирди де, қанаты сынған кустай бир жамбасына жампыйып отырды. Тилемис тикке турып, үсти-басына, пишинине, келбет-ажарына жеркенишли көз бенен қарады.

— Нешеуісиз келген?

— Бир өзим.

— Доңыз!..

Тилемис қасында сазарып, кууарып қарап турған хаялына:

— Таныйсаң ба, бул наймытты? Қадир ғой! — деди.

— Ха-ха-ха! — Ажар «танымадым» деп ерине ийегин қақты.

— Бул ақмақты таныуда қыйын! Ауылдан кашқан Қадир не! Мине, усы жалатай!

Есикке асылып турған кемпир ишке кирип, Қәдірге тигилип қарады.

— Хә-хе-й, мүсәпир азғын-ай! Усыннан да күн болып па! — деп еди. Тилемис басын шайқап, — хұкиметтен жеген нанлары харам буның!... деп буұырқанды.

— Ажар, деди — Тилемис оннан соң-мына есикке кулып ур! Мен хәзир адамларды жыйнап келейин. Егер жазым болып кашса бар ғой, меннен жақсылық күтпейсең! Түсиндің бе?

Қәдір көзін қыпылықлатып, басын көтерди.

— Кулып урмасаң да енди кашпайман, аға, хұкимніңизге қайылман!

Тилемис оның гәпине кулақ асқан жоқ. Есикке кулып урылған соң, Ажарға «беккем бол!» дегендей бармағын силтеп, сыртқа шығып кетти.

Аз ғана ўақыттан соң Тилемис, Ниязов, Қәлилла, тағы еки балықшы, — бесеўи куйылып кирип келди.

Тилемис бөлменің есигин ашып жиберип, келгенлерге:

— Мине, өзи! — деди.

Хәмме гәзепли көзлерин бир шығанағын жерге тиреп, сүйретилип жатырған Қәдірге тикти.

— Жаўды бир өзи жеңип келгендей жатысына кара буның! — деди Қәлилла, бизиң аў-қуралларды әкелдиң бе, жора? Герой болған кисидей баслықтың үйине түседи-аў!

Қәлилланың гәпине Тилемистен басқасы мырс-мырс етип күлди. Ол жүзи суп-сур болып, сазарған қәдинде Қәлилланың сөзин жақтырмаған кисидей көзин алартты.

— Қәне, буны не қыламыз? Милицияға хабар етейик.

— Қәдір еки колын жерге тиреп, өңменин көтерди. Хәр кимге бир жалтаңлап:

— Маған он минут сөз берсеңиз, соннан соң атылыўға қайылман, елатым! — деди.

— Хәй, усының сөзиниң не пәтиўасы бар, — деп Тилемис терис қарады.

— Қой, айтсын! — деди Ниязов, — жынаятшыға қайсы жерде де сөз береді ғой. Қәне, қысқа айт! Сениң менен малтамтас айттысып отырыўға ўақыт жоқ... Урыс ўақты.

— Мен сизлерден гүнамды кешир! — деп келип отырғаным жоқ. Мениң гүнам мың жылда да кеширилмейтуғын гүна!... Бул кеўлиме аян. Елатымның, бала-шағамның айнадай бетине жеркенишли таңба, — шүйел болып шыққан мениң гүнамды өлшеўге тәрези шақ келмейди. Қәдір қамсығып, буўлығып қалды.

— Көлде жүрип шайыр болған екен, кәпиримбет! — деп Қәлилла әжиўалап еди.

— Аўа, өлген соң кәбирим де саған күлки болатуғын болды, Қәлилла! — деп Қәдір налыды. — Мен!... Еситип атырған шығарсыз. Гезбеген көлим қалмады. Бәринен де куўылып жақында Қазақдәрьяда болдым. Заводта Тилемис ағаны көрип, «сирә мениң өрисиме аядай жер қалмаған екен, бул жүристен халық алдында атылайын» деп ойлап биротала өмирден бездим. Көлди гезип киятырсам көп балықтың үстинен шықтым. Елдиң ырыскын таслап кете алмай, көп ойландым. Қуралым болмады. Жеке басымның шамасы жетпеди. Бирақ ада болар емес. Ол балықты тапсырыўға приёмда жоқ... Өзимди өзим услап бериўге киятырман. Қалтамда балық тапсырып алған әдеўир ақшам да бар. Бирақ, кашып жүрип көрген тиришиликтен, ақшадан, жарық дүньядан қалыс бездим. Мениң өксиген өмиримди, қапалы күнимди, шеккен хәсиретлеримди ендиги хеш бир әўлад көрмесин! Сизлер усы дийўана өмиримнің гүўасы болың. Ақырғы азғын әўлад мен болайын!...

Қәдір сыңсып жылап жиберди.

Мен тикке районға, фронтқа баратыр едим. Жаңағы балықты қыймай, сизлерге қайрылдым.

Отырғанлар бир-бирине көз астынан қарады.

— Қанша ақша таптың? — деди жекиринип Тилемис. — Қәдір қалтасына колын суғып еки-үш буўат ақшаны алдына таслады.

— Қайсы заводтан алдың?

— Барлық заводтан.

— Кимнің колхозына тапсырдың?

— Өзимиздің колхозға.

Тилемис партком секретарына қарап, муртынан күлді. Терең ойға шөміп отырған Ниязов гәпке араласты.

— Атыңды ким деп жаздырдың?

— Қаражанов... Дәўжанов... Хожамбергенов...

— Еле бүгін де «Қазақдәрьядан» бір ордер келди ғой!

— деди Тилемис хайран болып.

— Фамилиясы ким?

— Хожамбергенов.

— Хәммеси бир-бирине жалтақласып, үнсиз отырды.

— Қәне Сабыров, не хұким айтасаң? — деди Ниязов бетине қарап. Жанағыға шекем қашқыңды айдап жиберіўге асығып отырған председатель балықты еситип ойланып қалды.

— Әй, ақмақ! — Қәдирге аларып қарады. — Балықтың бар екени ырас па?

— Ырас.

Ниязов тунжырап турып:

— Азанда райком менен усы туўралы сөйлессек қәй-теди? — деди.

Тилемистиң бир мәхәлде аяғына от басылғандай секирип түсти. Қәўипленип Ниязовқа қарады.

Жоқ-а.. болмайды, бул наймыт барлық балығын бизиң колхозға өткеріўин көрмейсең бе? Тағы бизиң үйге қашып келип отыр. «Астыртын балық аўлатып жүрген екен» деп ойламай ма? Бул наймыттың қарасы өзи менен кете ме. Мени де куртпақшы. Бүгін түни менен районға айдап апарсын!

— Онда ана балықты не қыламыз!

— Қайсы балық?

— Көлде көп балық қалды деп отыр ғой.

Председатель тунжырып, Қәдирге ала көзлерин қадады.

— Анық бар ма, эй?

— Ырас, бар екени бар, — деди Қәдир.

Председательдиң балықты еситкен сайын кем-кемнен ийи босап баратырғанын сезген Ниязов:

— Бүгін сөз питти, — деп күле шырай берди. — Таң ертең турып Урожай арқалы сөйлесип, райкомнан нускаў алайық. Олар не дер екен..

— Өзиң бил, — деп Тилемистиң даўысы усы сапары пәсирек шықты.

Азанда колхоз председатели менен партшөлкем секретары «урожай» дың алдына келип, районлық партия комитети менен байланыс жасады.

Райкомның секретары Тилеўмуратов Ниязовтың пикирин куўатлады.

— Қәдирди қашырып алмаң! Хәзир қапталыңызға алып жүриң, балық шыққан жерди анықлаң. Өз күши менен аўлаған балығын өз атына өткер. Мәмлекетке тапсырған барлық балығының да есабын шығарың! Бирақ көлдеги балықты алып болғанша, сыр шашып жүрмең!

Тилемислер Қәдир менен бес адам болып, сәске ўақытта ат шанаға минди. Түс шамасында қалың көлдиң қабатында Қәдирдиң тапқан балығының үстинен шықты. Гил кегейдей сазан. Айдынға кишкене жылым тартып көрип еди, көлдиң қойнауында уйысып қалған балыққа жылымның шонтайы бетлеме болды.

Табыстың куўанышы ма, Қәлийла Сабыровка келип:

— Жолдас председатель, Қәдирди көлден шығармайық, балық тапқыш екен! — деп қытығына тийип еди.

— Аўа, байлап кетемиз, — деп оның сөзин дәлкекке алды. — Қәне, гәпти торлай бермей, хәзир ат шанаға мин де суўыт аўылға жет! Маған қара. Жәмийлаға хабар ет, аўылда тайдай туяқ қалдырмай жыйнап әкелсин. Тез жыйнап кел!

Қәлийла песин ўақтында аўылға келип, нобай балықтың шыққаны тақыйық екени хәққында басланғыш партия шөлкеминиң секретары Ниязовқа мәлим етти. Ол «урожай» арқалы районлық партия комитетине билдирди.

Сапар қыс айында балдаққа сүйенип, муз үстинен балық аўлай алмайтуғын болған соң, складқа баслық болған еди. Ниязов складқа жуўырып келди де, Сапарға келип:

— Жәмийла қайда? — деди.

Жигит урыстан келгендеги өжетлиги менен өсекке ергенине қысынғандай қызара бөрттп:

— Сәлийма екеуі бағана азанда «көк суўға» кетип еди. Келген шығар. Барып қайтайын ба? — деп қыйпақлады.

— Жоқ. Сен жылымларды такла! — деди де, Ниязов Қәлийланы Жәмийлаға жумсады. Жәмийла үйинде екен. Хәп-заматта Сәлийманы ертп, склад алдына келди.

Қуў сөзли Қәлийла Сапарға қарап жымыйып күлип:

— Жолдас складшик, жылымды мына еки келиншектің қайсысына исенип бересең! — деп дегипшип еди, Сапар қызарып кетти. Сәлийма да терис қарады. Ал, Жәмийла Қәлийлаға тикленип:

— Стажына қараса, бизге берер! — деп көзин қысты та, тағы Сәлийманы уялтпайын деди ме — Сәлийма балықшылыққа жақында араласты ғой! Жылымды басқара алмас — деп дәслепки гәпин шайып жуўды.

Сөйтти де Қәлийла менен аўылға хабар бериўге кетти. Киш песин ўақтында колхоз кеңсесиниң алды аламанға толды. Жәмийла бир шанаға атты жегип, Сапар, Сәлийма үшеуі суўыт жүрип кетти.

* * *

Қәдирдиң тәғдирин шешкен жыйнақ усы «Дәўкемпир» көлинде өткерилди.

Тилемис балықшыларға Қәдирдиң жарамсыз қылығы туўралы баян етти. Хәмме самсаз. Бәриниң де келбетинде ашыўлы ызғар бар. Биразлары он еки мүшесин путарлап таслағысы келеди.

Тум-тастан сораўлар жаўды:

— Қалай қаштың? — жуўап...

— Не ушын қаштың? — үн жоқ...

— Урлық иследиң бе? — жуўап...

— Неге Қәлийланың аў-дузағын урладың? — үнсиз.

— Үш жыл ишинде колхозға қанша балық аўлап тапсырдың?

Бул сораўға Қәдирдиң орнына:

— Үш жүз елиў центнер, — деп Тилемис жуўап берди.

— Фронтқа барасаң ба?

— Аўа?

— Неше фашистти өлтиресең? — деп Қәлийла адамларды дуў күлдирди.

— Атылыўға қайылмысаң? — үн жоқ.

Қәдир өксип жылап, көзиниң жасын парлатып жиберди.

— Берекет табың! Атың, бул қара бетти! — деген хаялының даўысы шаңқ етти.

— Атыўға болар еди-аў... Балалары жетим қалады-аў! — деди бир ақсақаллы ғарры.

— Совет заманында жетим бала жоқ, — деди Қәлийла. — Бала керек болса, көлден таўып алар!

Усы ўақытта орайпегин қыялап жамылған, үстине фуфайка, шалбарды ерлерше кийген Жәмийла қолын көтерип сөз алды да, Қәдирдиң бас-аяғына ойлы көзин таслап, салмақ пенен:

— Шын жүрегиң менен келдиң бе? Ямаса биреу үгитледи ме? — деп сораў берди.

«Үгитледи ме» деген Жәмийланың сораўына Тилемис шоршынып Қәдирдиң бетине еки көзин қадады да турды. Оның сол ўақыттағы ойы: қашқынның дәслеп өз үйине келгенин: «Жәмийла жаманлыққа жорып отыр ма» дегендей үрейлениуі еди. Сонлықтан ол «мына делбе әлле қәйтеди?» деп Қәдирге кеуили ярым бермейди.

— Хеш ким үгитлеген жоқ. Үш жылдан бери кеңесиўге инсан жүзин дурыслап көргеним жоқ, келин, — деп Қәдир нәзерин төмен алды.

— Енди бир жуўмаққа келейик, халайықлар! — деп Жәмийла Ниязовқа қарады — райком секретарына ойластыңыз ба, ол киси не дейди? — Ниязов былай деди:

— Райком секретары жолдас Тилеўмуратов пенен кеңестик. Халыққа салың дейди.

Жәмийла партшөлкем секретарының келбетине көзинің қыйығы менен исенімсізлеуі қарады.

— Ол қалай. Халық биледи деп, қутқарып жиберсек, ертеңгі күни уятлы болып қалмайық. Усы жағын тақыйық сорадыңыз ба?

— Тап оған мениң де көзим жетпейди, келин, — деп Ниязов басын сақытлағысы келди.

Ниязовтың қорқа шауып турғанын абайлады. Ал, Тилемис Қадирдің өз үйіне қашып келгенін хәм колхоз атына көп балық аұлап тапсырғанын терис түсинип, халық насырға шаптырар деп шоршынып, тил қатпай отыр. Еки басшының ишки сырын Жәмийла сезе қойды.

Жәмийла қапталындағы балдаққа сүйенип отырған Сапарға қарап, жымыйып күлди де:

— Жолдас жауынгер сиз не дейсиз? — деди.

— Бизики дәлден туұры хабар!... Атылсын!

— Сондағы кегимиз бир оқ па!

— Енди не қыласыз? — деп Сапар Жәмийлаға аларып қарады — өлсин! Кимнен жаны артық... Мен өзим хәзир атып берейин!... Руксат етиң!...

— Буны бир мәртебе өлтиргенше мың мәртебе өлтирсек қәйтеди? — деп Жәмийланың салмақ салғанына.

— Қалай етип? — деп Сапар енди Жәмийланың ажарына жуұасып қарады.

— Былай жолдаслар! — деп Жәмийла хаұазын бийиктен алып сөйледи. — Елдің кеңлиги — шалқар теңиз. Ал тарлық ете қойса қәхәри мухитқа сыймайды. Халықтың минези жаздай. Ал гәзебин төксе хәр кирпигинен қар жаұады. Усы алдыңызда турған кисини сизлер дөреттиңиз. Бирақ дурыс тәрбиялай алмадыңыз. Бул әскерден қашқаны өлимнен қорққаны. Жаұдың алдында жүреги нашар адамның бас ийгени. Адамгершилиқ ар-намысы жоқ. Тек қара жарманың ийеси. Болмаса, иниси Жамал немецлердин қолынан өлди. Неге адам болса, инисинің қанын алмайды.

Жамалды «өлди» деген хабарды еситкен уақытта Қадир солқылдап, көзинің жасы парлап кетти. Оның усы турқына Қәлийланың көзи түсип еди, жекиринип жиберди.

Жәмийла еки ийнинен демин алып, бир гүрсинди де сөзин даұам етти.

— Тәрезинің еки жағын теңлестирип көрейик, жолдаслар! Биринши жағы, — бул қашқын. Жақында Нөкиске барғанда бундай қашқынлардың көбиси усланған еди. Бул әскерге бармаұ, Уатанды қорғаудан бас тартыұ ушын қашты. Уатанды сатқан есабы. Сонлықтан жаңа Әскербайдың ағасы айтқандай атыұ керек! Хәтте, ассақ та обалы жоқ!

Екинши жағы, — көлде қашып жүрип, мийнеттен қол үзбей қай жерге барса да, колхоздың атын умытпай 350 центнер балық тапсырыпты. Бул бизиң жауынгерлеримизге берген жәрдеми. Өлгенше қашқыны өмирине таңба болсын. Усы қашқынды мысалға көрсетип, ендиги әуладларды патриот етип тәрбиялайық. Сонда да бул бир өлип қалмайды. Хәр қатар-қурбысын, апа-инисин, апа-қарындасларын көрген сайын қайта-қайта өледи. Усыны қалай көресиз, жолдаслар?

— Бул ақылың жарайды!

— Бетине күйик болсын!

* * *

Ымырт уақты. Малақайын көзине түсирип кийип, болдырып, сабылып, басын төмен салып, түси қашып бир киси Мойнақтың еспе қумын есип жүрип киятыр.

Қарсы алдынан шыққан кисиден қаймығып өтеди. Дәрбент көше менен жүрмей шалы қоралардың арасы менен киятыр. Нәзери районлық әскерий комиссариаты.

Үлкен ақ жайдың алдына келди. Жән-жағына телмирип қарап турды да, жайдың дәлизине кирди. Қапысының төбесине «1-часть» деп жазылған есиктиң аұзына келип, тунжырып турды да, батыл түрде ишке кирип кетти.

Бул қашқын Қадир еди.

АНАМНЫҢ ҚУҰАНЫШЫ

Ақдәрәяшылар басқын балықтың бир қалашын да қалдырмай заводқа тапсырып, аұылға қайтқан ұақты апрель айының ортасы еди.

Көклемнің жайма-шуұақ күннің шуұағы түсип, тәбият күннен-күнге қабағы жазылып жадыраған сайын: «Жаұды шегарадан аласлап, Берлинге басып баратырмыз! — деген жаұынгерлердің хабары еситилген сайын гүрен елдің де жабығы жүни түсип, жүги жеңиллесип баратыр. Халықтың нәзери бийик. Қыраұлы қыстың думанлы бултын бәхәрдің қоңыр самалы серипкендей, елдің еки ийнине мусаллат болып түскен қайғы қәсирет арылып киятыр. Ақ сақаллы ғаррыдан айдарлы балаға шекем, ақ шашлы анадан тулымшақлы қызға шекем, — хәмме жәмәэт «Берлинге қызыл байрақ кадалды!» деген жеңис хабары басқын балық дабылындай гүўлеп келмес пе екен деп фронт жаққа кулағын түреди.

Жәмийла Сапар менен неше ымырт жабылғанда үйине келди. Назлы ақлығы Әскербай менен бир баұ қамысты келсаптың үстине кесесине қойып, қырқып тур екен.

Әскербай анадай жерде балдаққа омыраұын артып киятырған Сапарға, оның изинде киятырған Жәмийлаға көзи түсип, қулындай шапты. Бала Сапарды балдағы менен қоса кушақлап ажарына қарап сағыйралық мийримин төкти де қолынан босана берип, Жәмийлаға тәп қойды. Жәмийла қапшығын жерге қойып, жүресине отырып, баланы қақшып көкке көтерип, бар-еки мәртебе екшеди де, уұылжыған аппақ буғағынан шорпылдатып сүйди.

Усы ұақытта балтаны жерге таслай берип, шеп қолы менен жағасын услап, Назлы киятыр екен.

— Шүкир-эй, шүкир! Мында бир ырзаман! — деген кемпирдің елжиреген даұысын еситип, өткен исине өкингендей Сапардың кеўил гирти ыдырап Жәмийлаға жүрегинің ықлас қумарлық сезими толқынланып кетти де,

бир-бирине көзлери телмирискен ұақытта еки жүрек туба тениз бенен Ақдәрәяның ағысы түйискен қойнаұыттағы толқындай қарпып шапшыды. Сол ұақытта, жигиттің сабыр тақат сарайын мухаббат даұылы жығып, Әскербайға аналық шалқар мийримин жайып турған Жәмийланы фронттан сағынып келген кисидей сүйип алар ма еди, ким билсин, бирақ өз анасынан ийбе ете ме, яки сүйиўге сылтау таба алмай тур ма, әттең жигит дағдарып тур!

— Жүриң! — деген Ана хәмиринен арпалысқан еки жүрек шайпалысы тына қалды. Аталы-балалы, енели-келинли төртеуи жамырасып қамыс қақыраның есигинен кирди.

Сол күни ерли-зайыплының ақшамы өзгеше салтанатта өтті. Сапар да, Жәмийла да кеўилдің төкаббыр түйинин шешип, бири жаұынгерлик жылларды, екиншиси бул жақтағы елаттың дәстанын ширели әңгиме етип еди, еки дәстанды аяқлаўға сол күнги түн тарлық етті.

— Мына қоразлардың ырасы ма! Кетегинен сағал шыққандай шуұласып кетти ғой! — деди Сапар.

Тек сен болмасаң, Ақдәрәяның қоразлары ғабырыспайды!... — Жәмийла сыңқылдап күлди.

Илдің бәле, илдің! Пайытын таұып ушырдың! — деп Сапар Жәмийланы қапсыра кушақлап, баұырына қысып еди, Жәмийла жайындай туўлап:

— Қойса, енем сетем алып жүрмесин! — деп Сапардың бетинің алмасын шымшыды.

Таң атты. Жәмийла орнынан турып, кийинди де сыртқа шығып бир баұ қамысты қырқып, ушлығын далада қалдырып, түбирли жағын баұлығынан услап, печьтиң ишине тықты.

Дастурхан жайылды. Жәмийла енеси менен еринің алдына бир бир шайнекти қойып, өзи де бир шайникти алып көрпешениң үстине отыра бергенде есиктен Сәлийма кирип келди.

Маңлайы түйилип, қабағы жабыңқы. Көз жанарында қайғы хәм қәсиреттің жалыны лаұлап тур. Ажары солқын.

Әдетте, сериппедей сирескен жыйнақлы денеси салпы түсіп, толқындағы қайықтай теңселіп, есіктен кирген еп-кини менен қол алысты да сазарып, Жәмийланың қапталына барып отырды.

Жәмийла Сәлийманың ажарына тигилип қарап еді, жаңа ғана төгілген жастың екі бетинің алмасында жолақ-жолақ изи жатыр екен. Түршигип кетті!...

— Ғе, аманлық па? — деди Жәмийла. Назлы да, Сапар да, гүдікленип Сәлийманың келбетинен көзин жазбай турды. Жәмийла Сәлийманың түйілгенін сизди де тағы сорады. — Ертелетіп неге жүрсен?

Сәлийма демін ишине терең тартып турды да, гүрсинип сууық хауаны, сыртқа шығарды.

— Жумабайдан қара қағаз келипти...

— Ғе! — деп Назлы Сәлийманың келбетине бежирейіп бір қарады да, оң қолы менен аузын басып тунжырап қалды. Бес жыллық урыс зардабына ананың жүрегі қатып семди ме, еңиреп егітілген менен төгилип жас шықпады.

Сапар да, Жәмийла да тунжырады. Бір уақытта Жәмийла басын көтерип:

— Кімнен еситтің? Ырас па екен? — деп Сәлийманың бетине аларып қарады. Аларғаны, — «қай жерде жаманлық хабарды сен табасаң!» деп иштей жақтырмаған көзқарасы еді. Бірақ усы ызғарлы сөзди ашық айтқысы келип турды да тағы туйық минезине жеңдирді. Бірақ еле көзинің кәхәри басылмай тур.

Сәлийма да, «менде не айып бар?» дегендей тикленип сөйледі.

— Ырас! — дейди — жаңа суўға киятырсам, ана почта Мясниковтың баласы Гришаны көрдим. Кеше кімлерден хат келді? — деп сорасам, ол: Жумабайдан извещение келипти, папам тапсыраман деп конторға алып кетті, — деди. Өтирик сөйлейтуғын бала емес-ғо. Әне, сол хабарды есите сала берман жуўырдым.

— Берман жуўырғанша конторға неге жуўырмадың? — деп Жәмийла жекиринди де, орнынан ушып турып, жанмажан кийине берди.

Сапар Жәмийланың келбетине жалтаклап қарап:

— Извещение келгени ырас шығар да... Бірақ, мүмкін, тири шығар. Урыста, алжасық көп болады ғой. Сабырлық етиңдер! — деп тәселле берип, ол да орнынан қозғалмақшы болып еді, Жәмийла хазарланып:

— Сапар! Сен үйде отырса! Мен жуўырып барып келейін, — деп жалынышлы тилек етті.

— Мейлің, — деп Сапар қайтадан жайғасып отырып, Әскербайды саў дизесине отырғызды.

Жәмийла кийинип болып Сәлиймаға:

— Жүр! — деди де қапыны кең ашып жиберип сыртқа жуўырып шықты.

Жәмийла алда, Сәлийма изінде дәрьяның қайшысын жағалап ентиге жуўырып гә адымлап жүрип киятыр. Усы пәт пенен колхоздың кеңсесине кирди. Председательдің кабинеті ашық екен. Қапысының сыртынан екі хаял иште отырған екі-үш адамның сөйлесип отырған ғауырлысын еситті.

Жәмийла қапыны ашып ишке кирди. Сәлийма да изине ере келди. Председатель, партком секретары, аўылсовет председатели, Мәтеке, терең ойда отыр екен.

Есіктен кирген екі хаял менен олар аман-түўеллик сорасып болғаннан соң, орынлық усынды.

Олардың басқа руўзыгершилик жайында гәп баслайын деп отырған мийзамын Жәмийла зейини илди де, келген хызмет жайын туўрысынан айтты.

— Бизлер Жумабайдан «қара қағаз» келди деген хабарды еситіп, соның такыйығын билейік! — деп келдик.

Колхоз председатели Сабыров аўыллық советтің председателине жалтаклап қарады. Ал ол: «Илаж қанша» дегендей ийинін қағып, қалтасынан бір конвертті шығарып:

— Ол хабар ырас, келин! — деди — командиринен хат алдық. Ерлик пенен каза тауыпты. Қазасыз урыс бола ма...

Ауылсовет председатели тунжырап отыр.

— Онда, — деди Жәмийла — әлбетте, қурбансыз урыс болмайды. Бийшара жигиттің, имараты да жоқ еді. Бизің үйге барып еске түсірейік! Енем де, Сапар да бул хабарды еситип отыр.

— Бул ақыл шеп емес екен, — деди Ниязов.

— Онда барайық! Стахановшы азамат жигит еді, — деп Тилемис орнынан турды.

Усы уақытта есиктен Қәлийла кирип келип райком секретары Тилеұмуратовтың киятырғанын хабарлады.

— Хабарласасақ болмас, — деп Тилемис столына барып, орындыққа енді отыра берген уақытта райком секретары Тилеұмуратов жайқалып кирип келді.

Контордағылардың хәммеси менен райком секретары жыллы жүз пишинде сәлемлесип болған соң Тилемистің қапталына барып отырды. Жеңіс күні жақынлаққанға ма райком секретарының да кеуіли көтеріңки. Хәммеге күле шырай менен жауғанлап қарайды. Жақында ғана уйқысыздықтан хәм мийнет ауыртпалығынан шаңғалақтай қатқан қабағы, жабыққан ажары, қыртысланып қатпарланған маңлайы жазылып, жазда таң ертеде шыққан күндей жадырап тур.

— Ғармаң, азаматлар! — деди секретарь стулға отырған соң.

— Бар болың. Өзиңіз де ғармаң! — деди Сабыров. — Берлинге шамаластық па?

Председательдің бул сорауына Тилеұмуратов дәлкек етип жууап қайтарды.

— Жақынластық па деп, Ақдәрәя менен еки аралықты сорап отырсаң ба? Ямаса жауынгерлерди айтасаң ба? — деп жымыйып күлді.

Секретарьдың дәлкегине Тилемис те түсинип, хәзилге айландырды.

— Мен жауынгерлердің изинен кетип баратырған ба-лық толы поездымды сорап отырман, — деп жүзин кұбылтып, мыйығын тартты да. — Жолдас секретарь, бул жеңисте ақдәрәяшылардың да үлеси бар шығар — деп өзіне салмақ салды.

— Әй, дәлкеклесип отырмыз да. Әлбетте, уллы үлеси-миз бар, жолдаслар! — деп Тилеұмуратов есик бетте отырған Жәмийлаға көзинің қыйығы менен бираз қарап отырды хәм оннан соң: — урыс күнлери фронтқа кеткен ерлердің орнын өтеген хаяллардың ишинде Жәмийланың да хызмети зор, — деп гәпти бир түйди де — хаял-қызлардың күшин еле де писент етпей жүрмиз-ау! Ғаулаған усы күшлердің алдында айыплымыз! — деп жуумақлады.

Жәмийла кишипейиллик көрсетсе де иштен мардыыйп отырды. Ал, Сәлийма уятлы кисидей қымсынып, қыпылықлап төмен қарады.

Гәптиң бир тыныспасында райком секретары Сабыровты тағы дәлкеклеп:

— Тилеке, сақалды ағартыпсаң ғой! — деп келбетине тигилди.

— Ағарды ғой, иним! Әсиресе, мына урыс ағартты, — деп Тилемис райком секретарына шағынып сөйледи. — Ғайратлы едим, Хүкимет орнамастан бурын жарлышылық зардабын көп тарттым. Әкем жаста өлді. Анам наұқаслы болды. Келин түсирип биреуге қалың малым болмады. Дигирман да тарттым, кели де түйдим, шигин де геүзедим, байлардың малайы да болдым, қысқасы өзимнің хаял я еркек екенімди де айыра алмадым... деп жәбирленип ызалы мыйығын тартып еді, хәмме дүү күлип жиберди.

Тилемис папиросын тутандырып, тағы сөзин аяқлады.

— Солай, иним! Сөйтип жүргенде, артель шөлкемлести. Биринши билек болып кирдик. Өзимдей гилең жалаң аяқларға бригадир болдым. Әйтеуір, мени қолай көрди ме, бир күни колхозшылар жыйнақта председателікке көтерди. Мине, соннан бери жигирма еки жыл болды.

Усы колхозшылардың мүлкін қарауыллап киятырман. Ис жайында адастым да, албырадым да, ақыл сорадым да, артқа тартып, алға сүйредім де, әйтеуір, бар хызметімді атқардым. Сауат кем, қосшым! Хәзир хожалыққа басшылық етиу аұырласып баратыр. Шағылмаған күш, сарқылмаған билим керек. Оны жақсы түсинемен. Усы жағын ойлап, анау күни: «Жеңис күнинен соң мени бул хызметтен босат, иним! Қартайдым, дем алайын! — деп председатель гәпти түйди.

— Хаў, дәлқеклесемиз деп председателимизден айырылып қалдық ғой! — деп Тилеўмуратов шақалақлап күлди.

— Хақыйқатын айтып отырман, иним! — деп Тилемис және жалбарынды.

Есик бетте куўжыңлап отырған Қәлийлаға пеш түсти:

— Ажар жеңгей менен орын аўмассаң қәйтеди. Тилеке?

— Қойсаң-а орсақы сөзинди! Ғарры көтере алмаған арысты кемпир сүйрей ала ма — деп аларып қарады.

— Бул мәселени соңырақ шешермиз, — деди Тилеўмуратов, — ал, не мәсләхетте отыр едиңиз?

Бул сораўға Мәтеке жуўап қайтарды:

— Баяғы Жумабай деген стахановшы жигит фронтқа кетип еди ғой. Сол жигит қаза болыпты.

— Қаза болыпты?!

— Аўа.

Тилеўмуратов орнынан өре турды:

— Бас кийимлериңизди алып, турың, жолдаслар! — деди.

Кеңсениң иши еки-үш минут жым-жырт болды. Оннан соң хәмме орынларына отырды.

Секретарь суўық демин алды:

— Урыс бар жерде курбан бар, жолдаслар! Бизлер ҳақ едик, — жеңдик. Фашистлердиң гүллән тамыры дүнья жүзинен жулынған жоқ. Жумабайдың ҳақ қаны ушын хукиметимиздиң қорғаныў куўатын мийтиндей берк етиў ушын

қанымыздың ақырғы тамшысы қалғанша ғайрат салайық, жолдаслар!

Секретарь аз ғана тыныспадан кейин:

— Кеўил айтатуғын семьясында ким бар? — деп сорады.

Бул сораўға Мәтеке жуўап қайтарды:

— Ол жигиттен шаңырақ қалған жоқ. Бирақ мына Жәмийланың енеси Назлы кемпирдиң бир баласындай болып қолында ержетти. Бизлер жаңа сол кисиге кеўил айтырмыз деп отыр едик.

— Макул онда. Жүрейик! — деп Тилеўмуратов орнынан турды. Хәмме Назлының үйине қарай кетти.

Сапар қонақларды төрғи бөлмеге киргизип, Тилеўмуратовтың тилеги бойынша анасы Назлыны усы бөлмеге шақырды. Тилеўмуратов кемпирге кеўил айтты.

Назлы кемпир аз ғана тунжырап отырды да гәп баслады:

— Мен анаман, шырағым! Еки заманның үлкен гүўасыман. Ананың перзент тилейтуғыны, — қорғанышым болсын деген. Хадал перзент жаўға анасының жағасынан алдырмайды. Сизлерди мен туўдым, мен өсирдим. Мениң қарызым көп еди? Сол қарызымды өтедиңиз. Жаўдай ананы қорғадыңыз! Сизлерге узақ өмир, бахыт, уллы мәртебе тилеймен! Душпанларымыздың алдында беделиңиз бийик болсын! Адам еткен ананың қәдирин естен шығармаң!

Назлы усы гәпти айтты да өзиниң бөлмесине қарай кетти.

Есиктен Ажар сөйленип кирип келди:

— Мен жаңа ғана еситтим! Ажар Тилеўмуратовқа көзи түсип, гәпин аяқлай алмады. Райком секретары орнынан турып, Ажардың қолынан алды да, капталынан орын берди.

Тилеўмуратов аўқатланып болғаннан соң Сапарға қарап:

— Кемпирди шақырыңыз! — деп өтиниш етти.

Бөлмениң оң жапсарында Назлы, Жәмийла, Сапар — үшеуи қатар отырды.

Райком секретары болған менен де, — деди Тилеумуратов — хәр бир саатым санаулы. Усы аўылға әдейи келгендеги хызметимди айтпақшыман. Урыс онлаған күннен тамамланады. Оннан соң үстинде урыс болып қыйралған елат-шәхәрлерди тиклеу ушын атланамыз. Бизиң үстимизде урыс болған жоқ. Бирақ урыстан гүйзелген хожалықлардың аўырманлығын көтериүимиз керек. Бул — бир.

Екинши, — урыс елатымызда ерлердиң орнын билдирмейтуғын жасырын жатырған күш бар екенин көрсетти. Ол күш хаял-қызлар. Хаял-қызларды жәмийетлик хызметке тартыу керек. Мине, сонлықтан кеше бюро ағзалары ойласып, Жәмийланы Астрахандағы бир жыллық курсқа жиберийди амакул таптық. Қалай көресизлер?

— Назлы менен Сапар билсин? — деди Ниязов.

— Неге? — деди Тилемис. — Жәмийланың өзи билсин. Өзи айтсын! Жәмийланың қолынан келеди.

Терең ойға шөмип отырған Жәмийла басын көтерип:

— Еске алғаныңызға рахмет! Кеңесип көрейин деп түйиллип турды да — оқып та келермиз-аў, бирақ хызметин атқара алсақ деп жымыйып күлди.

Назлы сөзге араласты:

— Кеңескенде мениң менен Сапар ғой. Сен төрт жыл күттиң. Бул да бир жыл күтеди! Ағаларыңның райын жықпа, балам!

— Макул! — деди Жәмийла.

Усы ўақытта бөлмениң бир мүйешинде отырған Сәлийманың:

— Жолдас Тилеумуратов! — деген даўысына хәмме жалт қарады. Сәлийма бетине көлегөйлеп отырған орайпегин серпип таслап:

— Жақында балықты моторлы кеме менен аўлайды дегенди еситтим. Моторлы балық аўлау станциясының қасында алты айлық курс бар уқсайды. Мени қабыл етпес пе екен?

— Хә, бәле! — деди Қәлийла — әне илдиң. Дүкилдетип бир айдап келсең, балдызым, өзим жағада жалау көтерип күтип аламан!

— Қәлийла, сабыр ет! — деди Тилеумуратов — қарындасым, күтә макул. Хәзир жигитлер оқып атыр. Хаял-қызларды оқытыу жағдайын ойласып жүр едик. Мине, сиз баслама көтердиңиз. Рахмет! Қабыл етемиз. Әне, Тилемис! — Райком секретары председателге қарады — кадр жоқ дейсең. Кадрларды шөп бастырып қойыпсаң. Мине, кадр!...

Отырғанлар Сәлиймаға сүйсинип қарады. Қонақлар үйден шығып кеткен соң Жәмийла, Сәлийма, Сапар, Назлы — төртеуи оңаша қалды. Жәмийла түргелип келип, Сәлийманы айқара қушақлап, бетинен сүйди.

Сәлийманың жүрегі елжиреп, мөлдир жасы көзин жуўып кетти. Бул Жәмийлаға ықласы менен егитилген өз тәғдиринің қуўанышлы жасы еди.

— Кешир мени!...

1960—1961-жыл.
Февраль.

ЭПИЛОГ

1946-жылдың июнь айының ортасы. Ақдәрьяның еки бойы ақ теректей салланған пишенге малынып тур. Дәрьяның суўы бәлент. Еки жағасын жалап сарлап аққан ағыс гейде койнаўытлап, гейде жыландай ийрим тартып, гә сызылып, гә сарқырап бурқасынлай ма, — әйтеўир бир шығанақты айналаман дегенше жүз кубылып, мың мукамға донеди. Урыс сүрени басылып, үстинде тынышлық дарығанына дәрья да куўанғандай кубылып ойнайды.

Мен усы дәрьяның ағысына қарсы өршеленип, суўды сүзип киятырған «Галя» катериниң үстиндемен.

Катердиң капитаны бир аяғын сылтып басатуғын, бетинде шешек дағы бар, көзи бақаншақтай, тапалтас, жигит ағасы бола келген киси, — Иният Матмуратов.

Катердиң бас жағында отырман. Қапталымда дәрьяның өрине қарап тигилип турған Инияттан:

— Бул катердиң аты неге «Галя» деп қойылған? — деп сорап едим, ол былай деди:

— Усы Мойнақта ең дәслеп шоланды салып балықшыларды жаллаған рус байының Галя, Валя деген еки қызы бар екен. Еки катер сатып алып екеўиниң атына қойыпты. Усы минип киятырғаның «Галя», енди «Валя» деген киши катер де бар.

Усы гәпти аяқлаған ўақытта Ақдәрья елатының төбеси көринди. Кеўлим бәхәр болып кетти. Жадырап қарап, жаснап турман. О, Ақдәрья! Дузыңды көп таттым. Жулпыс қыз Жәмийла қайда екен!

— Жолдас капитан, мына аўылға қайрыламан, — деп едим, руль услаған жигитке: «солға бур», деп буйрық берди.

— Рахмет, — деп катерден секирип түстим.

Туўылған жердиң топырағы қандай әширепи. Қыспағын сағынып тартысқан қамыс қораларға шекем көзге ысық. Генай үлеп, асық атқан тақырлық дала көздиң отын алады. О аўылым! Мазатланып ардаңлап, емиренип сағынып киятырман.

Аўылым баяғы аўыл емес. Шашаўлықты таслап, гүрең елге айланыпты. Көше-көше. Ғаз қатар салынған ақ жайлар. Нәзерим колхоздың кеңсеси. Бир шалы қорадан айналған жерде алдыман Қәлийла шықты. Узактан шырамыттым. Ол да мени танып, бир орсақы сөз айтпақшы ма, куў-жыңлап киятыр.

— Ассалаўма әлейкум!

— Ыәлийкум ассалам! — Қолымды қысып тур. Келбети баяғысынан айнымаған, бирақ мурты буўрыл тартыпты. — Бизиң формалы балдыздың баслық болыўына қарап жүр екенсең гой, келмедиң бе, қәне — деп басқылайды.

— Олай емес, аға! Қол тиймеди, — деп гәпти сыпайыластырып: — Жәмийланы айтасаң ба? Қашан сайланды — дедим таңланып.

— Бүгин бир хәпте болды. Астраханға барып бир жыл оқып келди. Тилекең «қартайдым!» деп арза етти. Қыр бригадири болды. Ол кисиден енди қаўын-ғарбыз жейсең.

— Бәрекелла, — деп хошласып колхоздың кеңсесиниң алдына келип едим, Тилемиске ушырастым.

— Қаў! — деп көристи де: — ала ғарғадай анда-санда бир көринисең-аў, — деп әдеттеги қылўасына салып папиросын шекти.

— Иним, — деди мыйығын тартып. — Қартайдым. Алпысқа келдим. Председательлик столды Жәмийлаға тапсырдым. Бирақ еле баскарма ағзасыман. Огородқа басшылық етемен. Жүр, Жәмийланы кутлықла!

Екеўимиз кабинетине кирдик. Жәмийла: «Балықшылық артелиниң Уставы» деген китапшаны оқып отыр екен. Басында «Қоқаны» орайпеги бар, үстинде сур юпка-костюм. Толысынқырапты. Көзлери баяғыдай еле қара суўдай мөлдиреп тур. Ажары тазарған. Бизлерди көрип күлим-

сиреген ұақытта еки урты қойнаұйтлап турды. Жүйкеңди қытықлайтуғын қыз қылығы ма, келиншек назы ма, әйте-үйр өзиниң бир жылұасы бар.

Жәмийла орнынан ушып турып қолын созды.

— Қутлықлайман, — деп қолын қысып турып. — Жаңа бахыт, жаңа табыслар ушын — деген сөзди қосып айттым.

— Рахмет, — деп көзлерин қуйқылжытты. Дәстиярлы председательдей орнына қайта отырып, хал-ауғал сорасты да:

— Тилемис аға, председатель бол деп қоймады ғой. Енди өзи жәрдем береді, — деп Тилемиске қарады.

— Истиң тетиги китапта, билимде болып кетти ғой! — деди Тилемис тереңге қыял жуұыртып. — Партияның сиясаты да, ураны да китапта. Саұатың бар ғой, шырағым! Еле меннен де жақсы председатель боласаң...

Бир тыныспасында:

— Сәлийма қайда? — деп сорадым.

Жәмийланың есине әлле не түскенин ким билсин, кеңкилдеп күлди де:

— Ол бәле, мотористлик курсты питкерип келип, мотофелюга айдап жүр. Моторлы балық аулау кемелерин көбейтиу ушын хаял-қызларды Сәлиймаға оқытажақпыз. Ниязов болса, районлық партия комитетинде инструктор болып ислеп атыр. Партшөлкем секретарлығына Хожаниязов сайланды. Ажар фермада, Сапарды да сорайсаң ғой, — деп мыйығын тартты. — Ауыллық Советтиң сектераты, Қәлийла склад баслығы. Өзим колхоз председатели...

Жәмийла басын шулғып, шықылықлап күлди. Оның усындай купья минези де бар.

— Анаңды көрмейсең бе? — деди Жәмийла.

— Ананы атлап кеткендей асығыс ис жоқ, — дедім.

Тилемис, Жәмийла, мен — үшеуимиз үлкен анаға сәлем бериуге кеттик.

Бердақ атындағы Қарақалпақ
Мәмлкетлик Университети
1-санлы Мәлимлеме ресурс
орайы -570096-

МАЗМУНЫ

Анамның хәсирети.....	3
Айныған ул.....	11
Гитлер гүналы.....	18
Ширкеули бет.....	37
Айралық дағы.....	45
Урыс зардабы.....	58
Басқын балық.....	66
Қайсар қатын.....	99
Бийсәубет жолаушы.....	112
Теңиз тутқыны.....	121
Қашқын.....	163
Жәмийлам қайда?.....	193
Шуғыл.....	207
Қашқынның сарсаңы.....	215
Гийне.....	220
Түңги салымда.....	224
Айып менде.....	234
Талабы келиспеди.....	241
Әпиу етиң.....	248
Қашқынның қайта оралыуы.....	251
Анамның қуғанышы.....	266
Эпилог.....	276

сир
кып
уй

Кѳраматдин СУЛТАНОВ

ба

АҚДѳРЬЯ

пр
да:

(Роман)

Ен

Нѳкис
«Билим» баспасы
2018

—
си
Е:

к

м

к

Г

Ѓ

з

І

Редактор *С. Байназарова*
Кѳрк. редактор *И. Сержанов*
Тех. редактор *Б. Турымбетов*
Оператор *А. Бегдуллаева*

Оригинал-макеттен басыўға руксат етилген ўакты 13.08.2018.
Форматы 84x108^{1/2}. Тип «Times New Roman» гарнитурасы.
Кегль II. Офсет қагазы. Офсет баспа усылында басылды. Кѳлеми 8,75
б.т. 14,7 шѳртли б. т. 9,25 есап б.т. Нускасы 1000 дана. Буйыртпа №488.

«Билим» баспасы. 230103. Нѳкис қаласы, Қарақалпақстан кѳшеси, 9.

Электрон мѳнзил: bilim.baspa@bk.uz

ЖШЖ «NISO POLIGRAF»ында басып шығарылды. Ташкент областы,
Орта Чирчик районы, «Оқ ота» КФЙ, п. Машғал, Марказ кѳшеси, 1.